

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ABDÜLLATİF SUBHİ PAŞA'NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ
(1818-1886)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÜBRA TOLAK

İSTANBUL 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ABDÜLLATİF SUBHİ PAŞA’NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ
(1818-1886)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÜBRA TOLAK

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. ZEKERİYA KURŞUN

İSTANBUL 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Kübra TOLAK'ın "Abdüllatif Subhi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1818-1886)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Zekeriyya KURŞUN
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Ufuk GÜLSOY
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof. Dr. Cemil ÖZTÜRK
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 13 / 07 / 2015 tarih ve 2015/12-5 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	7
1. ABDÜLLATİF SUBHİ PAŞA’NIN AİLESİ, DOĞUMU VE İLK GÖREVLERİ	7
1.1. Doğumu ve Ailesi	7
1.1.1. Şeyh Necib Efendi	7
1.1.2. Abdurrahman Sami Paşa.....	9
1.2. Subhi Paşa’nın İlk Görevleri	11
1.2.1. Meclis-i Maarif-i Umûmiye Azalığı	11
1.2.2. Encümen-i Dâniş Azalığı.....	12
1.2.3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Azalığı	13
1.2.4. Varna Memuriyeti.....	14
1.2.5. Hüdavendigâr Vilayeti Islahatı Memurluğu	16
1.2.5.1. Hüdavendigâr Vilayeti’ndeki İcraatları ve Bursa Haritasının Hazırlanması	17
1.3. Subhi Bey’in Defter Eminliği	26
II. BÖLÜM	29
2. SUBHİ BEY’İN RUMELİ MÜFETTİŞLİĞİ.....	29
2.1. Subhi Bey’in Rumeli Müfettişliği.....	31
2.1.1. Kavala Kazası Teftişi.....	34
2.1.2. Drama Kazası Teftişi	36
2.1.3. Siroz Kazası Teftişi.....	38
2.1.4. Selanik Teftişi	40
2.1.5. Manastır Kazası Teftişi.....	45
2.1.6. Yanya Eyaleti Teftişi	51
2.1.7. İşkodra Sancağı Teftişi	53
2.1.8. Tırhala Eyaleti Teftişi	54

2.1.9. Subhi Bey'in Maliye'nin Islahına Dair Layihası.....	55
III. BÖLÜM.....	57
3. SUBHİ PAŞA'NIN SURIYE VALİLİĞİ.....	57
3.1. Suriye Valiliğine Tayini ve İlk İcraatları	57
3.1.1. Subhi Paşa'nın Devir Gezileri	58
3.1.1.1. İlk Devir Gezisi	58
3.1.1.2. İkinci Devr Gezisi.....	61
3.1.2. Aşiretleri İskân Faaliyetleri.....	63
3.1.2.1. Dürzilerin İskân Edilme Teşebbüsü	64
3.1.2.2. Cevf Mutasarrıflığı'nın Teşkili.....	65
3.1.3. Maklenburg Dükü'nün Suriye Ziyareti.....	71
3.1.4. Diğer İcraatları.....	72
3.1.5. Subhi Paşa'nın Valilikten Azli	74
3.1.6. Subhi Paşa'nın Islahat Layihası ve Araplara Dair Görüşleri.....	75
IV. BÖLÜM.....	77
4. NAZIRLIKLARI VE DİĞER GÖREVLERİ	77
4.1. Subhi Paşa'nın Nazırlıkları	77
4.1.1. Evkaf Nazırlıkları	78
4.1.1.1. 1879 Islahat-ı Maliyye Komisyonu Varidat Şubesi Başkanlığı ..	79
4.1.2. Maarif Nazırlıkları	82
4.1.2.1 Girit Olayları ve Subhi Paşa'nın Girit'e Gidişi	83
4.1.3. Maliye Nazırlığı	83
4.1.4. Ticaret Nazırlıkları.....	84
4.1.4.1 Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Kuruluşu.....	85
4.1.4.2. Halkalı Ziraat Mektebi'nin Açılması.....	88
4.1.4.3. Hamidiye Ticaret Mektebi.....	89
4.1.4.4. Çinili Köşk'ün Müze Haline Getirilmesi.....	90
4.2. Diğer Görevleri	93
V. BÖLÜM	94
5. SUBHİ PAŞA'NIN ÖLÜMÜ, ŞAHSİYETİ, ESERLERİ.....	94
5.1. Ölümü.....	94
5.1.1. Terekesi.....	95
5.2. Haremi ve Çocukları	97
5.2.1. Mehmet Ayetullah Bey	97

5.2.2. Abdurrahman Sami Bey.....	98
5.2.3. Mahmud Rasih Bey	98
5.2.4. Ali Bey	99
5.2.5. Yusuf Kamil Bey	99
5.2.6. Hamdullah Subhi	99
5.3. Şahsiyeti, Kişisel Merakları ve Eserleri	100
5.3.1. Koleksiyonerliği ve Âsar-ı Âtika Merakı	101
5.3.2. Subhi Paşa'nın Şairliği.....	102
5.3.3. Eserleri	103
5.3.3.1. Miftahü'l-İber	103
5.3.3.2. Tekmilet el-İber	104
5.3.3.3. Uyûnü'l ahbâr fi'n-nukûd ve'l-âsâr.....	104
5.3.3.4. Hakaiku'l-keâm fi târihi'l-İslâm.....	105
5.3.3.5. Risale-i Subhiye.....	105
5.4. Konaklarındaki Entelektüel Faaliyetler.....	105
5.4.1. Fatih'teki Konak	105
5.4.2. Çamlıca'daki Konak	107
5.5. Zihin Dünyası ve 'Aydın' Kişiliği.....	107
5.5.1. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Zihin Dünyasına Etkisi.....	107
5.5.2. Bir Aydın Olarak Subhi Paşa.....	108
SONUÇ.....	110
EKLER.....	112
Ek 1: Abdülatif Subhi Paşa	113
Ek 2: Abdurrahman Sami Paşa	114
Ek 3: Bursa'da Emlak sahipleri için hazırlanacak künye varakası	115
Ek 4: Manastır'a İnşa Edilecek Hapishane Planı	116
Ek 5: Subhi Paşa Hatıra Madalyonu	117
Ek 6: Subhi Paşa'nın Tekmilet el-İber isimli eserinin basımı için izin talebi.....	118
EK 7: Subhi Paşa Konağı Planı.....	119
Ek 8: Subhi Paşa'nın Terekesinden İntikal Eden Kitaplar.....	120
EK 9: Subhi Paşa Aile Şeceresi	165
EK 10: 1860 Tarihli Bursa Haritası	166
KAYNAKLAR	166

ÖNSÖZ

XIX. yy'da yetişmiş önemli bir devlet adamı olan Abdülatif Subhi Paşa hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmamış olması ve Subhi Paşa'nın bulunduğu memuriyetler sırasında imza attığı yeniliklerin nasıl gerçekleştiği sorusu bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bilindiği üzere tarihî şahsiyetlerin biyografilerine dair çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Subhi Paşa gibi çok yönlü ve entelektüel bir Osmanlı aydını hakkında çağdaşı diğer bürokratlara nispeten elimizdeki bilgilerin kısıtlı oluşu merakımızı bir kat daha arttırmıştır. Devrin siyasi ve sosyal yapısını bir insan yaşamı üzerinden okumaya çalışmanın henüz yeteri kadar ilgi görmeyen ve diğerlerine nispetle daha bakir bir saha olan biyografi çalışmalarına katkı sağlayabileceğini düşündük.

Subhi Paşa'nın Mora'da başlayıp Mısır ve İstanbul'da devam eden hayatına dair ulaşabildiğimiz evrak ve bilgiler ışığında çalışmamızı beş bölüm halinde düzenledik. Girişte sivil bürokrasinin oluşumu ve Tanzimat Devri aydınının özellikleri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde ise Subhi Paşa'nın doğumu ve ailesi anlatılmıştır. Mora'da başlayan ve Mısır'da devam eden hayatının bu ilk devresine dair olan bilgilerimizin sınırlı olması bu çalışmanın eksik taraflarından biridir. Subhi Paşa'nın hayatı İstanbul'a gelmesi ile birlikte arşiv vesikalarından takip edilebilir bir hal almıştır. Hüdavendigâr Vilayeti'nde Subhi Paşa reisliğinde yapılan ıslahat programı ve Defter Emîni olarak tayini paşanın ilk görevleri arasında sayılmış ve icraatlarından bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Tanzimat dönemindeki teftiş uygulamaları ile heyetlerine dair kısaca bilgi verilerek Subhi Paşa'nın 1863'te Rumeli Sol Kol Müfettişi olarak tayini ve icraatları anlatılmıştır. Selanik, Yanya, Tırhala, İşkodra ve Manastır'da kendisine verilen teftiş talimatnamesinde yer alan idarî, malî ve sosyo-kültürel ıslahatları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Elimizdeki vesikalar doğrultusunda bu ıslahatlara dair ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde Subhi Paşa'nın Suriye Valiliği sırasındaki ıslahatları ele alınmıştır. Bu bağlamda Cevf'te bir mutasarrıflık kurulması konusunda yaptığı faaliyetler, Maklenburg Dükü Grandük Nikola'nın Suriye'ye yaptığı ziyaret ve yerel aşiretleri iskan etmeye yönelik çalışmaları anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde ise Subhi Paşa'nın defaatle görev yaptığı Evkaf, Maarif, Maliye ve Ticaret Nazırlıkları ele alınmıştır. Diğer bölümlere nispeten literatürde daha geniş bilgiler bulunmasına rağmen açıklığa kavuşturulamamış noktalar vardır. Gerek çalışmamızın zamanla mukayyed olması ve gerek tezin araştırma safhasının Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Kağıthane'ye taşınma sürecine denk gelmesi farklı fonlara ait Dosya Envanter Sistemi'nde kayıtlı dosyaların incelenmesini mümkün kılmamıştır. Neticede, ulaşabildiğimiz arşiv evrakı ve literatür yardımıyla Subhi Paşa'nın nazırlıklarına dair yeterli olmasa da derli toplu bir bölüm hazırlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın son bölümünde ise Subhi Paşa'nın ölümü, terekesi, eşleri ve çocukları hakkında bilgi sunulmuştur. Bu bölümde ayrıca Subhi Paşa'nın şahsî zevk ve meraklarına dair malumat verilmiştir.

Çalışmada kullanılan kaynakların neredeyse tamamını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhtelif fonlarda bulunan belgeler oluşturmuştur. Arşiv fonları dışında Şer'îye Sicilleri ve salnamelerden de yararlanılmıştır.

Meşakkatli bir süreç sonucunda hazırlanan bu çalışma için değerli danışman hocam Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN'a emekleri ve cesaretlendirici tutumu için; gerek tez çalışmamın ilk safhasında ve gerek daha sonra manevi desteğini üzerimden esirgemeyen Prof. Dr. Ali AKYILDIZ'a; araştırmam sırasında bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim manevi babam Dr. Nevzat KAYA'ya; yorgunluğumu destekleriyle hafifleten babam, kardeşlerim ve biricik annem Meryem TOLAK'a; kıymetli hocam Recep KIRIKÇI, biricik dostum Zeynep BİLGİN, sevgili Neslihan AĞDAŞ ve Ergin ALİ'ye; verdikleri hizmetle işlerimizi kolaylaştıran İSAM Kütüphanesi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına minnetle teşekkür ederim.

Kübra TOLAK

ÖZET

Bu çalışmada 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarından Abdülatif Subhi Paşa (1818-1886)'nın hayat hikayesi ele alınmıştır. Tanzimat reformlarının uygulayıcısı ve tipik bir *bürokrat-aydın* olan Subhi Paşa, Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademelerinde yer almıştır. Yenilikçi ve entelektüel bir devlet adamının siyasi faaliyetleri ve zihin dünyası Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, devrin süreli yayınları ve literatür bilgisi doğrultusunda anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Subhi Paşa, Tanzimat, reform, aydın, entelektüel

ABSTRACT

In this study, it has been investigated that the life of Abdullatif Subhi Pasha (1818-1886), an Ottoman bureaucrat in the 19. century. Subhi Pasha, who was the implementer of the reforms and a typical highbrow bureaucrat, appeared in various positions of the Ottoman bureaucracy. An intellectual and a reformist statesman's political activities and minds have been told referring to the records of the Office of the Prime Minister Ottoman Archives, to periodical publications in that period, and to the other literature.

Key Words: Subhi Pasha, *Tanzimat*, Reform Movements, Highbrow, Intellectual

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser
a.g.m : Adı geçen makale
a.g.t. : Adı geçen tez
bk. : Bakınız
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c. : Cilt
çev. : Çeviren
ed. : Editör
hzl. : Hazırlayan
neşr. : Neşreden
OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S. : Dergi/Gazete Sayısı
s. : Sayfa
sdl. : Sadeleştiren
TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ts. : Tarihsiz
vr. : Varak
yay. : Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Küçük bir Anadolu beyliği iken hızla büyüyen ve giderek güçlenen Osmanlılar önce bir devlet daha sonra büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. İdarî, askerî, malî tüm alanlarda güçlü bir mekanizma olarak XVI. Yüzyıla kadar neredeyse sorunsuz denebilecek bir şekilde işleyen bu yapıda XVI. Yüzyıl itibariyle giderek birtakım aksaklık ve bozulmalar yaşanmaya başlamıştır. Ancak Osmanlıların kendi mükemmeliyetlerine olan inancı olumsuz yöndeki bu gidişatı anlamalarının önüne geçmiştir. Bütün geleneksel toplumların gösterdiği bir refleks olarak Osmanlılar da yeni bir düzene karşı temkinli bir tavır benimsemişler ve en mükemmel dönem olarak kabul ettikleri Kanuni Sultan Süleyman devri değer ve müesseselerine yani *Kanun-i Kadim*'e geri dönmeyi amaçlamışlardır. Böylece eski azamet ve ihtişama yeniden kavuşulabileceği düşünülmüştür.¹

Savaş meydanlarında yenilmez olan Osmanlı, Batı karşısında üst üste yenilgiler almaya başlayınca sistemdeki tıkanıklığın askerî sahada olduğu sanılarak reform hareketleri tek bir alanla kısıtlı kalmıştır. Bunda klasik Osmanlı yönetici ideolojinin benimsediği *daire-i adliye* yani hükümdarın *askersiz güçlü olamayacağı, parasız asker beslenemeyeceği, tebaanın refahı olmadan para olmayacağı ve adaletin olmadığı yerde ise müreffeh bir toplumun bulunamayacağı*² anlayışı da etkili olmuştur. Yeniden güçlü bir devlet ve müreffeh bir toplum yaratmak isteyen Osmanlılar askerî alanda çeşitli yenilikler yapmıştır. Ancak sistemdeki bozulmanın tek bir sahada yapılan yeniliklerle düzeltilemeyeceğini anlamaları uzun sürmemiştir. Nitekim, devletin taşradaki hakimiyeti zayıflamış ve yerel güç odakları devlete kafa tutar duruma gelmişti. Uzun süren savaşlar ve yenilgiler maliyeyi bir çıkmaza doğru sürüklüyordu. Bunlar dışında bürokraside klasik sistemin yetersiz kalacağı oranda bir büyüme yaşanmıştı. Sistemdeki aksaklıklar devlet mekanizmasının tüm çarklarında bir yenilenmeyi mecbur kılıyordu. Ancak bu yenilenme üç kıtaya yayılmış bir imparatorluk için pek de kolay gerçekleşmeyecekti. Sultan III. Selim'den itibaren genişleyen reform yelpazesine askerîye dışında idarî ve iktisadî yapı da dahil olmuştur.³

¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s.15-17.

² Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, hzl. Mustafa Koç, İstanbul 2007, s.539.

³ Akyıldız, *a.g.e.*, s.20-27; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîlî (1789-1922)*, çev. İzzet Akyol, Latif Boyacı, İstanbul 1994, s.97-99.

Çalışmamız itibariyle bahsedilen yenileşme hareketlerini bürokrasi alanıyla sınırlandıracağımız için bu alandaki dönüşümü kısaca özetlemek gerekmektedir. Şöyle ki değişen dünya düzeninin sorularına Osmanlı klasik yönetim sistemi cevap veremez olmuştur. III. Selim'in Nizam-ı Cedid olarak adlandırılan reform çalışmalarıyla yönetim sisteminde ilk defa bir değişim yaşanmıştır. Buna göre Bâb-ı Âli'nin bazı dairelerinde bir dizi yenilik yapılmıştır. Ancak bir süre sonra III. Selim, tahttan indirilmiş ve Nizam-ı Cedid uygulamaları da tasfiye edilmiştir. Bundan sonra reformların tekrar gündeme getirilmesi II. Mahmud'un padişah olarak otoritesini güçlendirmesinden sonra mümkün olabilmıştır.⁴

Osmanlı merkez ve taşra teşkilatının yeniden yapılandırıldığı 19. Yüzyıl reformları Osmanlı tarihi için adeta bir dönüm noktası niteliğindedir. Yönetim hiyerarşisinde padişahтан sonra tüm yetkileri elinde bulunduran sadrazam, bu yüzyıl itibariyle eski önemini yitirmiştir. Bürokraside ihtisas birimlerinin oluşturulmasıyla beraber sadrazam tarafından yürütülen işlerin büyük bir kısmı nezaretlere devredilmiştir. II. Mahmud'un 1838'de yaptığı bir düzenlemeyle sadaret makamı *başvekâlete* dönüştürüldü ancak onun ölümünden sonra bu uygulama kaldırıldı. Bürokrasideki işlerin yoğunluğu ve ihtisaslaşması başka düzenlemeler yapmayı zorunlu kılıyordu. Bu anlamda sadaret mektûbî ve dâhiliye kalemleri düzenlendi, evrak akışını kontrol etmek için bir arşiv kuruldu ve teşrifat kurallarında değişiklikler yapıldı.⁵

Osmanlı Devleti, 1793 yılına kadar Avrupa ülkelerinde daimi elçilik bulundurmuyarak dışı kapalı bir siyaset yapıyordu. Ancak milletlerarası ilişkilerin gelişmesi bu içe dönük yapının değişmesini gerektirmiş ve III. Selim'in saltanatı sırasında ilk defa olarak Avrupa ülkelerinde daimi elçiler gönderilmiştir. Dil bilmeyen ya da diplomatik lisana tam anlamıyla hakim olamayan bu elçiler genellikle Rumlardan seçiliyordu. Ancak 1821'de patlak veren Rum isyanı ile birlikte devlet aleyhine faaliyette buldukları anlaşılan Rumların bu hizmette kullanılmamalarına karar verilmiştir. Bunun üzerine dil ve bürokrasi bilen Müslüman memurlar yetiştirmek amacıyla Babîâli Tercüme Odası kurulmuştur. Tercüme odası, Müslüman kalemiye memur tipinin oluşumunda adeta ana merkez durumundadır.⁶ Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve bunu izleyen süreçte siyasete yön veren Safvet Paşa, Âli ve Fuat Paşa gibi

⁴ Findley, *a.g.e.*, s.97-98, 103-108.

⁵ Akyıldız, *a.g.e.*, s.46-48.

⁶ Sezai Balci, *Babîâli Tercüme Odası*, İstanbul 2013, s.139-144; Findley, *a.g.e.*, s.113

isimler tercüme odasında yetişmişlerdir. Tercüme odası böylece hem bürokrat yetiştiren bir okul hem de dış yazışmaları yürüten bir kurumdu.⁷

Avrupa ülkelerine giderek buralarda hem dil öğrenen hem de diplomatik ilişkiler kuran bu yeni kalemiye memurları XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren artık yeni bir yönetici seçkinler grubunu ifade ediyordu. Bu seçkinler, Avrupa’da devleti tek elden yönetme girişimi olan ve daha sonraları ‘*aydın despotizmi*’ ya da ‘*kameralizm*’ olarak adlandırılan idarî sistemle tanışmışlardı. Kameralizmi Osmanlı devlet adamları nazarında cazip kılan şey ise Osmanlı imparatorluğu gibi dağınık bir yapıyı birleştirici bir söyleminin olmasıydı. Böylelikle bir ‘Osmanlılık’ şuuru yaratabileceklerini düşünen bu seçkinler sınıfı Tanzimat Fermanı’nın ilanı sürecinde etkin rol oynamışlardır.⁸

Mekâtib-i Umumiyye Nezareti, Maliye Nezareti, Ticaret Nezareti, Ziraat Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezareti kurularak idarede merkezî bir yapı oluşturuldu. Ayrıca ilgili nezaretlerin alt bünyesinde nezaret meclisleri açıldı. Bunun dışında hiyerarşik açıdan nezaretlerin üzerinde yer alan *meclis-i hâss-ı vükelâ*, *meclis-i âli-i umûmi*, *meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye*, *dâr-ı şûrâ-yı Bâbiâlî* gibi birçok meclis kuruldu. Bu meclislerden Meclis-i Vâlâ, Hariciye Nezareti ile birlikte Tanzimat reformlarının da uygulayıcısı durumundadırlar.⁹

Sivil bürokrasiden yetişen Tanzimat dönemi ricali yönetime tümüyle hakimdi ve bu bürokratlar otoriter bir yönetimin temsilcileri haline gelmişlerdi. Bütün reform programları da bu grup tarafından yürütülüyordu. Ancak Tanzimat yöneticileri arasında birlik yoktu ve bu da hizipleşmeye neden oluyordu.¹⁰ Bu yeni bürokrat-aydın profili bizim esas anlatmak istediğimiz konudur. Ancak öncelikle ‘aydın’ kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Batı literatüründen geçmiş olan ‘aydın’ ya da ‘*intelectuel*’ kavramı Batı Avrupa’nın 18. Yüzyıldan itibaren geçirdiği değişimin ürünüdür aslında. 18. Yüzyıla kadar ruhban sınıfının elinde bulunan bilgi tekeli bu yüzyıldan itibaren kırılır. Resim ya da beste yapmak veya bir eser meydana getirmek gibi faaliyetlerde bulunan ve bilgi tekelinin yeni sahipleri olarak ortaya çıkmışlardır.¹¹

Osmanlı aydınını hazırlayan koşullar Avrupa’dakinden çok daha farklıdır. Batı’da ki gibi siyasî otoriteden bağımsız bir ruhban sınıfı Osmanlı toplumunda

⁷ Akyıldız, *a.g.e.*, s.52.

⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV*, İstanbul 1991, s.14,84-85.

⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 51-73.

¹⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1987, s.71-73, 179.

¹¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s.55-56.

bulunmuyordu. Dinsel örgütlenme merkez tarafından yürütülüyordu ve bu da bağımsız bir ruhban sınıfı oluşumunun önüne geçiyordu. Ulema içerisinde yer alan kadı, müftü, müderris gibi ileri gelenler ise bir devlet memuruydular. Batı ruhban sınıfından farklı olarak siyasî otoriteden bağımsız hareket etme imkanları yoktu.¹² Bu ayrımı yaptıktan sonra kime ‘aydın’ denilir sorusunun cevabını da vermek gerekmektedir. Öncelikle birine aydın denilmesi için bu kimsenin okuryazar olması şarttır. Ancak okuryazar olmak tek başına yeterli değildir. Aydın denilen kişi ya da kesim, karşısında bulunan halk kütlelerine kendi değer ölçülerini ister tasvip ister tenkit oluyla bir mesaj içerisinde sunmalıdır. Bundan başka aydın, sesini soyut ve sembolik bir ifade tarzı ile kitleye aktarandır. Çoğu zaman halkın anlayamadığı bir üst dille konuşmak gücü ve alışkanlığıyla hareket eden aydının bir diğer özelliği de muhalif oluşudur. Yani aydın, tenkit ve muhalefetle hem ses hem söz sahibi olmak için çalışır.¹³

Yaptığımız bu genel tanım ve değerlendirme Osmanlı aydını ile Batı aydını arasındaki diğer farkları da daha anlaşılabilir bir hale getirmektedir. Osmanlı Tanzimat aydını Batı’da ki gibi belirli bir sınıf ortaya çıkarmamış ve son dönem aydını ifade etmek için yaygın olarak kullandığımız *bürokrat-aydın* ya da *memur-aydın* ifadesinden de anlaşıldığı üzere Osmanlı aydını bürokrasi içerisinde yetişen ve merkezî otoriteden bağımsız hareket edemeyen bir memurdur. Zaman zaman merkezden uzaklaştırılan bürokratlar, sistemden bütünüyle kopmamış ve sürgün durumunda bile devlet memuru olarak görev yapmaya devam etmişlerdir.¹⁴

Batı aydını ile Osmanlı aydını arasındaki önemli diğer bir fark Batı aydınının devamlı bir öğrenci oluşu, Osmanlı aydınının ise öğretmenlik misyonu üstlenmesindedir. Bu yüzden Batı entelektüelleri kadar eser ortaya koyamayan Osmanlı aydınları, en büyük idealleri olan *Devlet-i aliyye*’nin devamlılığı için çalışmışlar ve tüm enerjilerini bu ideal için harcamışlardır. Bu bağlamda Tanzimat aydını ansiklopedisyen olma çabası içine girmiş ve tiyatro, mimari, filoloji gibi pek çok alanda bir düzenleme faaliyeti içerisinde bulunmuştur. Bu faaliyetler neticesinde ilk özel bilim kurulu diyebileceğimiz *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* ortaya çıkmış ve cemiyet tarafından *Mecmua-i Fünûn* isminde bir mecmua da yayımlanmaya başlamıştır. Ansiklopedizm,

¹² Kılıçbay, *a.g.m.*, s.56; İsmet Özel, “Tanzimatın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s.61-62.

¹³ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Ankara 1983, s.67-74; Sabri F. Ülgener, *Makaleler*, hzl.Ahmed Güner Sayar, İstanbul 2006, s.521-525.

¹⁴ Kılıçbay, *a.g.m.*, s.58-59.

daha çok memur statüsünü önde tutan aydınlar arasında görülen bir eğilimdir. 19. Yüzyılın sonlarına doğru ise *memur-aydın* ikili statüsünde bir değişim yaşanmış ve artık *aydın* tarafı ağır basan bir grup orta çıkmıştır. Bunlar, gazete ve mecmualarda yazıları yayımlanan ya da önde gelen bürokratların konaklarında toplanarak ilmi sohbetler gerçekleştirmeye başlamışlardır.¹⁵

Çalışmamıza konu olan Abdülatif Subhi Paşa, Tanzimat *bürokrat-aydını* içerisinde yer almış ve sivil bürokrasi içerisinde yetişmiş önemli bir simadır. Kendi konağı ve babası Sami Paşa'ya ait konakta toplanan ilmî meclislere Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik, Ali Suavi gibi isimler devam ediyordu. Osmanlı aydın ve entelektüelleri dışında bu iki konaktaki sohbetlere katılanlar arasında pek çok yabancı âlim, şair ve edip bulunuyordu. Sonuç itibariyle Tanzimat yeniliklerinin bir bürokratin hayatına nasıl yansıdığı sorusundan hareketle Subhi Paşa gibi bir âlimin zihin dünyası anlaşılmaya çalışılmıştır. Bir devre damgasını vuran Âli Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Midhat Paşa gibi isimler arasında saygın bir konuma sahip olan Subhi Paşa'nın biyografisinin literatüre kazandırılması bu açıdan da önem taşımaktadır.

Subhi Paşa ile ilgili malumat veren kaynaklar arasında İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnâl'in ve Mehmet Süreyya'nın eserleri yer almaktadır.¹⁶ Subhi Paşa ve ailesi hakkında bilgi veren daha yakın tarihli çalışmalar arasında ise aile soyundan gelen Fazıl Bülent Kocamemi ile Melek Günersu'nun yayınları zikredilmelidir.¹⁷ Ancak bir kritiğe tabi tutulmadan yazılan ve derleme mahiyetinde bulunan bu eserler literatürdeki bilgilerin bir tekrarıdır. Buna rağmen aile tarihine belirli ölçüde katkı sağladıkları da muhakkaktır. Özellikle, Günersu'nun eserinde nakledilen hatıra ve fotoğraflar Subhi Paşa konağındaki yaşam hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bunlar dışında Murat Özel'in çalışması¹⁸ ile Subhi Paşa'nın babası Sami Paşa hakkında Erdal Erdem tarafından yapılan tezden¹⁹ de bahsedilmelidir. Özel'in eseri diğerlerine nispetle daha iyi bir üslupla hazırlanmış olmasına rağmen burada da ciddi bir tekrar söz

¹⁵ Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s.48-49; Ortaylı, *a.g.e.*, s.203-205.

¹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihi Teşkilatı ve Nuzzarın Teracim-i Ahvali*, İstanbul 1335, s.104-110; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tıpkıbasım, İstanbul 1308, c.III, s.221.

¹⁷ Fazıl Bülent Kocamemi, *Baba Oğul Torun Devletin Zirvesinde Üç İsim*, İstanbul 2009; Fazıl Bülent Kocamemi, *Bir Türk Ailesinin 450 Yıllık Öyküsü: Koca-Memi Paşa Ailesinin Tarihçesi*, İstanbul 2005; Melek Günersu, *Suphi Paşa Konağı'nda Aşk ve Tarih: Nevbahar*, İstanbul 2004.

¹⁸ Murat Özel, *Doğu Batı Sentezinde Bir Paşa-Şeyh-Maarif Ailesi Morevîler*, İstanbul 2011.

¹⁹ Erdal Erdem, *Abdurrahman Sami Paşa ve Maarif-i Umumiye*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1998.

konusudur. Ancak bu çalışma ile ailenin ayrıntılı bir soy kütüğünün verilmiş olması önemlidir. Erdem'in tezi ise Sami Paşa ve ailesi hakkında doyurucu bilgi vermekten mahrumdur. Doğrudan bir biyografi çalışması olmadığı için bu durum belli ölçüde anlaşılabilir. Tüm bunlara rağmen saydığımız çalışmaların hepsinden belirli ölçüde istifade edilmiştir.

I. BÖLÜM

1. ABDÜLLATİF SUBHİ PAŞA'NIN AİLESİ, DOĞUMU VE İLK GÖREVLERİ

1.1. Doğumu ve Ailesi

Osmanlı Devleti'nin XIX. asırda yetiştirdiği önemli bürokratlardan olan Abdülatif Subhi Paşa; Şeyh Necib-zâde Abdurrahman Sami Paşa ile Advıye Rabia Hanım'ın oğludur. Mora'nın merkezi Trapoliçe'de 12 Muharrem 1234/11 Kasım 1818 tarihinde dünyaya gelmiştir.²⁰ Eğitimine Mısır'da, aldığı özel derslerle başlayan Subhi Paşa; Arapça, Farça, Rumca ve Fransızca'ya vakıftı.²¹ Sicil kaydından anlaşıldığına göre 1247/1831'de daha 13 yaşındayken Mehmed Ali Paşa'nın kitabet hizmetine stajyer olarak girmiş ve bir yıl sonra Mısır Mülkiye Kalemı reisi olmuştur. Bundan sonra sırasıyla Muhâsebât-ı Mısriyye İdaresi Kalemı Birinci Başkanlığı'na ve Mehmed Ali Paşa'nın müsteşarlığına tayin edilen Subhi Paşa, 1261/1845'te mîrlivâlık rütbesine yükselmiştir.

Gençlik yıllarını Mısır'da geçirmiş olan Subhi Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın vefatı üzerine 1849'da ailesiyle beraber İstanbul'a gelmiştir²² Subhi Paşa'nın Mısır'dan İstanbul'a gelişine kadar olan yaşam öyküsü hakkında elimizde ne yazık ki yeterli malumat bulunmamaktadır. Bu bağlamda hayatı ve meslekî kariyeri konusunda İstanbul'a gelişi bir dönüm noktası niteliğindedir.

1.1.1. Şeyh Necib Efendi

Eş-şeyh El-hacc Abdülbâki Efendi oğlu Eş-şeyh Ahmet Necib Efendi, Subhi Paşa'nın dedesidir. Mora'nın ileri gelenlerinden olan Şeyh Necib Efendi, 1768 yılında Trapoliçe'de dünyaya gelmiştir. Tasavvuf eğitimi almış ve babasının vefatından sonra

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİD.d)*, 1/126, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819; BOA, *Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT.)*, 9/15, Tarihsiz(ts.); Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tıpkıbasım, İstanbul 1308, c.III, s.221; İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'nin Tarihi Teşkilatı ve Nuzzarın Teracim-i Ahvali*, İstanbul 1335, s.104; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.III, İstanbul 1342, s.81.

²¹ Bazı çalışmalar Suphi Paşa'nın yukarıda belirtilen diller dışında Latince ve İbranice bildiğini de yazmaktadır. Ancak sicil kaydında ve arşiv vesikalarında bunu doğrulayacak bir bilgiye rastlanmamıştır.

²² BOA, *DH.SAİD.d*, 1/126, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819; Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul 1968, s.27.

Trapoliçe Tekkesi şeyhi olmuştur.²³ Subhi Paşa'nın babası Abdurrahman Sami Paşa, kısa tercüme-i halinde kendi babasını şöyle tanıtmıştır:

*Pederim müderrisin-i kiramdan Abdurrahman Efendi zade eş-şeyh el-hac Abdülbaki Efendi'nin mahdumu eş-şeyh el-hac Necib Efendi'dir.*²⁴

Şeyh Necib Efendi, 1821 Rum isyanı sırasında asilere karşı savaşmış ve ailesiyle birlikte esir düşerek 52 yaşında vefat etmiştir.²⁵ Aynı zamanda şair olan Şeyh Necib Efendi'nin oğulları arasında Bâki Efendi²⁶, Sâmi ve Hayrullah²⁷ Paşa gibi önemli simalar bulunmaktadır.²⁸

²³ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.104; Feyziye Abdullah Tansel, "Sami Paşazade Sezai", *Türkiyat Mecmuası*, c.XIII (1958), s.1.

²⁴ Naklen: İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, hzl.İbrahim Baştuğ, Ankara 2000, c.IV, s.2105; Baydar, *a.g.e.*, s.19.

²⁵ Baydar, *a.g.e.*, s.20.

²⁶ Mısır'da bazı memuriyetlerde bulunmuş ve genç yaşta vefat etmiştir. Mısır'da bulunan Cerrahî Tekkesi'nde medfundur. Kendisi hakkında bilgiler kısıtlıdır. Murat Özer, *Doğu Batı Sentezinde Bir Paşa-Şeyh-Maarif Ailesi*, İstanbul 2011, s.103; (Sami Paşa, Baki Bey'in ölümü üzerine tarih düşürmüştür. Bu şiirden birkaç mısra:

Morevî Şeyh Necib-zâde aleyhirrahme
Sâhib-i sıdk û safâ ehl-i mürüvvet Bâki

Sene kırk birde idub Mısır'a kaza-i hicret
Olıcak çüñkü rehâyb-ı esâret Bâki

Dâver-i Mısır Mehmed Ali asrında gelüb
İtdi ol-zât celî himmete hıdmet Bâki

Nâzır-ı meclis ve irâd ve hazayin ki ki
Olarak bulmuş idi adl ile şöhret Bâki

Bk.: Abdurrahman Sâmi Paşa, *Rumuzu'l-Hikem*, İstanbul 1287, s.82).

²⁷ Sami Paşa'nın ikiz kardeşidir ve o da ailenin diğer fertleri gibi Mısır'da çeşitli memuriyetlere tayin edilmiştir. 1860'ta Kıbrıs Valisi olan Hayrullah Paşa 1862'de İstanbul'a gitmiş ve burada vefat etmiştir. Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, c.II, s.319; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, hzl.M. Münir Aktepe, Ankara 1990, c.XIII, s.32 (Bundan sonra; Lütfi, *Tarih*); (Hayrullah Paşa'nın vefatı üzerine yayımlanan gazete haberi şu şekildedir: *Şehr-i halin altıncı Çarşamba günü devletlu Sami Paşa hazretlerinin biraderleri Hayrullah Paşa'nın düçar olduğu illet-i nuzülden otuz otuz iki saat zarfında irtihal-i dar-ı beka eylediği reside-i sem'i teessüfümüz olmuştur. Merhum-ı müşarun-ileyh zaten Morevi'l asl olup Yunan ihtilalinde ailesiyle beraber Mısır'a hicret ederek Mısır valisi merhum Mehmed Ali Paşa'nın yirmi yirmi beş sene kadar hıdmat-ı resmîyesinde bulunduktan sonra altmış beş tarihinde merhum Abbas Paşa valiliğinde der-bâr-ı muadelet-karara iltica ile kezalik hıdmat-ı devlet-i aliyyede istihdam buyrularak yetmiş beş tarihinde son memuriyeti olan Hanya Mutasarıflığı'ndan infisal ile bu kere irtihal-i dar-ı beka eylemiştir. Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:496, 17 Zilhicce 1288/27 Şubat 1872).

²⁸ Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, c.IV, s.543.

1.1.2. Abdurrahman Sami Paşa

Babası Şeyh Necib Efendi'nin ölümünden sonra ailenin reisliğini üstlenen Abdurrahman Sâmi Paşa ve ailesi Rumların elinde esir düşmüşlerdir. Ailenin elindeki tüm malları da gasp edilmiştir. Abdurrahman Sami Paşa ölümünden iki yıl önce bir otobiyografi hazırlığı içerisine girmiş ancak bunu bitirmeye ömrü vefa etmemiştir.²⁹ Yazdığı tercüme-i halinde doğduğu yeri şöyle tarif etmiştir:

Vatan-ı âcizanem, Mora ceziresinin kürsi-i eyaleti Trapoliçe denmekle maruf olan şehirdir. Vilayet-i müstemendanem, tarih-i hicri-i nebevi'nin bin iki yüz onuncu senesidir. (Miladi 1795)

Aile, Mora'daki esaretten Mısır'a kaçarak kurtulmuştur. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, bu kaçış hadisesi hakkında şunları kaydetmektedir:

Âsilerin elebaşı olan Kolukotronis isimli kaptan Subhi Paşa'nın dedesi Şeyh Ahmed Necib Efendi'den vaktiyle iyilik gördüğünden aileyi himaye etmiş ve Napoli'den Mısır'a giden gemiye binmelerine yardım etmiştir. Kaptan Kolukotronis, İngiliz sömürgesi olan Cezayir-i Seb'a ahalisinden bir Rum olup Yunan ihtilal heyetine gemisiyle zahire getirmişti. Trapoliçe'de uzun zaman getirdiği zahirenin bedelini almak için beklemişti. Sonunda alacağına karşılık olarak Sami Paşa ailesini İngiliz konsolosunun aracılığıyla istedi. Rumlar ise bir gemi zahire daha gönderilmesi şartıyla bu talebi kabul ettiler. Ancak aileden Hayrullah Paşa ve Mahmud Efendi'yi rehin olarak alıkoydular. Aile bu şartlar altında Mısır'a giderek esaretten kurtuldular.³⁰

Aile, Mısır'a gidip Mehmed Ali Paşa'nın himayesine girdikten sonra rehin olarak Mora'da bırakılmış olan Hayrullah Paşa ve Mahmud Efendi de kurtarılmıştır.

²⁹ İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal, paşanın oğullarından Abdurrahman Hasan Bey'in kendisine gönderdiği mektup suretinde şunları yazdığını kaydetmiştir:

*Peder sergüzeştini kendi yazmak istedi. Uzun müddet tasavvuriyle vakit geçirdi. Mükemmel olsun, Mora ve Mısır vukuatı mühimmesini teferrüatıyla câmi olsun isterdi. Bir zamana da Mısır hazine-i evrakına müracaat teşebbüsüyle geçirdi. Bu teşebbüs de akim kaldı. Nihayet arzu ettiği suretle bir sergüzeşt yazamaksızın irtihal etti. Sergüzeşte ünmuzece olmak üzere iki üç sahifelik bir yazısı vardır ki evrakı miyanında Necib (Paşa) merhumda kalmıştır zann ederim. Bk.: İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s.2104.*

³⁰ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretî'nin Tarihi...*, s.104-105; (Mustafa Baydar, ailenin Mora'dan Mısır'a geçişini Hamdullah Suphi Tanrıöver'in kendisine şu şekilde naklettiğini ifade etmektedir: *Trapoliçe'yi Yunanlılar ele geçirince, vaktiyle Şeyh Ahmed Necib Efendi'nin iyiliğini görmüş olan Kaptan Kolokotroni Sami Paşa'ya 'Şimdi size ne yapalım?' diye soruyor. Paşanın bu soruya verdiği cevap şudur: 'Biz idarede iken ne yapmışsak siz de onu yapın.'* Ve Kolokotroni, Abdurrahman Sami Paşa ve ailesinin eşyaları ve mücevherleri ile birlikte bir gemi ile Mısır'a gitmelerini sağlıyor. Bk.: Baydar, a.g.e., s.20).

Sami Paşa, 1239/1823 yılında İbrahim Paşa³¹ (1789-1848) ile birlikte Mora isyanının bastırılması için çalışmıştır. İsyanın bastırılması konusunda başarı sağlanmasına rağmen Rusya, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi sonucu Mısır'a geri dönmüşlerdir.³² Mısır'a döndükten sonra İbrahim Paşa'nın hizmetinde çeşitli görevler alan Abdurrahman Sami Paşa, 1831'de Mehmet Ali Paşa'nın *baş muavini* olarak tayin edilir. 1841'de yani Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki ilişkilerin bozuk olduğu bir dönemde murahhas olarak iki kere İstanbul'a gelerek çeşitli bürokratlarla görüşmelerde bulunmuştur. 1842'de sağlığının bozulması üzerine tedavi için İtalya'ya giden Abdurrahman Sami Paşa 1844 yılında Fransa'ya geçerek burada çocukluk arkadaşı olan Mustafa Reşit Paşa ile de görüşmüştür.³³

1848 yılında Mısır'a geri dönen Abdurrahman Sami Paşa, dönüşünden bir yıl sonra 1849'da Tırhala Mutasarrıfı olarak görevlendirilmiştir. 1850'de sağlığının bozulması sebebiyle hava değişimi için İstanbul'a gitmesine izin verilen Sami Paşa İstanbul'a gelişinden bir sene sonra Rumeli Müfettişliği ile görevlendirilmiştir.³⁴ Osmanlı Devleti'nin ilk maarif nazırı olarak tanınan Abdurrahman Sami Paşa, Bosna, Trabzon, Edirne ve Girit'te valilik yapmıştır. 1882'de vefat ederek Sultan II. Mahmud haziresine defnedilmiştir.³⁵

Oğulları arasında Abdülhalim Bey, Galip Bey, Mehmet Sezai Bey³⁶, Abdurrahman Hasan Bey, Abdülbaki Bey, Ahmed Necib Paşa³⁷, Mahmud Hüdayi Bey ve Abdülatif Subhi Paşa yer almaktadır. Paşanın ayrıca Dürre, Zeynep, Melek ve

³¹ Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu.

³² Erdem, *a.g.t.*, s.1-2.

³³ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, Ankara 1969, c.II, s.820; Erdem, *a.g.t.*, s.2; (Sami Paşa, Reşit Paşa hakkında şunları söylemiştir: *Müşarunileyh vatanımda bulunduğum zaman oraya gelip vâlidim Necib Efendi merhumdan birlikte taallûm-i fûnun ettiğimizden beynimizde derkâr olan hukuk-ı kadîme emniyet-i tarafeyn münasebetiyle her gün beraber her gûna hasbîhaller edip hoş hâl ve bîperva idim. Sami Paşa, yurt dışında kaldığı süre zarfında Palmerston, Guizot ve Thiers gibi önemli simalarla da görüşme imkanı bulmuştur. Bk.: Baydar, a.g.e., s.22-23).*

³⁴ Erdem, *a.g.t.*, s.3.

³⁵ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s.2110-2111; Erdem, *a.g.t.*, s.5-6.

³⁶ 1859-1936 yılları arasında yaşamış ve Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden olmuştur. Evkaf Mektubî Kalemî'nde başladığı memuriyet hayatında Londra Elçiliği ikinci katipliği, Madrid elçiliği gibi görevlerde bulundu. *Hazine-i Evrak, İkdam, İleri* gibi mecmualarda yazıları yayımlandı. *Sergüzeşt* isimli romanıyla ün kazanmış ve çeşitli türlerde eserler vermiştir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Tansel, *a.g.m.*, s.1-30.

³⁷ Necib Paşa Sultan Abdülmecid'in kızı Mediha Sultan ile evli olup Damat Necip Paşa diye anılırdı ancak genç yaşta vefat etmiştir. Hakkında kısa bir bilgi için bk.: Mehmet Süreyya, *a.g.e.*, c.IV, s.547; Öztuna, *a.g.e.*, s.821; Özge Kahya, *Sultan Abdülmecid'in Kızı Mediha Sultan'ın Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s.37-39.

Neyyire isminde dört tane de kız evladı vardı.³⁸ Sami Paşazadeler olarak da bilinen geniş aile soyadı kanunundan sonra Moralı, Kocamemi ve Tanrıöver olmak üzere üç farklı soyadı ile nesillerini günümüze kadar devam ettirmişlerdir.

1.2. Subhi Paşa'nın İlk Görevleri

1.2.1. Meclis-i Maarif-i Umûmiye Azalığı

Modern eğitim ve öğretim anlamında II. Mahmud devrinde bir takım yenilikler yapılmış ve eğitimin merkezleştirilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Öncelikli olarak 1240/1824 yılında çıkarılan bir fermanla ilköğretim zorunlu hale getirilmiş ancak bundan başarı elde edilememiştir.³⁹

1838'de Hariciye Nezareti'nin denetiminde ülkede tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için çalışmalar yapmakla görevli olan Meclis-i Umûr-ı Nâfia kurulmuştur.⁴⁰ Meclisin yapmış olduğu çalışmalar eğitimin modernleşmesi açısından önemlidir.⁴¹ Bu meclisin 1838'de hazırladığı rapor sonrasında modern eğitimin uygulanabileceği yeni mektepler açılarak eğitim kısmen medrese tekeline kurtarılmıştır.⁴²

Tanzimat öncesinde *Meclis-i Umûr-ı Nâfia*, *Dârü's-Şûra-yı Bâb-ı Âli*, *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*, ve *Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti* olmak üzere maarifle ilgilenen dört kuruluş bulunuyordu. 1838 yılında Evkaf Nezareti'nin bünyesinde bir müdürlük statüsünde kurulan Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti'nin diğer üç meclisten farkı ise yetki alanının ilköğretime mahsus olmasıdır.⁴³

Tanzimat'ın ilanıyla beraber maarif alanında istenilen ilerleme sağlanamayınca *Meclis-i Muvakkat* ve *Mecâlis-i İmariye* adıyla yeni meclisler kurulmuştur. Bunlardan *Muvakkat Meclis-i Maârif*, devrin ihtiyaçlarına cevap verecek bir eğitim sisteminin oluşması için çalışmalar yapmakla görevliydi. Aldığı kararları Meclis-i Vâlâ'ya bildirmek zorunda olan bu geçici meclisin aldığı bir karar üzerine 1846 yılında Meclis-i

³⁸ Öztuna, *a.g.e.*, s.821-822.

³⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s.61; (Bayram Kodaman, 1824 fermanını ulemâ sınıfını memnun etmekten öteye gitmeyen, kağıt üzerinde kalan bir emir olarak yorumlamıştır: Bk.: Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1999, s.3).

⁴⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s.70.

⁴¹ *a.g.e.*, s.61.

⁴² Kodaman, *a.g.e.*, s.3.

⁴³ *a.g.e.*, s.7-8.

Maârif-i Umûmiye kurulmuştur. Kurulduğunda bir başkan, altı üye ve bir kâtipten oluşan meclisin daha sonraları üye sayısı yirmiye kadar ulaşmıştır.⁴⁴

Subhi Bey, 7 Recep 1266/19 Mayıs 1850 tarihli irade ile yukarıda bahsedilen maarif-i umumiye meclisinin âzası olmuş⁴⁵ ve kendisine rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisi tevcih edilmiştir.⁴⁶ Subhi Bey maarif meclisi üyesiyken aynı zaman da meclis tarafından kurulan Encümen-i Dâniş'in de dahili üyeleri arasında yer almıştır. Buradaki faaliyetleri hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

1.2.2. Encümen-i Dâniş Azalığı

Ülkede ilmin geliştirilmesi için bir dârülfünûn kurulması isteniyordu. Bunun için de ilmî bir cemiyet kurulmasına karar verildi. Cemiyet, hem dârülfünûnda okutulacak kitapları hazırlayacak hem de halkın eğitimi için gereken telif ve tercüme eserlerin ortaya çıkmasını sağlayacaktı.⁴⁷ Encümen-i Dâniş adıyla kurulan bu cemiyetin reisliğine Ataullah Efendi-zâde Şerif Efendi,⁴⁸ ikinci başkanlığa ise meclis-i maarif-i umumiye üyelerinden Hayrullah Efendi tayin edildi.⁴⁹

Encümen-i Dâniş'in görevleri, üye seçimi ve üyelerde aranan şartları belirten bir nizamname de hazırlanmıştır.⁵⁰ Paris Akademisi örnek alınarak oluşturulduğu söylenen Encümen-i Dâniş'in⁵¹ dahili üyeleri arasında Subhi Bey de bulunuyordu.⁵²

Kuruluşu 15 Nisan 1851'de kesinleşerek 19 Ramazan 1267/18 Temmuz 1851'de yapılan açılışta Cevdet ve Fuat Efendilerin hazırladıkları ve Türkçe'nin gramerine ait ilk kitap olan *Kavaid-i Osmâniyye* padişaha sunulmuştur. Bundan sonra bir lûgat yazılmasına karar verilmiş ancak bu iş proje halinde kalmış ve sonuçlanamamıştır. Ayrıca Encümen tarafından bir umumî tarih yazılması kararlaştırılarak bunun için de bir komisyon kurulmuştur. Yazılması düşünülen tarih, başlangıçtan Hz. Musa'ya; Hz. Musa'dan Hz. Muhammed'e; Hicret'ten Sultan Abdülmecid devrine kadar olacak

⁴⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s.10-11.

⁴⁵ BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, 214/12531, 7 Recep 1266/19 Mayıs 1850; Lütfi, *Tarih*, c.IX, s.34.

⁴⁶ BOA, *Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A.DVN)*, 65/33, 15 Muharrem 1267/20 Kasım 1850; Lütfi, *Tarih*, c.IX, s.45.

⁴⁷ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s.242.

⁴⁸ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, sdI.Metin Hasırcı, İstanbul 1994, s.77.

⁴⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s.243.

⁵⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s.243; Nizamname için bk.: BOA, *İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)*, 208/6740, Lef:5/3-4, 13 Cemaziyelahir 1267/15 Nisan 1851.

⁵¹ Fatma Âliye Hanım, *a.g.e.*, s.77.

⁵² BOA, *İ.MVL*, 208/6740, Lef:2, 13 Cemaziyelahir 1267/15 Nisan 1851; *Takvim-i Vekâyî*, nr:449, 1 Şaban 1267/1 Haziran 1851.

şekilde üç bölümden oluşacaktı. Ayrıca bu son bölüm kendi içerisinde iki alt bölüme ayrılıyordu. Subhi Bey ise içlerinde Recâi Efendi, Kemal Efendi, Müneccimbaşı Osman Efendi, Ali Fethi Efendi, Redhause, İstefenaki ve Aleko'nun da bulunduğu ekiple bu tarihin ikinci kısmını yazmaya memur edilmiştir. Encümen-i Daniş'in yürüttüğü genel tarih yazma görevi daha sonra Cevdet Efendi'ye verilmiş ve sonunda *Tarih-i Cevdet* ismiyle bilinen eser ortaya çıkmıştır. Varlığını çok uzun sürdüremeyen Encümen-i Daniş'in adı 1862'ye kadar salnamelerde anılmıştır. Üyeler arasındaki siyasi sürtüşmelerin ve üyelerin görevli oldukları başka memuriyetlerinin de bulunması bu kuruluşun çok uzun ömürlü olamayışının sebeplerindedir.⁵³

1.2.3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Azalığı

II. Mahmud döneminden itibaren merkez teşkilatında yapılan yenilikler çerçevesinde bürokrasi yeniden düzenlenmiştir. Bu dönemde pek çok danışma kurulları oluşturulmuştur. Bu danışma kurullarının en başında yer alan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ise 24 Mart 1838'de kurularak faaliyete geçmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın, ilanı düşünülen Tanzimat Fermanı'nı ile girişilecek reform hareketlerinin hayata geçirilmesinde çalışması düşünülmüş ve meclis başkanlığına da eski serasker Hüsrev Paşa atanmıştır.⁵⁴

Meclis-i Vâlâ çeşitli sebepler yüzünden Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar etkin bir meclis olarak iş yapamamıştır. Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun ifadesine göre *Meclis-i Vâlâ asıl gücünü Tanzimat Fermanı ile birlikte kazanmıştır.*⁵⁵ Bundan sonra meclisin işleyişini güçlendirmek için yeni düzenlemeler yapılarak Tanzimat'ın uygulanması amacıyla çalışma temposu arttırılan Meclis-i Vâlâ 1854 yılında ikiye ayrıldı ve *Meclis-i Âli-i Tanzimat* adında yeni bir meclis oluşturuldu.⁵⁶

1861 yılına gelindiğinde ise Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-i Tanzimat yeniden birleştirilmiş ve Tanzimat'ın uygulanışı için çalışmalarını yürütmeye devam etmekteydi. 1868 yılında son bir değişimle *Şûrâ-yı Devlet* ve *Divân-ı Ahkâm-ı Adliye* adıyla iki bölüme ayrılmış ve imparatorluğun sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir.⁵⁷

⁵³ Akyıldız, *a.g.e.*, s.245; Ayrıntılı bilgi için bk.: Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40*, hzl.Cavid Baysun, Ankara 1986.

⁵⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara 1994, s.36-37.

⁵⁵ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.39.

⁵⁶ *a.g.e.*, s.46-47.

⁵⁷ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.53-57; Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, XL, s.251.

Meclis-i Vâlâ, Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun ifadesine göre, adeta 'Tanzimatçı' yetiştiren bir okul işlevi görmüştür. Meclis üyelerinin uzman, liyakat sahibi ve Tanzimat'a muhalif olmayan kişiler arasından bir yıl süreyle seçilmekteydi.⁵⁸ Subhi Bey, 4 Zilkade 1270/29 Temmuz 1854'te Mısır Valisi Said Paşa'nın iltimasıyla Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edilmiştir.⁵⁹ 1855-1861, 1863-1864-1868 yıllarında olmak üzere 13 defa Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edilmiş⁶⁰ olan Subhi Bey, Meclis-i Vâlâ'nın 1868'de uğradığı değişim sonrasında kurulan Şûrâ-yı Devlet'te de 1284/1867, 1287/1870, 1289/1872 ve 1290/1873 yıllarında olmak üzere dört defa üyelik yapmıştır.⁶¹

Mustafa Reşit Paşa, Meclis-i Vâlâ'nın iç nizamnamesini hazırlamak görevini Subhi Bey'e vermiştir. Bu nizamname ile Meclis-i Vâlâ Maliye, Evkaf, Kavanin ve Deavi şubelerine ayrılmış ve Subhi Bey, Meclis-i Vâlâ'nın bu şubelerinde ikinci reislik görevi de yapmıştır.⁶²

1.2.4. Varna Memuriyeti

1856 yılında Varna'da bir Bulgar kızın öldürülmesi üzerine konunun tahkiki için Varna'ya bir memur görevlendirilmesi gerekmiş⁶³ ve o sırada Meclis-i Vâlâ üyesi olan Subhi Bey bu görev için uygun bulunarak kendisine on beş bin kuruş harcırah tahsis edilmiştir. Subhi Bey'in refakatine ise Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası hulefasından Şevket Bey beş bin kuruş harcırahla tayin olunmuştur.⁶⁴

Varna'da bulunan Mirliva İslam Paşa'ya serasker tarafından gönderilen yazıda Subhi Bey'e görevinde yardım etmesi istenmiş ve meselenin bir an evvel açığa kavuşturulması gerektiği belirtilmiştir.⁶⁵ İslam Paşa'nın yazmış olduğu cevapta ise

⁵⁸ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.81-86.

⁵⁹ BOA, *İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır Taltifatı (İ.MTZ.(05)TAL.)*, 1/49, 4 Zilkade 1270/28 Ağustos 1854; (Vak'anüvis Lütfi Efendi, Suphi Bey'in Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayini için şu tarihi düşürmüştür: *Sezâ Suphi Bey oldu Meclis-i Vâlâ'ya azâ*. Bk.: Lütfi, *Tarih*, c.IX, s.101).

⁶⁰ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.208-218.

⁶¹ BOA, *DH.SAİD.d*, 1/126, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819; BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)*, 873/5, 19 Cemaziyelahir 1303/25 Mart 1886.

⁶² İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.106.

⁶³ Bu göreve tayin sebebi ilgili vesikada şu şekilde ifade edilmiştir: "Varna'da bazı zabitan-ı askeriye tarafından bir hıristiyan kızı hakkında vuku bulan muamele-i tariziyenin tahkikiyle mütecasir olanların kanun-ı hümayun ahkaminca icra-yı mücazâtı zımında bir memur-ı mahsus gönderilmesi ehem ve elzem görünerek Meclis-i Vâlâ azasından saadetlu Suphi Bey bu husus için intihab ve i'zam kılınmış" BOA, *Sadaret Amedî Kalemi Evrakı (A.AMD)*, 70/9, 1272/1855-1856.

⁶⁴ BOA, *A.AMD*, 70/9, 1272/1856; BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD)*, 181/61, 2 Şaban 1272/8 Nisan 1856.

⁶⁵ BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)*, 232/3, 2 Şaban 1272/8 Şaban 1856; (Suphi Bey'in Varna'ya ne zaman ulaştığına dair elimizde net bir tarih yoksa da buna cevaben İslam Paşa'nın yazmış olduğu şukkada Suphi Bey'in Varna'ya ulaştığı ve konuyu soruşturmaya başladığı

Subhi Bey'in göreviyle ilgili iki önemli nokta dikkati çekmektedir. Buna göre Subhi Bey'in ilk iş olarak olayla ilgili şüphelileri tekrar sorgulamaya başladığı anlaşılmaktadır. İkinci olarak Tulca kaymakamı telgraf üzerine Varna'ya çağırılmıştır.⁶⁶

Gerçeği ortaya çıkarmak için bir dizi araştırma yapan ve sorgulamaları tamamlayan Subhi Bey, yazdığı bir raporla olaydaki asıl suçlular meydana çıkarmıştır. Subhi Bey'in Fransızca olarak kaleme aldığı 21 Nisan 1856 tarihli raporun tercümesinden anlaşıldığı üzere Salih Paşa cinayet maddesinde suçsuz bulunmuş ve suçsuzluğu da eldeki bilgiler ışığında doğrulanmıştır. Şöyle ki kızın, Perşembe gecesini iki sularında öldürülmüş olması ve Salih Paşa'nın bu vakitlerde olay yerine uzak bir köyde bulunduğu dair şahitlerin olması Salih Paşa'yı katil olma noktasında aklamaktadır. Salih Paşa'nın cinayete azmettirici ya da suç ortağı olup olmadığı şüphesine gelince Subhi Bey, kızın kaçırıldıktan dört saat sonra öldürüldüğünü belirterek Salih Paşa'nın bu sırada Varna'ya sekiz, kızın bulunduğu köye ise altı saatlik mesafede olmasının bu iddiayı da çürüttüğünü yazmaktadır. Subhi Bey son olarak Salih Paşa'nın bu kızı planlı bir cinayete öldürmesi için herhangi bir sebep olmadığını ifade etmiştir.⁶⁷

Subhi Bey'in yaptığı soruşturma sonrasında getirmiş olduğu istintakname ve mazbataya göre olayda hiçbir şüphe kalmaması için bütün sanıkların İstanbul'a getirilerek burada tekrar sorgulamaları yapılmıştır. Bâb-ı Zabtiye'de bir komisyon kurularak sanık ve şahitler tekrar dinlenmiştir. Komisyonun hazırladığı mazbata Subhi Bey'in vardığı sonuçlardan farklı olmamıştır. Ancak olay daha ayrıntılı olarak ele alınmış ve sonuçta Salih Paşa'nın suçsuzluğu kesinleşmiştir. Cinayeti işleyenlerin ise Salih Paşa'nın maiyyetinde bulunan memurlar olduğu anlaşılmıştır.

Uzun bir sorgu sürecinin ardından cinayete azmettirmek suçundan Hüseyin Ağa'ya beş yıl kürek cezası, cinayeti işleyen Onbaşı Mustafa'ya kısas, cinayete ortaklık eden Vasil'e 3 sene kürek, yalancı şahitlik yapmak suçundan Rıfat'a altı ay hapis cezası verilmiştir. Ancak kısas konusu şeyhülislamlıkla da müzakere edilmiş ve kısas cezası

anlaşılmaktadır. Şukkanın tarihi 20 Nisan'a tekabül etmektedir. Dolayısıyla Suphi Bey'in Nisan ayı içerisinde Varna'ya ulaşarak görevine başlamış olduğu anlaşılmaktadır.)

⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD, 182/61, 14 Şaban 1272/20 Nisan 1856.

⁶⁷ BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO), 423/17, Lef:1, 15 Şaban 1272/21 Nisan 1856.

Mustafa'nın diyete çevrilmiştir. Sonuç olarak katil Mustafa, beş bin dirhem diyeti ödemek ve 15 yıl da kürek cezasına çarptırılmıştır.⁶⁸

Subhi Bey'e Varna memuriyeti sonrasında hizmetlerine karşılık olarak üçüncü rütbeden mecidî nişanı verilmiştir.⁶⁹

1.2.5. Hüdavendigâr Vilayeti Islahatı Memurluğu

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile öngörülen ıslahatların uygulamaya geçirilmesi için öncelikli olarak Edirne, İzmir, Bursa, Ankara gibi merkeze yakın yerler seçilmiştir. Ancak reformların uygulanabilmesi açısından henüz gerekli koşulların hazır olmadığı hesaba katıldığından merkeze yakın yerlerde denetleme mekanizmasının daha sağlıklı işleyeceği düşünülmüştür.⁷⁰ Bu bağlamda ülkenin bütününde yapılması düşünülen bu ıslahat hareketi için Hüdavendigâr Sancağı pilot bölge olarak seçilmiş ve burada yapılacak düzenlemelerin bütünü ise *Islahat-ı Hayriye*, *Islahat-ı Tanzimiye* şeklinde ifade edilmiştir.⁷¹

Hüdavendigâr Sancağı'nda yapılması planlanan mülkî ıslahat programının başına Meclis-i Valâ üyesi Subhi Bey tayin edilmiştir. Burada bulunan mahkeme ve meclislerin düzenlemesini de yapacak olan Subhi Bey'e aylık on bin kuruş maaş tahsis edilmiş⁷² ve kendisinin üçüncü rütbeden nişan-ı âlisi ikinci rütbeye tebdil edilmiştir.⁷³

Subhi Bey, 16 Muharrem 1274/6 Eylül 1857'de yazdığı arzında uzun sürecek ve kaza kaza dolaşılacak olan Bursa'daki memuriyeti için hizmetine altı kavas verilmesini ve ayrıca kendi hayvanlarından Bursa'ya götüreceklerinin mevcut vapurlarla taşınmasının mümkün olmadığını belirterek tersane-i âmire vapurlarından müstakil bir vapura ihtiyacı olduğunu yazmıştır. Aynı arzda tahrirat katibi olarak maiyyetinde mazbata odası hulefasından Ali Bey'e harcırah olarak 2500 kuruşun tahsis edilmesini de istemiştir.⁷⁴

⁶⁸ Olayın gerçekleşme şekli ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (i.MMS)*, 10/418, Lef:1-6, 26 Safer 1273/26 Ekim 1856.

⁶⁹ BOA, *İ.DH*, 344/22678, 24 Şaban 1272/30 Nisan 1856.

⁷⁰ Akyıldız, *a.g.m.*, s.1-3.

⁷¹ BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:5, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857; *Ceride-i Havadis*, nr:856, 23 Safer 1274/13 Ekim 1857.

⁷² BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)*, 116/11, 4 Muharrem 1274/25 Ağustos 1857.

⁷³ BOA, *İ.DH*, 386/35525, 6 Muharrem 1274/27 Ağustos 1857.

⁷⁴ BOA, *A.MKT.NZD*, 235/88, 16 Muharrem 1274/6 Eylül 1857.

Subhi Bey'in talepleri karşılandıktan sonra hayvanları ve maiyyetine verilen memurlar ile yola çıkmıştır. Ceride-i Havadis'te yayımlanan habere göre Subhi Bey, Hüdavendigâr Sancağı'nın merkezi olan Bursa'ya ulaşmasının üçüncü günü *Namazgah* denilen mevkide I. Osman'ın yaptırmış olduğu minberde padişahın emrini okumuş ve bu sırada 21 kez top atışı yapılmıştır. Böylelikle padişahın fermanı halka ilan edilmiştir. Subhi Bey'in ardından Hüdavendigâr valisi de minbere çıkarak bir konuşma yapmıştır. Vali, Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin kadim başkenti olduğunu ve Sultan Osman ve Sultan Orhan'ın türbelerinin de burada bulunması hasebiyle bu şehrin diğer Osmanlı şehirleri arasında en kıymetlisi sayıldığını belirtmiştir. Vali Paşa, konuşmasının devamında şunları söylemiştir:

Memalik-i mahruse-i şahanelerinin ikmal ve ma'muriyet ve serveti ve ahalisinin tezyîd-i refah ve rahatı zımında ittihaz buyuracakları ıslahat-ı seniyyenin ibtida Hüdavendigâr Sancağı'nda icrasını emr û ferman ve bunun ru'yet ve temşiyeti işine atûfetlu Subhi Bey Efendi hazretlerini me'mur buyurmuşlardır. Siz dahi bu inayet-i celilenin kadr u kıymetini bilüp⁷⁵ ...'

Nitekim hem padişahın fermanının okunduğu yer ve hem de valinin bu etkili konuşması ıslahat programına meşruiyet kazandırmış ve nihayet yapılacak düzenlemeler için çalışmalara başlanmıştır.

1.2.5.1. Hüdavendigâr Vilayeti'ndeki İcraatları ve Bursa Haritasının Hazırlanması

Hüdavendigâr Vilayeti'nde yapılan icraatların başında vilayetin merkezi olan Bursa'nın nüfus ve emlak tahririne başlanması gelmektedir. Subhi Bey ve Hüdavendigâr Valisi Süleyman Paşa ve diğer bazı görevliler tarafından hazırlanan ortak mazbatadan da anlaşıldığına göre tahrir için hususi memurlar tayin edilmiş ve kısa süre içinde çalışmalara başlanmıştır. Buna göre görevlendirilen mühendisler İnebey Hamamı'nı merkez kabul ederek hamamın kuzey, güney, doğu ve batı tarafına dört gurup şeklinde ayrılmışlardır.⁷⁶ Vilayet ve kaza meclislerinin ıslahı için çalışmalara başlanmış ve bunun için ilk olarak *muhtaran* adıyla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, Bursa kazasının önde gelenlerinden 30 Müslüman, 4 Rum, 4 Ermeni ve 1 Yahudi'den teşkil edilmiştir. Bursa, Mudanya, Harmancık ve Yenişehir ismiyle dört

⁷⁵ *Ceride-i Havadis*, nr:856, 23 Safer 1274/13 Ekim 1857; Ayrıca bk.: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:5-6, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁷⁶ BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:5, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

yeni kaza tesis edilerek buralara hususi memurlar gönderilmiştir. Ayrıca bu kazalarda görev yapacak katiplerin sınavla belirlenip göreve başlayacakları belirtilmiştir. Ayrıca kaza meclislerinin ıslahı ve diğer bazı konularda yapılacak düzenlemeler için vali ve defterdar ile birlikte belirtilen kazalara gidilerek çalışmalar yapılacağı ifade edilmiştir.⁷⁷

Bursa'da oluşturulan dört kazanın müdür ve zabıtları ile bunlara verilen maaşlar aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir. Mudanya, Harmancık ve Yenişehir Kazaları için müdür, katip ve zabıt tayin edilmişken Bursa Kazası'nın zabtiye ve tahsiliye işleri şehir müdürü ile eyalet sergerdesi ağaya bırakılmıştır.⁷⁸

Tablo 1.1. Mudanya Kaza İdaresi

Kaza Adı	Mudanya		
Müdürü	Ferit Efendi		
Müdür Maaşı	1500		
Katip Maaşı	300		
Nahiyeleri	Mihaliç	Gemlik	Tirilye
Zâbıtı	El-Hac İbrahim Fikri Efendi	Mehmet Ragıp Bey	İbrahim Ağa
Zâbıt Maaşı	300	300	200
Katip Maaşı	200	150	100
Toplam	3050		

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:2, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Tablo 1.2. Yenişehir Kaza İdaresi

Kaza Adı	Yenişehir		
Müdürü	Servet Bey		
Müdür Maaşı	1500		
Katip Maaşı	300		
Nahiyeleri	İnegöl	Pazarcık	Yarhisar
Zâbıtı	Sadık Zade Mehmet Ağa	Abdullah Ağa	Mustafa Bey
Zâbıt Maaşı	300	200	200
Katip Maaşı	150	100	100
Toplam	2850		

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:2, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁷⁷ BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:6, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁷⁸ BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:2, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Tablo 1.3. Harmancık Kaza İdaresi

Kaza Adı	Harmancık			
Müdürü	Hacı Nuri Efendi			
Müdür Maaşı	1500			
Katip Maaşı	300			
Nahiyeleri	Kirmasti	Adranos	Gökçedağ	Domanıç
Zâbiti	Cavit Bey	Ahmet Efendi	Bekir Ağa	Ali Ağa
Zâbit Maaşı	250	250	250	250
Katip Maaşı	150	150	150	150
Toplam	3400			

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:2, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Tablo 1.4. Bursa Kaza İdaresi

Kaza Adı	Bursa	
Müdürü	Salih Ağa	
Müdür Maaşı	750	
Nahiyeleri	Kite	Cebel-i Atik
Toplam	750	

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:2, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Bu dört kazada kurulan yeni idare ile müdür, katip ve zabıtlara verilen toplam maaşın 10.050 kuruş olduğu görülmektedir.

23 Safer 1274/13 Ekim 1857 tarihli Hüdavendigâr valisi Süleyman Paşa, Subhi Bey ve eyalet defterdarı Esad Muhlis'in ortak mazbatalarından anlaşıldığına göre mal kalemi katıplığı için yapılan fenn-i hesap sınavına katılan adayların sınav sonuçları tabloda gösterildiği şekildedir:

Tablo 1.5. Mal Katıplığı Sınava Katılan Adaylar ve Başarı Durumları

ADAYIN İSMİ	BAŞARISI
Halet Bey	Âla
Halil Efendi	Âla
Hüseyin Bey	Âla
Ahmet Nazım Efendi	Karib-i âla
Ahmet Efendi	Karib-i âla
Salih Efendi	Karib-i âla
Muhittin Efendi	Karib-i âla
Mehmet Vasıf Efendi	Evasıt
Mustafa Bey	Evasıt
Kamil Bey	Evasıt
Ali Rıza Efendi	Evasıt
Hamdi Efendi	Karib-i evasıt
İsmail Bey	Karib-i evasıt

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:7, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Tabloda ismi verilen adaylar Mal Kalemi Müdürü olan Halet Bey'in nezaretinde olarak aşağıdaki tabloda belirtilen görevlere getirilmişlerdir.⁷⁹

Tablo 1.6. Hesap Memurların Görev ve Maaşları

İSİM	VAZİFE	MAAŞ
Halet Bey	Kalem Müdürü	3.400 ⁸⁰
Halil Efendi	Hesabat kayıt ve tahriri ve ilm u haberlerin terkim ve tesviyesi	1000
Hüseyin Bey		900
Salih Efendi	Yevmiye defteri tahriri	400
Muhittin Efendi		300
Rıfkı Efendi		300
Ahmet Nazım Efendi	Bursa, Mudanya, Yenişehir, Harmançık kazalarında bulunan maaş ahabının tahriri	400
Kamil Bey		200
Hamdi Efendi		150
İsmail Bey		150
Ahmet Efendi	Bursa'nın nahiyelerinin emval-i mertebesinin tahriri	400
Mehmet Vasıf Efendi	Ceride katipliği	400
Abdullah Efendi	Zimamat ve matlubat katibi	200
Toplam	7900	

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:7, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Aynı mazbatada sandık memurları ve katiplerine verilen maaşın düşük olduğu belirtilerek bunların maaşları arttırılmıştır. Böylece bu memurların başka şekilde kazanç edinme yoluna girmeleri engellenmeye çalışılmıştır. Aşağıdaki tabloda memurların maaşlarına yapılan ilaveler gösterilmiştir.⁸¹

Tablo 1.7. Sandık Memurlarına Verilen Zam Miktarı

MEMURİYET	YAPILAN ZAM	TOPLAM
Sandık Sarrafı Ohan	175	600
Sandık Katibi Ali Rıza Efendi	-	300
Veznedar Bekir Ağa	100	200
Veznedar Agop	100	200

Kaynak: BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:7, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁷⁹ BOA, *İ.DH*, 389/25273, Lef:7, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁸⁰ Tablo 1.6. ve 1.7.'de gösterilen maaş miktarları kuruş cinsindedir.

⁸¹ BOA, *İ.DH*, 389/25273, Lef:3-7, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

Mazbatada yer alan son önemli nokta ise defter tutma usulünde yeni bir sisteme geçilecek olmasıdır. Subhi Bey henüz İstanbul'da bulunuyorken *fenn-i defterinin cihet-i ameliyesini*⁸² Bursa'da çalışacak memurlara öğretmek üzere Mısır'dan iki hesap katibi çağırılmıştır. Mısır'dan Ali Halil ve Mehmet Rüşdü Efendiler⁸³ üç ay Bursa'da kalarak işi diğer katiplere öğrettikten sonra bu iki katibin Mısır'a geri gönderilmesi düşünülmüştür. Subhi Bey, üç aylık gibi kısa bir süre için katiplere maaş yerine beş bin kuruşluk bir harcırah tahsisinin yeterli olacağını yazmış ve bunun üzerine çıkan irade ile konu maliye nezaretine havale edilmiştir.⁸⁴ Ancak bu üç aylık eğitim süresi dolduğunda Subhi Bey, katiplerin üç ay daha Bursa'da kalarak hesap eğitimine devam etmelerini istemiştir. Ayrıca memurların mağdur olmaması adına ikinci defa olarak beş bin kuruşluk harcırah tahsis edilmesini talep etmiş ve neticede istenilen meblağ memurlara tahsis edilmiştir.⁸⁵ Hususi olarak Mısır'dan hesap hocalarının getirilmiş olmasında Subhi Bey'in Mısır'da yaşadığı yıllarda Mısır Muhasebe İdaresi'nde çalışmış olmasının da bu bağlamda etkisi olduğu düşünülebilir. Katiplerin *mütearif ve mütedavil olan usul-i hesabiyede amelen mütefennin oldukları misüllü fenn-i hesabı ilmen dahi iktisab eylemeleri*⁸⁶ istendiğinden Bursa'da bulunan mekteb-i idadi hocalarından Abdullah Efendi'den de birkaç ay fenn-i hesaba dair ders almışlardır.

Şehrin nüfus ve emlak sayımı yapılmaya başlanmış ancak bazı noktalarda sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Nitekim konuyla ilgili olarak eyalet valisi Süleyman Paşa, defterdar Esad Muhlis ve Subhi Bey'in başka bir ortak mazbatalarında ifade edildiğine göre arazi-i emiriye içerisinde mahlul, ferağ ve intikali tamamlanmamış olduğundan senetsiz pek çok yer ortaya çıkmıştır. Bu tür yerlerin kanuna uygun olarak zabt, tefviz, ferağ ve intikallerinin getirdiği iş yükü arazi memurlarının çalışma şartlarını da zorlaştırmıştır. Bundan dolayı mal kalemi memurlarının maaşlarında yapılan iyileştirmenin arazi memurlarının maaşları için de yapılması teşvik edilmeleri açısından önemli görülmüştür.⁸⁷

Bursa'da nüfus ve emlak sayımı tamamlandıktan sonra eyalet meclis-i kebirinin yazdığı mazbatada İstanbul'da uygulandığı gibi Bursa'da da emlak sahiplerinin adını ve

⁸² BOA, *i.DH*, 385/25425, 9 Muharrem 1274/30 Ağustos 1857.

⁸³ Bir vesikada Mısırlı hesap katipleri Şükrü ve Rüşdü Efendiler olarak verilmiştir. Aynı vesikadan hareketle katiplere 7.500'er kuruş atıyye ihsan edildiği de anlaşılmaktadır. Bk.: BOA, *A.MKT.MHM*, 130/84, 28 Ramazan 1274/12 Mayıs 1858.

⁸⁴ BOA, *i.DH*, 385/25425, 9 Muharrem 1274/30 Ağustos 1857.

⁸⁵ BOA, *i.DH*, 392/25903, 29 Rebiyülahir 1274/13 Aralık 1857.

⁸⁶ BOA, *i.DH*, 389/25273, Lef:3-7, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁸⁷ BOA, *i.DH*, 389/25273, Lef:9, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

adresini gösteren bir künye varakasının hazırlanması konusu gündeme getirilmiştir. Buna göre kaza ve köylerde de nüfus sayımı tamamlandığında şehir nüfusunun *60-70 bin* civarında çıkacağı tahmin edilmiştir. Lazım olan emlak ve nüfus cetvelleri ile bahsedilen künye varakalarının basımı için harekete geçilmesi istenmiştir. Bu evraklar ise Bursa'ya gönderilen litografya tezgahında hazırlanacaktır. Neticede baskı işinden anlayan tek isim olan Lütfi Efendi bu vazifeye memur edilmiştir.⁸⁸

Hüdavendigâr Eyaleti'nde bulunan meclislerin ıslahına dair yazılan diğer bir mazbatadan anlaşıldığına göre nüfus ve emlak yazımı memurlarından Salim Efendi Harmancık Kazası'nda bulunan meclislerin ıslahı için buraya gönderilmiş Harmancık meclis üyelerinden Hacı Veysi oğlu Hacı Ali Ağa, İmam oğlu Mehmet Bey ve Hatib İsmail Efendi liyakatlerine binaen görevde bırakılmıştır. Değirmenci-zade Mustafa Efendi ise meclise yeni üye olarak tayin edilmiştir. Salim Bey, kaza müdürleri ve nahiye zabıtlarına memuriyetlerinin onlara yüklediği vazife ve sorumluluk hakkında bir açıklama ve uyarıda bulunduktan sonra Bursa'ya geri dönmüştür.

Yenişehir Meclisinin kontrolünü bizzat Subhi Bey yapmış ve Mudanya meclisinin kontrolü için ise Subhi Bey, Vali Süleyman Paşa, defterdar Esad Muhlis ve Salim Bey beraber olmak üzere Mudanya Kazası'na gitmişlerdir. Mudanya meclis üyelerinden olan Hacı Ali Bey, Said Ağa, Lokaki ve Dimitraki'nin ehliyet ve yeterlilikleri onaylandığından bu isimler üyelikte bırakılmıştır.⁸⁹

Bursa'nın tahriri bittiğinde ise bir vergi düzenlemesi yapılmıştır. Buna göre tahrirden önceki vergisi 432.934 kuruş olan Bursa'nın tahrir sonrası vergisi 974.779 kuruşa çıkmıştır. Ayrıca buna iane-i askeriye fazlası olan 50.700 kuruşun da eklenmesiyle vergi geliri 1.025.479 kuruşa ulaşmıştır.⁹⁰ Yapılan çalışmalar sonucunda Bursa'da alınan bazı vergilerin ilgası düşünülmüş ve bazıları da aynı şekilde bırakılmıştır. Aşağıdaki tablolarda bunlar ayrıntılı olarak gösterilmiştir:

⁸⁸ BOA, *İ.DH*, 411/27220, Lef:3-4, 29 Muharrem 1275/8 Eylül 1858.

⁸⁹ BOA, *İ.DH*, 389/25723, Lef:10, 19 Rebiyülevvel 1274/7 Kasım 1857.

⁹⁰ BOA, *İ.MMS*, 14/592, 16 Recep 1275/19 Şubat 1859.

Tablo 1.8. Bursa Şehri Varidat-ı Rüsûmiyesi⁹¹

Mimarbaşılık rüsumu	27685
Hakk şakkı rüsumu	230
Kantar rüsumu	215005
İnciler Merası	1757
İnhane Bahçesi	10170
Pınarbaşı ve Acemler ve Mihrablı Köprü Kahveleri	1840
Kite Nahiyesi'nde Dunî Karyesinde Beylik Çayır	4350
Simkeşhane, tahıl, tuz, harir ve turunç ve kaygan hanları	28849
Toplam	289.886

Kaynak: BOA, *İ.MMS*, 14/592, Lef: 4, 16 Recep 1275/19 Şubat 1859.

Tablo 1.9. İlgaı Düşünülen Bursa Rüsûmu

Dekakin yevmiyesi	86500
Akmişe ve emtia-i saire ve haffafiye mamulâtıyla damga resmi	73000
Serçin ve Derçin ve kasapbaşılık rüsumu	18200
Tahmis rüsumu	23730
Çekirge ve sair bağlar bekçiliği rüsumu	5929
Hatab rüsumu	48590
Tablezenlik resmi	29380
Seng-i âsiya-yı resmi	781
Elvan-ı haririn boya resmi	190
Hatab bekçiliği rüsumu	957
Dellalbaşılık rüsumu	7991
Toplam	295.248

Kaynak: BOA, *İ.MMS*, 14/592, Lef: 4, 16 Recep 1275/19 Şubat 1859.

Tablo IX.'dan anlaşıldığı üzere toplam geliri 295.248 kuruş değerinde olan 11 adet rüsûmun ilga edilmesi düşünülmüştür. Bu meblağın 15.000 kuruşu fukara vergisine ve 20.000 kuruşu da tertibat-ı belediye masrafına karşılık tutulmuştur.⁹² Emlak tahriri biten Bursa'da ise Vali Süleyman Paşa tarafından gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere temettuat vergisinin tahsiline başlanmıştır.⁹³ Ayrıca Subhi Bey maiyyetinde çalışan ve

⁹¹ Bu tabloda gösterilen vergilerin haliyle devam etmesine karar verilmiştir.

⁹² BOA, *İ.MMS*, 14/592, 16 Recep 1275/19 Şubat 1859.

⁹³ BOA, *İ.DH*, 433/28679, Lef:1, 7 Zilkade 1275/8 Haziran 1859.

tahrir memurlarının âmiri olan Hüseyin Rusuhi Efendi, bilgi ve donanımı sayesinde eyalet defterdarlığına tayin edilmiştir.⁹⁴

Bursa'nın emlak ve nüfus tahriri tamamlanınca Bursa'ya bağlı diğer yerlerde yapılacak tahrir işine geçilmiştir. Tahrir memurlarının at ve hademe masrafları olacağından Subhi Bey durumla alakalı olarak merkezi bilgilendirmiş ve bunun üzerine konu muhasebe meclisinde görüşülmüştür. Neticede İstanbul'dan gönderilmiş olan memurlara iki, ve nezaretten tayin edilen memurlara da birer at verilmesi uygun bulunarak her bir hayvan başına ise memurların maaşlarına yüz ellişer kuruşluk bir zam da yapılmıştır.⁹⁵

Subhi Bey'in Bursa'da yaptığı bir diğer icraat da bazı cami arsalarının usulsüz yoldan yabancılara satılmasının önüne geçilmesiyle ilgilidir. Konuyla alakalı rastladığımız bir vesikada Subhi Bey, bir Hıristiyana satılmış cami arazisi hakkında merkezi bilgilendirmiştir. Bunun üzerine konu Evkaf Nezareti'ne bildirilmiş ve bu arazi satım işinin tahkikine karar verilmiştir. Ayrıca bahsedilen cami arazisinin geri alınması da istenmiştir.⁹⁶ Son olarak Subhi Bey Bursa'da bulunduğu esnada burada bir rüşdiye mektebinin inşa ettirilmesini merkezden talep etmiştir. Bu okulun tam olarak nerede inşa ettirmek istendiğine dair elimizde bir vesika olmasa da Subhi Bey'in yapılmasını istediği mektebin bir krokisini hazırlattığı başka bir vesikadan anlaşılmaktadır.⁹⁷

1860 tarihli Bursa haritasının hazırlanması ise Subhi Bey'in başında bulunduğu heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Oldukça kapsamlı olan ve 1/1600 ölçekle yapılan harita, parçalar halinde düzenlenmiştir.⁹⁸ Bursa'nın tarihinde önemli bir yer tutan 31 Ocak 1855 depremi ile Bursa'da pek çok yapı zarar görmüştür. Bu depremden kısa bir süre sonra hazırlanmış haritada fabrikalar, kamu binaları, köprüler, kabristanlar ayrıntılı olarak gösterilmiştir.⁹⁹

⁹⁴ BOA, *İ.DH*, 434/28681, 7 Zilkade 1275/8 Haziran 1859.

⁹⁵ BOA, *İ.MVL*, 403/17509, 13 Safer 1275/22 Eylül 1858.

⁹⁶ BOA, *A.MKT.MHM*, 135/10, 3 Zilhicce 1274/15 Temmuz 1858; BOA, *A.MKT.MHM*, 138/94, 22 Muharrem 1275/1 Eylül 1858.

⁹⁷ BOA, *Sadaret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)*, 94/51, 26 Cemaziyelevvel 1274/12 Ocak 1858.

⁹⁸ BOA, *Haritalar (HRT.h)*, 569, 29 Zilhicce 1278/27 Haziran 1862.

⁹⁹ BOA, *HRT.h*, 569, 29 Zilhicce 1278/27 Haziran 1862; Leila Erder, "Factory Districts in Bursa During the 1860's", *Middle East Technical University Journal of Architecture*, S. I, c. I(1975), s. 87.; Neslihan Dostoğlu, *Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme*, Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa, ed. Cafer Çifti, Bursa 2009, s.16.

Haritanın hazırlanmasında Bursa'nın nüfus ve emlak sayımını yapan memurlardan bazıları, harp zabıtları ve mühendisler görevlendirilmiştir. Ayrıca bu memurların maiyyetlerine yardımcı başka görevliler tahsis edilmesi de gerekli görülmüştür.¹⁰⁰ Bahsedilen mühendis ve zabıtana nezaret etmek için ise Erkân-ı Harbiye Miralaylarından Tevfik Bey tayin edilmiştir.¹⁰¹ Harita yapımına başlandıktan sonra titizlikle çalışılmış ve kağıt ve sair ihtiyaç malzemelerinin hızlıca gönderilmesi için Hüdavendigâr Valisi merkeze bir yazı göndermiştir.¹⁰²

Haritaların basımı için Bursa'ya bir litografya tezgahı da gönderilmiş ve bunun için lazım olan diğer eşyalar Subhi Bey tarafından talep edilmiştir.¹⁰³ Titizlikle sürdürülen çizim işlemi sona erdiğinde harita yapımıyla görevli mühendisler ile erkan-ı harbiye zabitanına gerek kalmadığından Serasker Paşa'nın yazdığı tahrirat üzerine Subhi Bey, bu memurların geri dönmelerinin uygun olacağını yazmıştır. Ayrıca numune olarak yapılan arazi ölçümünün de yeterli olduğunu belirtmesi üzerine mesaha memuriyetinin lağvı uygun görülmüştür. Ancak bunların yerine aylık üç yüz kuruş maaş ile beş adet dönümcü tayin edilmesi Subhi Bey tarafından ifade edilmiştir. Böylece mühendis ve zabıtlara ödenen on sekiz bin küsurluk maaştan on altı bin beş yüz kuruşun hazineye kalacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Çıkan irade de dört nefer dönümcünün tayininden bahsedilmiş ve mühendis ile zabıtan maaşlarından kalacak meblağın hazineye aktarılması konusu da maliye nezaretine havale edilmiştir.¹⁰⁵

Parçalar halinde hazırlanan haritalardan Bursa'nın batısı ve doğusuna ait dört kıtası padişaha gösterilmek üzere İstanbul'a gönderilmiş ve bu parçalar Meclis-i Âli-i Tanzimat'a verilerek bunların birleştirilmesi istenmiştir.¹⁰⁶ Bursa haritası bitirildiğinde esas nüshanın padişahın hususi kütüphanesinde saklanmasına karar verilmiştir. Ancak lazım olduğunda müracaat edilmek üzere kopya nüshaların Hüdavendigâr Eyaleti'nin meclis ve mahkemesinde, Meclis-i Valâ'da ve divan-ı hümayun kaleminde bulunmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM, 113/1, 27 Şevval 1273/20 Haziran 1857.

¹⁰¹ BOA, A.MKT.MHM, 122/51, 4 Cemaziyelevvel 1274/21 Aralık 1857.

¹⁰² BOA, A.MKT.MHM, 127/33, 17 Recep 1274/3 Mart 1858.

¹⁰³ BOA, A.MKT.MHM, 129/25, 19 Şaban 1274/4 Nisan 1858.

¹⁰⁴ BOA, İ.DH, 464/30971, Lef:2, 4 Cemaziyelevvel 1277/18 Kasım 1860.

¹⁰⁵ BOA, İ.DH, 464/30971, Lef:3, 4 Cemaziyelevvel 1277/18 Kasım 1860.

¹⁰⁶ BOA, İ.DH, 398/26335, 17 Cemaziyelevvel 1274/3 Ocak 1858.

¹⁰⁷ BOA, İ.DH, 432/28579, Lef:2, 24 Şevval 1275/27 Mayıs 1859.

1.3. Subhi Bey'in Defter Eminliği

Çeşitli arazi türlerinin (has, zeâmet, timar, mülk, vakıf) tayin ve tescil edildiği defterlerin saklandığı yer olan Defterhane'nin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte defterdarlığın, XV. yy ortalarında bir müessese olarak ortaya çıkmış olduğu tahmin edilmektedir. Defterhane'nin kuruluşunun ise Fatih devrinde gerçekteştiği ileri sürülmektedir. Defterhane'ye dair bilgilerin XVI. Yy itibariyle arttığı görülmekte ve bu tarihten itibaren müessesenin büyüyerek gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Devlet topraklarının genişlemesiyle birlikte timar sisteminde de bir genişleme yaşanmış ve böylece tahrir sistemi gelişmiştir. Buna paralel olarak da Defterhane'nin iş yükü artmış ve burada çalışan kâtip ve şakirdlerin sayısı artmıştır. Daha sonra timar sisteminin bozulması Defterhane'nin işlevini ve önemini azaltmıştır ancak yine de Tanzimat'a kadar bürokrasinin önemli dairelerinden biri olarak kalmıştır. Defterhane, 1871 yılında nezaret haline getirilerek Defter-i Hakanî Nezâreti adını almış ve farklı işlevlere sahip olmuştur.¹⁰⁹ Bu işlevlerden en önemlisi de tapu tayinidir. Senetsiz olarak kanun dışı kullanılan arazi kullanımının önüne geçilmek için 21 Mayıs 1847'de ilk tapu nizamnamesi çıkarılmış ve günümüzdeki manada kadastro çalışmalarına başlanmıştır.¹¹⁰

10 Ocak 1858'de bir tapu nizamnamesi daha çıkarılmış ve bundan sonra çeşitli tarihlerde yeni nizamnameler ile nizamname zeyilleri hazırlanmıştır.¹¹¹ Modern anlamda kadastro teşkilatının oluşumu da bu dönemdedir. 1847'den sonra tutulan arazi kayıtları tahrir kayıtlarından farklıdır. Tahrir-i hendesî denilen ilk kadastro çalışması İstanbul'da yapılmış ve daha sonra Hüdavendigâr Vilayeti'nde kadastro çalışmalarına başlanmıştır.¹¹²

Tanzimat Fermanı ile kaldırılmış olan iltizam sisteminden sonra verginin ahalinin gücü doğrultusunda alınması kararlaştırılmıştır. Verginin bu şekilde tahsis edilebilmesi ise geniş bir emlak tahririne bağlıydı. Bunun için de numune olarak

¹⁰⁸ Erhan Afyoncu, *Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.4-7.

¹⁰⁹ *a.g.t.*, s.8-10.

¹¹⁰ Güler Yarcı, "Osmanlı Devleti'nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi ve Defterhâne-i Âmire Nezareti: İdarî, Hukukî ve Malî Düzenlemeler İle Merkez ve Taşradaki Yankıları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012*, Ankara 2013, c.I, s.33.

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk.: Yarcı, *a.g.m.*, s.37-38.

¹¹² *a.g.m.*, s.63.

Rumeli’de Gelibolu ve Anadolu’da ise Hüdavendigâr Sancağı seçilmişti.¹¹³ Bursa’dan sonra Yanya’da da yapılan tahrir sonucu vergi düzenlemesi yapılmış ve mültezimlerin halktan topladıkları kanun dışı vergiler kaldırılmıştır.

Çalışmaların olumlu tesirleri görülünce bütün ülkenin yeni sisteme uygun olarak vergi düzenlemesi ve tahririnin yapılması düşünülmüş ve konuyla ilgili olarak Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından kaleme alınmış mazbata Meclis-i Hass-ı Vükela’da görüşülmüştür. Neticede yeni sistemin Anadolu, Rumeli ve Arabistan’ın çeşitli yerlerinde hayata geçirilmesi için en kısa sürede çalışmalara başlanması istenmiştir. Bu işin büyük bir proje olması tahrir işinin ayrı bir irade tarafından yürütülmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Defterhane-i Amire’nin yürüttüğü arazi-i miriye nizamıyla bağlantılı olduğu için bununla birlikte ceride muhasebeciliği, emlak tahriri ve vergi tadilinin de ilavesiyle birlikte Defter Emaneti tarafından yürütülmesine karar verilmiştir. Defter emini olarak ise *Tahrir-i emlak hususunda doğrusu asar-ı malumat ve dirayetini göstermiş olduğundan*¹¹⁴ mevcut defter emini Tevfik Bey emekliye ayrılarak yerine Meclis-i Vâlâ azası Subhi Bey memur edilmiştir. Subhi Bey’e defter emini olarak ayrıca bir maaş tahsis edilmemiştir. Meclis-i Vâlâ azası olarak aldığı maaşı almaya devam etmesine ve defter eminliği sırasında kendisine yapılacak ihsanlardan bahsedilmiştir.¹¹⁵

Subhi Bey’in çalışmaları sayesinde 1277/1860-1861’de ilk tahrir nizamnamesi yayınlanmıştır.¹¹⁶ Bu nizamname ile tahrir işleri sekiz kısma ayrılmış ve tahrir memurlarının adet ve vazifeleri ile bunların tutacakları defterler ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Bu nizamname çerçevesinde özellikle Balkanlar’da bölgesel kadastro çalışmaları yapılmıştır.¹¹⁷

Subhi Bey’in defter eminliği sırasında Edirne, Selanik, Tırhala, Manastır, Üsküp, Niş, Vidin, Rusçuk, İşkodra, Sofya, Filibe, Bosna Hersek, Trabzon, Erzurum, Halep, Şam ve Beyrut ve İstanbul’da yeni sisteme uygun olarak tahrirler yapılmıştır. Tahrir işinde çalışan tüm memurların azil, tebdil, intihap ve tayinleri ile ilgilenen Subhi Bey’in iş yükü tahrir işinin genişlemesiyle doğru orantılı olarak artmıştır. Bunun

¹¹³ Nuri Adıyeko, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.11 (2000), s.769.

¹¹⁴ BOA, *İ.MMS*, 19/833, Lef:9, 26 Cemaziyevvel 1276/21 Aralık 1859.

¹¹⁵ BOA, *İ.MMS*, 19/833, Lef:9, 26 Cemaziyevvel 1276/21 Aralık 1859; Lütfi, *Tarih*, c.IX, s.163.

¹¹⁶ Mahmud Esad, *Defter-i Hakani Hakkında Bir Lâyiha*, İstanbul 1325, s.16; Yarcı, *a.g.m.*, s.63.

¹¹⁷ Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, *Defterhâne’den Tapu ve Kadastro’ya Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü’nün Tarihçesi*, Ankara 2010, s.200.

üzerine 1864 yılına gelindiğinde emlak tahririnin ayrı bir idare tarafından yürütülmesi söz konusu olmuştur. Konuyla ilgili çıkan iradede emlak tahririyle ilgili işler *Divan-ı Muhasebat*'a havale edilmiştir.¹¹⁸

Subhi Bey'in Defter Eminliği sırasında İstanbul'da emlak ve nüfus sayımı yapılarak 1.400.00 kişiye tapu senedi dağıtılmıştır.¹¹⁹ Onun gayretleriyle Hüdavendigâr Sancağı'nda ve imparatorluk genelinde emlak yazımı bir sistem dahilinde yapılmaya başlanmış¹²⁰ ve Subhi Bey'e hizmetlerinin karşılığı olarak ikinci rütbe mecidi nişanı ihсан edilmiştir.¹²¹

Subhi Bey'in defter eminliğine dair İbnü'l-Emin Mahmud Kemal şunları söylemiştir: *Mebadi-i umurda Mısır'dan bazı mütehasısîn celb ve bizzat Bursa'ya azimetle tahrir-i emlâk usulünü tesis etti. Diğer vilâyata da tamim ile tekalif-i umumiyeye bir mikyâs-ı sahih vaz eyledi.*¹²²

Son dönem Osmanlı bürokratlarından olan Böcüzade Süleyman Sâmi ise Subhi Bey'in hizmetlerini şu şekilde ifade etmiştir:

*Subhi Paşa'nın emlak tahriri konusunda Anadolu halkına hayli hidemâta bulduklarını hikaye ve der-miyan ettiklerinde muharrir-i aciz, Anadolu tahrir-i emlakı Bursa'dan başlayıp bizim vilayete 1288(1872) tarihinde geldiğinden civarımızda kain Bursa mülhakatı sancak ve kazalarında ve bizim Isparta merkezinde mümkün mertebe yolunda ve ahalice mucib-i memnuniyet bir derecede yapıldığı*¹²³

¹¹⁸ BOA, *İ.MVL*, 503/22778, Lef:2, 19 Şevval 1280/28 Mart 1864.

¹¹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.107.

¹²⁰ BOA, *HSD. AFT*, 9/15, ts.

¹²¹ BOA, *A.MKT.MHM*, 116/94, 20 Muharrem 1274/10 Eylül 1857.

¹²² İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.106.

¹²³ Böcüzade Süleyman Sami, *Üç Devirde Gördüklerim*, Ankara 2011, s.32.

II. BÖLÜM

2. SUBHİ BEY'İN RUMELİ MÜFETTİŞLİĞİ

3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Osmanlı tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Mülki idarenin ıslah ve yeniden organize edilmesi demek olan tanzimat hareketinin başlangıcı 1830 yıllarına kadar geri götürülebilir. Bu tarihten itibaren yapılan çeşitli reform hareketleri ve 1839'da fermanın ilanı ile müslim-gayri müslim eşitliği, bütün tebaanın can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması, iltizam sisteminin kaldırılması, vergilerin güç ve iktidara göre tahsil edilmesi, askerlik hizmetinin bir sisteme dayandırılması gibi geleneksel yapıyı değiştirecek yenilikler getirilmiştir.¹²⁴

Fermanın İstanbul'da ilanının ardından suretleri taşradaki memurlara da gönderilerek bahsedilen düzenlemelerin hayata geçirilmesi işine başlanmıştır. Ancak kısa süre sonra teorik düzeyde öngörülen düzenlemelerin uygulanışı noktasında sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Vergilerin tahsil edilmesi, emlak ve nüfus tahriri gibi meseleler hakkında taşradaki memurlara talimat verildiği halde memurların kendilerine verilen görevi tam olarak kavrayamadıkları için fermanı uygulayamadıkları veya kasıtlı olarak uygulamadıkları anlaşılmıştır.¹²⁵ Bunun üzerine fermanın anlaşılmasını sağlayarak yapılması planlanan düzenlemelerin hızlıca fiiliyata geçirilmesi için Rumeli ve Anadolu'ya birer teftiş heyeti gönderilmesine karar verilmiştir. Neticede Rumeli bölgesinin teftişine İsmet Bey-zâde Arif Hikmet Bey, Anadolu teftişine de Çerkeşli Mehmed Raif Efendi tayin edilmiştir.¹²⁶

Teftişin öneminden dolayı bu memuriyetle vazifelendirilen iki ismin de rastgele seçilmediği anlaşılmaktadır. Memurların göreve uygunluğu ve halk tarafından saygı gören kimseler olmalarına özellikle dikkat edilmiştir. Nitekim Meclis-i Vâlâ üyesi olan Arif Hikmet Bey ulemadan saygı duyulan bir isimdi. Aynı şekilde Mehmed Raif Efendi de sudûrdan olup Meclis-i Nafia müftüsüydü.¹²⁷ Bu seçimden anlaşıldığı üzere teftiş memurluğuna hem devlet idaresini bilen hem de Tanzimat'ın meşruluğunu halka anlatabilecek kimseler tayin edilmiştir.

¹²⁴ Akyıldız, *a.g.m.*, s.1-3.

¹²⁵ Mahir Aydın, "Ahmet Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Bellekten*, c.LXI, S.215(1992), s.69.

¹²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Ankara 1988, c.VI, s.132.

¹²⁷ Aydın, *a.g.m.*, s.70

Müfettişler maiyyetine memurlar tayin edilerek harcırah tahsis edilmiş ve kendilerine verilen teftiş talimatıyla görevlerine başlamışlardır. Mayıs 1840'ta başlayan teftiş görevi Haziran 1841'de müfettişlerin İstanbul'a çağırılmasıyla sona ermiştir. Vazifeleri bölgede görev yapan müşir ve defterdarlara aktarılmıştır.¹²⁸ Birinci teftişten beklenen sonuç alınamayınca bir yıl sonra taşraya yeniden teftiş heyeti gönderilmesine karar verilmiştir. Buna göre eski hariciye nazırlarından Rifat Paşa Rumeli ve eski Meclis-i Vâlâ Reisi Hasip Paşa da Anadolu teftişi için görevlendirilmiştir. Ancak kış mevsiminin girmesi gerekçesiyle teftişin aksayacağı ileri sürülerek müfettişler merkeze geri çağırılmış, böylece ikinci teftişten de netice alınamamıştır.¹²⁹

1841 ve 1842 teftişlerinden bir başarı sağlanamayınca ülkede yapılacak ıslahatlar için eyaletlerden İstanbul'a temsilciler çağırılmasına karar verilmiştir. Eyaletlerin ihtiyacı olan ıslahat maddelerini beyan edecek olan bu temsilcilerin halkın güven beslediği, bölgenin ihtiyaç ve özelliklerini iyi bilen kimselerden seçilmesi düşünülmüştür. Buna göre her eyaletten bahsedilen özellikleri haiz ikişer temsilci Meclis-i Vâlâ üyeleriyle bir araya gelerek bir ıslahat programının hazırlanmasına yardımcı olacaklardı. Görüşmeler sonrasında bazı vilayetlerde imar meclisleri kurularak bayındırlık hizmetleri sağlanmaya çalışılmış ancak kısa süre sonra bu iş de askıya alınmıştır.¹³⁰

Bahsettiğimiz bu başarısız girişimlerden sonra teftiş işinin daha sistematik olarak ele alınması gerektiği anlaşılmış ve 1850'de hazırlanan bir talimatname ile müfettişlerin görev esasları belirlenmiştir. Bu talimatname Anadolu ve Rumeli'deki yetkili memurlara dağıtılarak üçüncü defa olmak üzere taşraya müfettişler gönderilmesine karar verilmiştir. Üçüncü teftişte diğerlerinden farklı olarak Anadolu ve Rumeli'ye ikişer müfettiş tayin edilmiştir. Eski Filibe Valisi İsmet Paşa ile sabık Aydın Kaymakamı Osman Efendi Anadolu'nun, Tırhala Mutasarrıfı Sami Paşa¹³¹ ve Şekip Efendi de Rumeli'nin teftişi için görevlendirilmiştir.¹³² Müfettişler, görevli oldukları bölgelerde bir takım çalışmalar yaparak merkeze gerekli raporları göndermişlerse de ne yazık ki bu teftişten de maksat hasıl olamamış ve taşrada ıslahatların uygulanması

¹²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk.: Aydın, *a.g.m.*, s.69-165; Mahir Aydın, *Ahmet Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, Ankara 2013, s.113

¹²⁹ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, Dersaadet 1306, c.VII, s.43; Karal, *a.g.e.*, c.VI, s.132.

¹³⁰ Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Ankara 2011, c.VI, s.2995; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2011, s.44.

¹³¹ Abdülatif Suphi Paşa'nın babasıdır. Suphi Bey, babasından 13 yıl sonra Rumeli'ye müfettiş olarak gönderilecektir.

¹³² Lütfi, *Tarih*, c.IX, s.43-44; Karal, *a.g.e.*, c.VI, s.132.

konusundaki sıkıntılar devam etmiştir. 4 Aralık 1851’de müfettişlerin sadece sancak merkezlerinde denetleme yapmaları konusunda bir emir verilmiştir. Sonuçta bu girişimden de istenilen sonuç alınamamış ve 1863 yılına kadar büyük çaplı bir teftiş işine girişilmemiştir.¹³³

2.1. Subhi Bey’in Rumeli Müfettişliği

6 Şevval 1279/27 Mart 1863 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde taşrada ehliyetsiz memurların suiistimalleri nedeniyle bir teftiş ve tahkik yapılmasının gerekli olduğu, Meclis-i Vâlâ üyelerinden Ahmed Vefik, Subhi, Rıza ve Ferit Efendiler’in bu memuriyete tayin edileceklerine dair bir haber yayımlanmıştır.¹³⁴ Ardından teftişe başlayacak memurlar için öncelikli olarak bir talimatname müsveddesi hazırlanmış ve bu talimatname 4 Şevval 1279/25 Mart 1863’te toplanan Encümen-i Mahsus-ı Vükela’da okunmuştur. Müfettişlere verilen talimatnamede, yerel yöneticilerin Tanzimat Fermanı’nda yer alan hükümlere uygun hareket edip etmediklerinin tespiti; görevlerini kötüye kullanan yöneticilerin memuriyetten azli; ferman ile güvence altına alınan can, mal ve ırz güvenliği ile vergi maddelerinin ihlal edilip edilmediğinin araştırılması; malî ve mülkî idarenin ıslahı için gerekli tedbirlerin alınması; memleket meclislerinin tahkik edilerek meclis üyelerinden ehil olmayanların azli; sandık hesaplarının kontrolü; fahiş oranlardaki çeyiz ve sair masrafların düzenlenmesi; hapishanelerin teftişi ve mevcut koşulların iyileştirilmesi gibi belli başlı konular bulunmaktadır.¹³⁵ Bunlar dışında idarî, hukukî, malî ve sair alanda yapılması gereken diğer düzenlemelerin ancak müfettişlerin beceri ve kapasiteleri doğrultusunda gerçekleştirilebileceği ifade edilmiştir. Bu çerçevede müfettiş olarak görevlendirilen kişiler ve teftiş alanları aşağıdaki gibi şekillenmiştir.¹³⁶

¹³³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 2013, s.198; M. Murat Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa’nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Konya 2009, s.19-20.

¹³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, nr:78, 6 şevval 1279/27 Mart 1863.

¹³⁵ BOA, *İ.MMS*, 26/1150, Lef:1, 8 Şevval 1279/29 Mart 1863.

¹³⁶ BOA, *İ.MMS*, 26/1150, Lef:1/4, 8 Şevval 1279/29 Mart 1863.

Tablo 2.1. Teftiş Memurları ve Yetki Alanları

İsim	Yetki Alanı
Ahmet Vefik Efendi	Anadolu Sağ Kolu: Hüdavendigâr, İzmir, Konya, Adana
Rıza Efendi	Anadolu Sol Kolu: Trabzon, Erzurum, Harput, Kürdistan, Ankara, Kastamonu
Subhi Bey	Rumeli Sol Kolu: Selanik, Tırhala, Yanya, Manastır, İşkodra
Ferid Efendi	Edirne, Niş, Vidin, Silistire
Afif Bey	Rumeli Sağ Kolu: Bosna, Hersek

Kaynak: BOA, *İ.MMS*, 26/1150, Lef:1/4, 8 Şevval 1279/29 Mart 1863.

Rumeli Sağ Koluna tayin edilen Afif Bey, daha sonra padişah tarafından müfettişlikten alınmış ve yerine Ziya Bey atanmıştır. Ancak Ziya Bey'in müfettişliği de oldukça kısa sürmüştür. Yerine önce geçici olarak Meclis-i Valâ azası Emin Efendi¹³⁷ atanmış ve daha sonra teftiş işi Cevdet Efendi'ye havale edilmiştir.¹³⁸ 15 Zilhicce 1279/3 Haziran 1863 tarihli bir vesikada ise teftiş memurlarının yetki alanları verilirken Ferid Efendi'nin ismi zikredilmemiştir. Muhtemelen Ferid Efendi de Afif Bey gibi görevden alınmıştır. Neticede teftiş heyeti; Ahmet Vefik Efendi, Rıza Efendi, Subhi ve Ziya beylerden ibaret kalmıştır. Gazetelerde verilen haberler de bunu doğrular niteliktedir.¹³⁹

Teftiş talimatnamesinin hazırlanmasından sonra *Takvim-i Vekâyi*'de de konuyla ilgili bir hatt-ı hümayun yayımlanmıştır.¹⁴⁰ Müfettişlerin görevlerinde onlara yardımcı

¹³⁷ *Takvim-i Vekâyi*, nr:698, 15 Zilhicce 1279/3 Haziran 1863.

¹³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*:40, s.83.

¹³⁹ *Takvim-i Vekâyi*, nr:689, 9 Şevval 1279/30 Mart 1863; Karal, *a.g.e.*, c.VII, s.161.

¹⁴⁰ *Cenâb-ı hüdâ-yı müste'ân sâye-i adâlet-vâye-i cenâb-ı zillullahilerini ile'l-ebed medâr-ı kıvam devâm-ı âsâyîş-i memâlik ve büldân buyursun. Veliyy-i nimet-i bî-minnetimiz şehinşâh-ı kişver-i adl ü dâd efendimiz padişahımız hazretleri mebde-i teceddüd-i saadet-i mülk ü memlekete taht-ı âli baht-ı zilliyet-penâhilerine lem'a-sâz-ı şeref ve ikbâl oldukları rûz-ı firûzdur. Ol yevm-i mesûd-ı feyz-âlûddan bed' ile devlet-i aliyyelerinin tevfir-i esbâb miknet ve kuvvet ve bi'l-umûm teb'â-i şahânelerinin tezyîd-i refâh ve mamûriyeti ve şu vesâil-i Hayriye ile memâlik-i mahrûsâ-i mülûkânelerinin istikmâl-i asayîş ve rahatı emrinde bî'z-zât bez-i inayât buyurarak bu lütf u ihsân-ı âlinin pek çok asâr-ı nafiası dahi nûr-pâş a'yen-i iftihar ve mübâhât olmakta bulunmasıyla beraber daha ne makûle şâyân-ı ıslâh-ı keyfiyât ve hâlât var ise anları görüp anlamak ve iktizâlarını buraya yazmak ve mahallerince kabil-i icrâ olanlarını bilâ tehir yapmak ve yaptırmak üzere Anadolu ve Rumili'nin mevâhi-i lâzimesine erbâb-ı vukûf ve malûmattan mahsûs teftiş me'mûrları ta'yini hususu dahi mehbit-i ilhamat olan karihâ-i mekarim sariha-i hazret-i hilafetpenâhiden emr u fermân buyurulmuş olduğundan dirayet ve ehliyet-i mücerrebe ve vûkûf ve istikâmet-i müsellemelerine mebni Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı adliye azâ-yı kirâmından atûfetlu Ahmed Vefik Efendi ve atûfetlu Rıza Efendi hazerâtı Anadolu ve atûfetlu Suphi Bey Efendi ve atûfetlu Ferid Efendi ve Divân-ı hümâyûn beylikçisi saadetlü Ziya Bey Efendi hazerâtı Rumili taraflarına tensîb ve ta'yin olunarak müteallik buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihanbâni mantûk-ı celili vechile müşarun-ileyhim hazerâtı mütteki-i hareket ve azimet bulunmuşlardır. Şu suretle dahi ibrâz buyrulan himem-i celile-i hazret-i padişahi hakka ki cümle ahâli ve teb'â için şükrü muhal bir lütf-i mehâsin iştimal olmağla vecibe-i*

olmak üzere maiyyetlerine özel memurlar tayin edilmiştir.¹⁴¹ Ayrıca müfettişlerin teftiş sırasında gözlemleyecekleri sorunlar ve bunlara getirecekleri çözüm önerilerinin görüşülmesi için İstanbul'da bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun başına Ahmet Cevdet Paşa getirilmiştir.¹⁴² Nitekim Ahmet Cevdet Paşa *Tezâkir*'de, müfettişlerden gelen evrakın devairi dolaşarak sürüncemede kalmaması ve hemen işleme alınması için kendisine bu memuriyetin verildiğini, maiyyetine de memurlar tayin edildiğini ifade etmiştir.¹⁴³

Cevdet Paşa ayrıca *Maruzât*'ında müfettişler için şunları söyleyecektir:

*Vefik Efendi Bursa'da saplanıp kaldı; Hükm-i Karakuşi ile vâkı' olan icraat-ı hodseranesinden dolayı halkın şikayati ayyuka çıktı. Rıza Efendi, Canik'e varıp bir iki harap mescit bularak anları tamir ile meşgul oldu. Evkat-ı hâliyesini de hamamlarda geçirdi. Bu cihetle içerilere doğru gidip de vazife-i teftişi icra edemedi. Subhi Bey ise, bir sürat-i fevkalade ile tatar gibi Manastır'a kadar gitti. Ve İşkodra tarafına asla teveccüh etmeyip hemen bir kısa devr ile Dersaadet'e avdet etti.*¹⁴⁴

Paşa bahsin devamına bir muhtıra ekleyerek Fuad Paşa'nın müfettişler hakkındaki şu ifadesini de bizlere aktarmıştır:

*Dört müfettiş gönderdik. Dördünün de talimatı bir idi. Her biri bir türlü içtihat eyleyerek, meslekleri mezahib-i erbaa gibi birbirine muhalif oldu.*¹⁴⁵

Cevdet Paşa'nın müfettişler hakkındaki bu ifadeleri elbette dönemin siyasi karmaşası ve kişilerin birbirleriyle olan muhalif durumları göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

cimmet-i musadakat olan de'âvât-ı hayriyet âyât-ı cenâb-ı zillullahi yâd ve tekrar olunmaktadır. Takvim-i Vekâyi, nr:689, 9 Şevval 1279/30 Mart 1863; naklen:Öntuğ, a.g.e., s.22-23.

¹⁴¹ Bunlar arasında bir muavin, iki münşi, iki hesap katibi, bir zâbit, iki süvari zabtiye çavuşu, bir erkân-ı harbiye zabıtı ya da mühendishane öğrencisinin maiyyetlerine verilmesi uygun görülmüş ve bu memurların seçimi müfettişlerin inisiyatifine bırakılmıştır. Ayrıca müfettişlere 50.000 kuruş harcırah ile 25.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Maiyyetlerindeki memurlar ve onların binek hayvanlarına ait masrafların da müfettişlere tahsis edilen ödenekten karşılanması uygun görülmüştür. Son olarak müfettişlere beşer adet çadır verileceği de belirtilmiştir. Bk.: BOA, *i.MMS*, 26/1150, Lef: 2, 8 Şevval 1279/29 Mart 1863

¹⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir*:13-20, s.266; Karal, *a.g.e.*, c.VII, s.161; (Müfettişlerden raporların gelmeye başlaması üzere yoğun gündemi takip edebilmek adına Cevdet Efendi'nin olmadığı zamanlarda hazine memurlarından Hakkı Efendi'nin riyasete vekillik etmesine ve Hakkı Bey'in bulunamadığında ise varidat muhasebesi mümeyyizlerinden Salih Efendi'nin görevli olmasına karar verilmiştir. Bk.: BOA, *A.MKT.NZD*, 481/73, 24 Zilkade 1279/13 Mayıs 1863).

¹⁴³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*:40, s.82-83.

¹⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, hzl.Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s.61.

¹⁴⁵ *a.g.e.*, s.61.

Subhi Bey teftiş görevine tayin edildikten sonra kendisine ikinci rütbeden nişan-ı âli verilmiştir.¹⁴⁶ Bu taltifat hem yeni göreve statü bakımından uygunluğun sağlanması hem de teşvik edilmesinin bir sonucu olsa gerektir. Subhi Bey, 7 Zilkade 1279/26 Nisan 1863'te görevine başlamak üzere yola çıkmış¹⁴⁷ ve yolculuğunu 13 Cemaziyelevvel 1280/26 Ekim 1863'te tamamlamıştır.¹⁴⁸ Yaklaşık altı ay sürecek teftişin ilk güzergâhı Selanik olmasına rağmen ilk olarak Kavala'ya gidilmiştir.¹⁴⁹ Bundan sonra Subhi Bey'in faaliyetleri gidiş güzergâhına göre sırasıyla ele alınacak ve yaptığı düzenlemelerden bahsedilecektir.

2.1.1. Kavala Kazası Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

İstanbul'dan 7 Zilkade 1279/26 Nisan 1863'te hareket eden Subhi Bey, üç gün süren bir yolculuktan sonra Kavala'ya ulaşmıştır. İlk olarak buradaki mali hesaplar kontrol edilmiştir. Bir sene önce ihdas edilen *nal rüsumu* gelirlerinin bu memuriyette çalışan görevlilere verilen maaştan daha az olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine bahsedilen memuriyet lağvedilerek nal rüsumunun toplanması işi kaza müdürüne havale edilmiş ve maiyetine bir de memur tayin edilmiştir.¹⁵⁰

Olağanüstü yetkilerle görevlendirilmiş olan müfettişlerin başlıca vazifelerinden biri dirayetsiz memurların görevden uzaklaştırılarak yerlerine ehil olanlarının tayin edilmesiydi. Bu bağlamda Subhi Bey, verilen teftiş talimatına uygun olarak Kavala müdürünü '*hal ve iktidarı mevkiin iktiza ettiği ehemmiyet ve itinaya muvafık görülemediği*' gerekçesiyle görevden almış ve yerine mülkiye mektebi mezunlarından Salih Efendi tayin edilmiştir.¹⁵¹ Subhi Bey, bundan sonra gittiği her bölgede hem ehliyetsiz hem de rüşvetçi memurları vazifeden azlettirmiştir.

Subhi Bey ve maiyetindekiler Kavala Kalesi'nde bir inceleme yapmışlar ve yapılan inceleme sonucunda kalede bulunan barutu yıldırımdan koruyacak bir paratoner olmadığı tesbit edilmiştir. Konuyla ilgili gereken malumat İstanbul'a bildirilmiş ve

¹⁴⁶BOA, A.MKT.MHM, 259/87, 18 Şevval 1279/8 Nisan 1863 ; *Takvim-i Vekâyi*, nr:691, 22 Şevval 1279/12 Nisan 1863.

¹⁴⁷ *Tasvir-i Efkâr*, nr:87, 7 Zilkade 1279/26 Nisan 1863.

¹⁴⁸ *Tasvir-i Efkâr*, nr:139, 13 Cemaziyelevvel 1280/26 Ekim 1863.

¹⁴⁹ BOA, A.MKT.UM, 658/64, 9 Zilkade 1279/28 Nisan 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:97, 14 Zilhicce 1279/2 Haziran 1863.

¹⁵⁰ BOA, İ.DH, 509/34625, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁵¹ BOA, İ.DH, 509/34625, Lef:5/1; 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; BOA, A.MKT.UM, 660/30, 15 Zilkade 1279/4 Mayıs 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:97, 14 Zilhicce 1279/2 Haziran 1863.

yapılan görüşmeler sonucunda kaleye bir paratoner gönderilmesi uygun bulunmuştur.¹⁵² Subhi Bey, kale ile ilgili raporunda Kavala Kalesi hakkındaki diğer gözlem ve önerilerini de aktarmıştır. Buna göre kalede iki adet çarka, on sekiz adet kundaklı ve yedi adet kundaksız olmak üzere toplam 27 adet top bulunmaktadır. Bu topların çağa uygun olmadığını ifade ederek elden çıkarılmaları gerektiğini belirten Subhi Bey, Miladın 1666 tarihinde dökülmüş sanatlı ve antika değeri olan topun ise Tophane-i Amire'de saklanmasını talep etmiştir. Ayrıca kalenin koğuş, tabya ve kapıları ile sair yerlerinin tamire muhtaç olduğu anlaşıldığından Subhi Bey, tamir işleri için öncelikle buraya bir mühendis gönderilmesini talep etmiştir. Subhi Bey, tamiratta kullanılacak taş ve sair malzeme ücretinin devlet hazinesinden karşılanmasını, tamirat işinde ise Kavala ahalisinin haftada dört gün nöbetleşe olarak çalışmasını önermiştir. Böylece küçük bir masrafla bahsedilen düzenlemelerin gerçekleştirilebileceğini vurgulamıştır. Son olarak bir yılı aşkın süredir maaş alamayan kale hizmetlilerinin durumu da bu raporla merkeze aktarılmıştır.¹⁵³

Teftiş talimatnamesinde yer alan önemli maddelerden birisi de mahsul naklinin kolaylaşması için gerekli çalışmaların yapılmasıydı. Subhi Bey, bu bağlamda Kavala ile Drama arasında mahsul taşımak için kullanılan yolun elverişsiz durumda olduğunu görerek yolun tesviyesi için harekete geçmiştir. Öncelikle taşların kırılması için gereken barutun Kavala Kalesi'nde bulunan baruttan tedarik edilmesi öngörülmüştür. Meclis azalarından oluşan bir komisyon kurularak bahsedilen yol çalışmasına Eylül ayı itibariyle başlanacağı ifade edilmiştir.¹⁵⁴

Son olarak Subhi Bey'in Kavala'daki faaliyetleri arasında Mehmed Ali Paşa'nın Kavala'da bulunan vakfına bağlı medreseyi teftişi zikredilmelidir. Mısır'da kaldığı yıllarda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın himayesinde yetişen Subhi Bey, bahsedilen medreseyi teftişi sırasında riyazet hocaları için verilen maaşın kaldırıldığını öğrenmiş ve bunun vakfiyeye aykırı olduğunu merkeze bildirmiştir.¹⁵⁵ Kavala'da yapılan bu üç günlük teftiştten sonra Drama'ya doğru hareket edilmiştir.¹⁵⁶

¹⁵² BOA, A.MKT.NZD, 481/69, 24 Zilkade 1279/13 Mayıs 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:97, 14 Zilhicce 1279/2 Haziran 1863.

¹⁵³ BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)*, 969/3, Lef:2, 22 Rebiyülevvel 1280/6 Eylül 1863.

¹⁵⁴ BOA, *İ.DH*, 509/34625, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; BOA, *MVL*, 964/58, 23 Zilhicce 1279/11 Haziran 1863.

¹⁵⁵ *Tasvir-i Efkâr*, nr:97, 14 Zilhicce 1279/2 Haziran 1863.

¹⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM, 269/83, 28 Muharrem 1280/15 Temmuz 1863.

2.1.2. Drama Kazası Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

Subhi Bey'in başkanlığında bulunan teftiş heyeti Drama'da bir hafta kalmış ve bu süre zarfında yapılan incelemelerde Drama'nın mali işlerini ellerinde bulunduran memurların pek çok yolsuzluğa karıştıkları anlaşılmıştır. Sandık hesabının kontrolü sırasında defterlerin perişan durumda oldukları ve belirlenen usule uygun tutulmadıkları görülmüştür. Bunun üzerine sorumlu olan Mal Katibi Şerif Bey ile Sandık Emmini Hafız Emin Efendi sancak meclisinde sorguya alınmışlardır. Yapılan sorgu neticesinde yevmiye tutulmaması, muhasebeye dahil edilmeyen 500 bin kûsur kuruşluk bir meblağın bulunması gibi gerekçeler¹⁵⁷ sebebiyle Şerif Bey ile Hafız Emin Efendi memuriyetten azledilmiştir. Her ne kadar yerlerine yeni memur tayin edilene kadar görevlerinde kalmaları düşünülmüşse de zaptiye maaşları üzerinden yaptıkları yolsuzluğun da ortaya çıkması üzerine görevden kesin olarak alınmışlardır. Muhasebe işleri ise teftiş heyetinde bulunan Besim Efendi'ye havale edilmiştir.¹⁵⁸

Mal Katibi Şerif Bey'in azlinden sonra yerine bir süre kimse atanmayınca Subhi Bey önce 8 Cemaziyevvel 1279/1 Kasım 1862 tarihiyle Cevdet Efendi'ye bir telgraf göndermiş ve Drama'ya mal baş katibi isteneli iki hafta geçmesine rağmen hala bir memurun gönderilmediğinden şikayet etmiştir.¹⁵⁹ 5 Muharrem 1280/22 Haziran 1863 tarihiyle çektiği telgrafla durumu tekrar arz etmiştir. Bunun üzerine Maliye Nezareti ile yapılan muhabere neticesinde Varidat Muhasebesi ketebesinden Rauf Efendi Drama Mal Katibi olarak tayin edilmiştir.¹⁶⁰

Subhi Bey, teftiş güzergahında bulunan her şehirde bu tür yolsuzluk vakaları ile karşılaşmış ve bunun önüne geçmek için kitabet ve emanet hizmetlerine İstanbul'dan güvenilir ve liyakat sahibi memurlar gönderilmesini talep etmiştir. Diğer bir husus olarak gittiği bölgelerde bazı gereksiz memuriyetlerin lağvıyla hazineye önemli miktarda gelir sağlanabileceğini ifade etmiştir. Bu minvalde Drama Emlak-ı Hümayun memuriyetinin lağvı uygun görülmüş ve bu memuriyetin idaresi kaymakama ihale edilmiştir.¹⁶¹ Drama Sancağı'nda da Kavala'da olduğu gibi nal rüsumu memurları

¹⁵⁷ BOA, *İ.DH*, 509/34625, Lef:5/1, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁵⁸ BOA, *İ.DH*, 509/34625, Lef:5/1, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁵⁹ BOA, *Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM.)*, 1/89, 8 Zilhicce 1279/27 Mayıs 1863.

¹⁶⁰ BOA, *A.MKT.MHM*, 269/6, 22 Muharrem 1280/9 Temmuz 1863.

¹⁶¹ BOA, *İ.DH*, 509/34625, Lef:5/2, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:97, 14 Zilhicce 1279/2 Haziran 1863.

maaşlarının vergi gelirinden üç kat fazla olduğu görülmüş ve her kazaya varidata göre yüz, yüz ellişer kuruş maaşla çalışacak memurlar tayin edilmesi uygun görülerek bu işin idaresi kaymakama bırakılmıştır. Duhan aşarı memurlarının maaşları da hasıllata nispetle indirilerek hazineye aylık yedi bin beş yüz kuruş gelir sağlanmıştır.¹⁶²

Diğer müfettişler gibi Subhi Bey de gittiği bölgelerde eğitimin yaygınlaşması için çalışmalar yapmış ve mekteplerin durumunu kontrol etmiştir. Buna göre Drama rüşdiye mektebinde bulunan öğrenci sayısının azlığı sebebiyle çocukların mektebe gönderilmeleri için gereken çalışmanın yapılması konusunda ilgili kurumlara emir gönderilmiştir.¹⁶³ Ayrıca Subhi Bey'in 1 Muharrem 1280/18 Haziran 1863 tarihli gönderdiği raporda daha İstanbul'da iken teftiş edilecek mahallerde dağıtılmak üzere hazırlanan sekiz bin kitabın bir kısmının Drama'da dağıtıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

Göllerin ve nehirlerin temizlenmesi ise teftiş talimatnamesinde yer alan başka önemli bir maddeydi. Bu cümleden olarak Subhi Bey, Drama idaresinde bulunan Pravişta Gölü'nün temizlenerek kullanıma uygun hale getirilmesi için merkeze birkaç kere rapor göndererek bazı izahatlarda bulunmuştur. Konu önce Maliye Nezareti ile görüşülmüş ve daha sonra Meclis-i Vâlâya aktarılmıştır. Gölün kullanıma uygun hale getirilmesinden pek çok fayda sağlanabileceği öngörüldüğünden ıslah çalışmaları için yapılacak keşif görevi üçüncü ordu erkan-ı harp zabitanından Kolağası Akif Efendi'ye verilmiştir. Ancak kış mevsiminin yaklaşmış olması yüzünden keşif işi ilkbahara ertelenmiştir.¹⁶⁵

Drama'da yapılan icraatlar arasında son olarak çekirge istilaları ve buna karşı alınan önlemler zikredilebilir. Subhi Bey'in teftiş gezisi sırasında Drama Ovası ve Kesendire Kazası köylerinde eş zamanlı olarak çekirge istilası yaşanmıştır. Subhi Bey 25 Zilhicce 1279/13 Haziran 1863 tarihiyle gönderdiği raporda Drama Ovası'nı istila eden çekirgelerin kanatlandığı ve bu yüzden de kırdırılmadığı bildirilmiştir. Kesendire Kazası'ndakilerin ise kanatlanmadan kırdırılmaları için hemen harekete geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kaza müdürünün bu konudaki ihmalkarlığına vurgu

¹⁶² BOA, *i.DH*, 509/34625, Lef:5/1, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁶³ BOA, *i.DH*, 509/34625, Lef:5/1, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁶⁴ BOA, *A.MKT.MHM*, 268/45, Lef:3, 19 Muharrem 1280/6 Temmuz 1863.

¹⁶⁵ BOA, *MVL*, 968/42, 20 Cemaziyevvel 1280/2 Kasım 1863.

yaparak istilanın önüne geçilemezse kendisi hakkında gereken muamelenin yapılacağını bizzat kaza müdürüne iletmiştir.¹⁶⁶

2.1.3. Siroz Kazası Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

Subhi Bey ve maiyyeti Drama'dan Siroz'a geçerek teftişe devam etmişlerdir. Diğer mahallerde olduğu gibi burada da ilk olarak malî kayıtlar incelenmiştir. Önce Siroz sandık hesabı kontrol edilmiş ve hesapta bir açıklık karşılaşılmamıştır. Siroz kaymakamı Pertev Efendi ile Mal katibi Ali Rıza Efendi'nin görevlerini layıkıyla yerine getirdikleri anlaşılmıştır. Ancak Siroz'da da dirayetsiz ve memuriyetini kötüye kullanan bazı görevlilerin varlığı saptanmıştır. Bu memurlardan birisi Evkaf Müdürü Raşit Efendi olup kendisinin fahiş oranlardaki masrafları ve görevindeki rehaveti memuriyetten azledilmesine neden olmuştur. Yerine uygun bir memur tayin olunana kadar evkaf işlerinin geçici olarak bir vekille idare ettirileceği mahalli hükümete bildirilmiştir.¹⁶⁷

Siroz'da karşılaşılan yolsuzluk ve istismar olaylarından birisi de Menlik Kazası'nda yaşanmıştır. Menlik Kazası müdürü hakkında yapılan şikayetler üzerine buraya gönderilen teftiş memurlarından muavin Rüşdü Efendi, Erkan-ı Harp Kaymakamlarından Eşref ve Ali Beyler aracılığıyla bir muhakeme yapılmıştır. Neticede müdür sıfatıyla bulunan memurun aslında vekil olduğu anlaşılmış ve şahsın memuriyetten ihracı sağlanmıştır. Ayrıca meclis üyelerinden Mehmet Ağa'nın da liyakat sahibi olmadığı anlaşılarak azalıktan çıkarılmıştır.¹⁶⁸

Bir başka yolsuzluk soruşturması ise mahallî memurlar ile bunların hizmetinde çalışan diğer memurların yük ve binek hayvanlarını ücretsiz olarak kullandıklarına dair çıkan dedikodular üzerine başlamıştır. Yapılan araştırma sonucunda iddiaların doğruluğu ispatlanmış ve hayvanlar için ödenmesi gereken ücretin kanunda belirtildiği

¹⁶⁶ BOA, A.MKT.UM, 670/93, 25 Zilhicce 1279/13 Haziran 1863.

¹⁶⁷ BOA, İ.DH, 509/34625, Lef:5/2, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁶⁸ BOA, İ.DH, 509/34625, Lef:5/2, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

şekliyle tahsil edilmesi istenmiştir. Ayrıca tahsil edilen ücretin hayvan sahiplerine ödenmesi için bir usul geliştirilerek teftiş edilecek mahallere ilan olunmuştur.¹⁶⁹

Subhi Bey, diğer bölgelerde olduğu gibi Siroz'da da nehirlerin temizlenmesi, yolların tesviyesi gibi çeşitli bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesini organize etmiştir. Subhi Bey'in merkeze gönderdiği rapordan anlaşıldığı üzere Siroz'daki nehirler üzerine kurulan köprüler neredeyse yıkılacak vaziyettedir. Ayrıca köprüler üzerinde bulunan yolların harap vaziyeti bölge ahalsinin mahsul taşımada ve sair işlerinde meşakkat çekmesine neden olmaktadır. Bu tablo karşısında bir an evvel tamir ve tesviye işine başlamak gerektiğini bildiren Subhi Bey, yolların araba işleyecek duruma getirilmesi gerektiğini belirterek tamir işinde ahalinin çalıştırılmasını önermiştir. Ayrıca lazım olan kazma, kürek gibi malzeme masrafının mal sandığından karşılanması konusunda Siroz kaymakamına ruhsat verildiğini raporunda belirtmiştir.¹⁷⁰

Karasu Nehri üzerine yapılmış olan dalyanların bozularak tarım yapılan arazilere yayılması ve ziraatı olumsuz etkilemesi sebebiyle dalyanların eski mahallerine nakli için bir mühendis tayin edilmiştir. 2000 kiselik ödeneğin 1200 kisesinin harcanmasına rağmen başarı sağlanamamıştır. Bu durum üzerine Subhi Bey, maiyyetinde bulunan Saib ve Eşref Beyler ile birlikte göl mahallini teftiş etmiştir. Neticede dalyanların çevresindeki setlerin yıkılmasından başka bir yol bulunamamıştır. Bunun gerçekleşmesi ise 200.000 kuruş akçelik bir ödenek ile mümkün olabilecektir. Mal sandığından verilecek 200.000 kuruşun Karasu Nehri için ve geriye kalan 200.000 bin kuruşun da Drama'ya bağlı bulunan Pravişte Gölü'nün akıtılması için harcanması Subhi Bey tarafından önerilmiştir. Buna göre Pravişte Gölü'ne ait kırk bin dönüm arazi kurutulacak ve her dönümü otuzar kuruştan satılacaktır. Böylece satımı gerçekleşen bu topraklar tarıma açılarak vergilendirilmiş olacak ve hazineye külliyetli miktarda getirisi olacağı hesaplanmıştır.¹⁷¹

Subhi Bey'in gezdiği mahallerde bulunan yolların durumu hakkında da merkezi bilgilendirdiğini görüyoruz. Buna göre Selanik ile Siroz arasında bulunan yolun yeniden

¹⁶⁹ BOA, *i.DH*, 509/34625, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁷⁰ BOA, *MVL*, 965/13, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁷¹ BOA, *MVL*, 965/34, 9 Rebiyülevvel 1280/24 Ağustos 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

düzenlenmesi gerektiği anlaşılmış ve bundan sonra da Kavala ile Manastır arasında bir yol yapılması planlanmıştır.¹⁷²

Teftiş sırasında hükümet konaklarının durumu da kontrol edilerek ya yeni binalar inşa edilmiş ya da varolan binalar onarılmıştır. Siroz'da bulunan hükümet konağı ise kiralık bir daire olup içerisinde hapisane ve zabtiye koşulları bulunmadığından gerekli şartlara haiz bir konağa ihtiyaç olduğu görülmüştür. Subhi Bey, böyle bir konağı Siroz'dayken görmüş ve buranın 70.00 kuruş karşılığı satın alınabileceğini merkeze iletmiştir.¹⁷³

Subhi Bey, Siroz hapishanesini de teftiş etmiştir. Hapishanede bulunan ve henüz sorguları dahi yapılmamış mahkumların bu şekilde içeride tutulmalarının doğru olmadığını merkeze bildirmiş ve bu kimseler hakkında hukuki sürecin hızlandırılmasını talep etmiştir.¹⁷⁴ İleriki sayfalarda Subhi Bey'in hapishanelerin ıslahı konusundaki düşünce ve tavsiyeleri daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

Subhi Bey salgın hastalıkların durdurulması için de çalışmalar yapmıştır. Drama'da başlayıp Siroz'a doğru yayılan çiçek hastalığı yüzünden pek çok kayıp verilmiştir. Bunun üzerine Subhi Bey konuyu merkeze bildirerek bölgeye acilen aşı ve aşıcı gönderilmesini talep etmiştir.¹⁷⁵

Teftiş heyeti on iki günlük Siroz teftişini bitirip 27 Zilkade 1279/16 Mayıs 1863 Cumartesi sabah saat on birde Siroz'dan hareketle bir sonraki teftiş mahalli olan Selanik'e doğru yola çıkmıştır.¹⁷⁶

2.1.4. Selanik Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

Subhi Bey ve maiyyetindekiler 21 saat süren uzun bir yolculuktan sonra 28 Zilkade 1279/17 Mayıs 1863 tarihinde sabah saat sekizde Selanik'e ulaşmıştır. Sabah

¹⁷² *Tasvir-i Efkâr*, nr:129, 5 Rebiyülahir 1280/19 Eylül 1863.

¹⁷³ *Tasvir-i Efkâr*, nr:129, 5 Rebiyülahir 1280/19 Eylül 1863.

¹⁷⁴ BOA, *İ.DH*, 509/34625, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁷⁵ BOA, *İ.DH*, 509/34625, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863: (Suphi Bey'e yazılan bir tahrirden anlaşıldığına göre çiçek hastalığının eyalet dahillinde giderek yayılması üzerine Siroz ve Drama'ya gönderilecek aşıcılara 500'er, Yanya ve Manastır'a gidecek olanlara ise 750'er kuruş harcırah tahsis edildiği anlaşılıyor. Bunun dışında kaza ve köyleri dolaşacakları için bu memurların binek ücretlerinin de mahallî mal sandıklarından karşılanmasına karar verilmiştir. BOA, *A.MKT.MHM*, 270/34, 2 Safer 1280/19 Temmuz 1863).

¹⁷⁶ BOA, *İ.DH*, 507/34519, 29 Zilkade 1279/18 Mayıs 1863.

beş sularında gönderilen telgrafta yol üzerindeki mahallerde bir sıkıntıyla karşılaşmadığı arazinin mamur durumda olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁷

Daha önce teftiş edilen mahallerde olduğu gibi Selanik'te de öncelikle malî kayıtlar incelenmiş ve memurların suistimalleri ile karşılaşmıştır. Selanik Muhasebecisi Naşid Bey'in yaptığı yolsuzluklar ve sorgu süreci burada örnek bir hadise olması bakımından anlatılacaktır. İhalede yolsuzluk yapmak, ahaliden olmayan bir yol için para toplamak, zimmete para geçirmek gibi suçlarla itham edilen Naşid Bey, sorgu altına alınmış ve sorgu sırasında hakkındaki suçlamaları kabul etmiştir. Bunun üzerine görevden azledilmiş ve yerine Besim Efendi tayin edilmiştir.¹⁷⁸ Subhi Bey, 16 Zilhicce 1279/4 Haziran 1863 tarihiyle çekmiş olduğu telgrafta Naşid Bey'in Selanik'te kalmasının uygun olmadığını, halefi geldiğinde devir teslim işi biter bitmez kendisini İstanbul'a göndereceğini ifade etmiştir.¹⁷⁹

Subhi Bey'in 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863 tarihinde Manastır'dan gönderdiği rapordan anlaşıldığına göre Naşid Bey, sorgu sırasında Yanya Valisi Hüsnü Paşa'yı suç ortağı olarak itham etmiştir. Bu olaylar halk tarafından da duyulduğu için Subhi Bey, teftiş güzergahında bulunan Yanya'ya gitmeden önce Hüsnü Paşa'nın valilikten azledilmesini talep etmiştir. Subhi Bey konuyu daha önce Cevdet Efendi'ye bildirmesine rağmen Hüsnü Paşa'nın azli konusunda bir icraat yapılmadığını da ifade ederek talebini yinelemiştir. Hüsnü Paşa, her ne kadar hakkında yapılan suçlamaları kabul etmediğini beyan etmişse de¹⁸⁰ gerçeğin açığa çıkarılması için muhakemesi gerekmiştir. Ancak valilik gibi önemli bir memuriyet sırasında bu tür bir suçlama üzerine yargılanması uygun görülmediğinden¹⁸¹ Hüsnü Paşa valilikten azledilmiş ve yerine Müşir Derviş Paşa Yanya valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁸²

Naşid Bey ise devir teslim işinden sonra İstanbul'a gönderilerek yeniden sorgulanmıştır. Naşid Bey, sorgu esnasında önce Hüsnü Paşa'yı suç ortağı olarak göstermesine rağmen daha sonra bu ifadeyi değiştirip ardından Hüsnü Paşa'yı yeniden itham etmiştir. Sonuç olarak Naşid Bey'in değişken ifadeleri ve sorgu sırasındaki şüpheli durumu göz önünde bulundurularak iki tarafın yüzleştirilmesine karar

¹⁷⁷ BOA, *İ.DH*, 507/34519, 29 Zilkade 1279/18 Mayıs 1863.

¹⁷⁸ BOA, *İ.DH* 508/34566, 18 Zilhicce 1279/6 Haziran 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863; BOA, *İ.DH*, 509/34625, Lef:5/2-3, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

¹⁷⁹ BOA, *A.MKT.UM*, 668/7, 16 Zilhicce 1279/4 Haziran 1863.

¹⁸⁰ BOA, *İ.MMS*, 27/1177, Lef:3, 18 Safer 1280/4 Ağustos 1863.

¹⁸¹ BOA, *İ.MMS*, 27/1177, Lef:4, 18 Safer 1280/4 Ağustos 1863.

¹⁸² BOA, *İ.MMS*, 27/1177, Lef:4, 18 Safer 1280/4 Ağustos 1863.

verilmiştir. Bu sorgu ve yüzleştirme sonucunda hazırlanan Meclis-i Vâlâ mazbatasından anlaşıldığı üzere Naşid Bey'in zimmetine geçirdiği 120.000 kuruş akçenin kendisinden iki kat olarak tazmin edilmesine karar verilmiştir. Ancak 450 zirâlık bir arazisi dışında başka mal varlığı olmadığı anlaşılınca paranın tazmini ertelenmiştir. Ayrıca ceza kanunnamesinde yer alan ilgili hükme uygun olarak rütbe ve nişanlarına el konulmuş ve memuriyetten ihracı sağlanmıştır. Son olarak ise Naşid Bey'in beş sene müddetle Kütahya'ya kal'abend olarak gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁸³

Hüsnü Paşa'nın kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmemesi ve buna dair kanıtların yetersizliği sebebiyle suçu sabitleşmemiştir. Bununla beraber vali bulunduğu sırada bir takım usulsüz ve dikkatsiz hareketleri ortaya çıktığından ceza kanununun 36. Maddesine dayanılarak bir sene müddetle memuriyetten uzaklaştırılmasına karar verilmiştir. Bu bir yıl boyunca kendisine başka bir görev veya maaş verilmeyeceği de belirtilmiştir.¹⁸⁴ Son olarak Meclis-i Vâlâ tarafından alınan kararlar Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da küçük bir değişiklikle uygulamaya konulmuştur. Buna göre Hüsnü Paşa'nın memuriyetten uzaklaştırılma cezası 13 aya çıkarılmıştır. Ayrıca Naşid Bey hakkında öngörülen cezanın uygulamaya konulmasıyla beraber *ehliyet ve liyakat sahibi* olmasından ötürü uygun bir memuriyet çıktığında yeniden görevlendirilmesine karar verilmiştir.¹⁸⁵

Subhi Bey ve teftiş heyetinin Selanik'te yaptığı diğer çalışmalar arasında çeşitli onarım faaliyetleri gelmektedir. Bu bağlamda Sultan II. Murad Camii teftiş edilmiş ve caminin harap bir halde olduğu görülerek durum merkeze bildirilmiştir. Sonuçta cami vakfından ayrılacak masrafla caminin onarımına başlanmasına karar verilmiştir. Bir diğer inşa faaliyeti ise Selanik'te kimsesizler için yapılması planlanan hastane projesidir. Bölgenin zenginleri tarafından yapılacak yardımlarla inşa edilmesi öngörülen hastane için bir miktar zehair ile 9000 kuruş toplanmıştır. Ancak hastanenin yapılması için gerekli olan ödenek en az 500.000 kuruş değerinde olduğundan toplanan zehair ve para bu miktarı karşılamaya yetmemiştir.¹⁸⁶ Subhi Bey ise bahsedilen meblağın sağlanması için bir öneride bulunmuştur. Öneriye göre Selanik Kalesi'nin surlarının yıkılmasıyla ortaya çıkacak arazi üzerine yapılacak emlaktan alınacak vergi hastane

¹⁸³ BOA, *i.MMS*, 29/1225, Lef:1-11/15, 22 Safer 1281/27 Temmuz 1864.

¹⁸⁴ BOA, *i.MMS*, 29/1225, Lef:1-13/14, 22 Safer 1281/27 Temmuz 1864.

¹⁸⁵ BOA, *i.MMS*, 29/1225, Lef:1/16, 22 Safer 1281/27 Temmuz 1864.

¹⁸⁶ *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:129, 5 Rebiyülahir 1280/19 Eylül 1863.

binasının masraflarını karşılayabilecektir.¹⁸⁷ Bu öneri üzerine teftiş heyetinde bulunan Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Ali Saib ve Eşref Beyler Selanik Kalesi'nin haritasını hazırlamışlardır.¹⁸⁸ Ayrıca kale için yapılması gereken düzenlemeler bir rapor halinde merkeze sunulmuştur.¹⁸⁹ Şehri çeviren surların harap bir vaziyette bulunduğu görülerek bu surların tamir edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Tamir masrafının ise denizden doldurulacak 400.000 arşın araziden hasıl olacağı düşünülen 10.000.000 ile karşılanması planlanmıştır.¹⁹⁰ Selanik'e sekiz gün mesafe uzaklıkta olan bir kaynaktan su getirilmesi işi de üzerinde çalışılan bir diğer konu olup, bu amaçla bölgeye bir mühendis tayin edilerek keşif yapılması uygun görülmüştür.¹⁹¹

Sosyal meselelerle yakından ilgilenen Subhi Bey'in icraatlarından biri de Selanik'te fahiş oranlarda olan mehir ve çeyiz masraflarına bir düzenleme getirilmesidir. Öncelikli olarak Selanik valisine konuyla ilgili bir yazı göndermiş olan Subhi Bey, teftiş edeceği mahallerde bulunan kaymakamlıklara da benzer yazılar göndererek çeyiz ve mehir olarak istenen masrafların hafifletilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁹² Konu eyalet meclisinde görüşülmüş ve bununla ilgili gerekli düzenlemeyi yapmak üzere bir komisyon dahi kurulmuştur. Komisyonca varılan karara göre evlenecek kızlar ailelerinin güçlerine göre beş bölüme ayrılmıştır. Buna göre:

¹⁸⁷ BOA, *İ.DH*, 513/34902, Lef:2/2, 14 Rebiyülevvel 1280/29 Ağustos 1863.

¹⁸⁸ *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁸⁹ BOA, *A.MKT.UM*, 278/100, 19 Rebiyülahir 1280/3 Ekim 1863.

¹⁹⁰ *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁹¹ *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁹² BOA, *MVL*, 971/80, Lef:1, 8 Cemaziyelevvel 1280/21 Ekim 1863.

Tablo 2.2. Selanik'te Düzenlenen Evlilik Masrafları

	Nikah	Nikahta gönderilen takılar ve bir kat haftan pahası	Takılar dışında kalan çeyiz masrafı
1.sınıf	2500	10.000	20.000
2.sınıf	1000	7.500	10.000
3.sınıf ¹⁹³	1000	5000	10.000
4.sınıf	500	1000	3000
5.sınıf	200	500	1200

Kaynak: BOA, *MVL*, 971/80, Lef:1, 8 Cemaziyelevvel 1280/21 Ekim 1863.

Burada birinci sınıf olarak belirlenenler, paşa veya bölgenin köklü hanedanlarından olan zevatı; ikinci sınıf bölgenin ileri gelen ve itibar sahibi olan zevatı; üçüncü sınıf bazı ileri gelen tüccar ve esnaf aileleri; dördüncü sınıf esnafı; beşinci sınıf ise gelir düzeyi en düşük olan kesimi ifade ediyordu. Komisyon tarafından hazırlanan mazbatada çeyizin ihtişamlı bir merasimle gösterilmesinin gereksiz olduğu belirtilmiştir. Ayrıca nikah günü sunulan şeker ve meyve tablaları ile akrabaya verilen hediyelerin masraflı olması hasebiyle yasaklanmasına karar verilmiştir. Mazbatada yer alan bir başka husus ise nikah sırasında belirtilen beş sınıftan hangisinde yer aldığı imamlar tarafından belirlenmiş olan zevattan kendini ait olduğu sınıftan daha aşağı ya da daha üst sınıfta gösterenler hakkında cezaî işlem uygulanacağı bildirilmiştir.¹⁹⁴

Selanik'te eğitimin ne düzeyde olduğu ve mekteplerin durumu da incelenen konular arasındadır. Yapılan araştırma sonucunda Selanik rüşdiye mektebinde eğitimin gerilemiş olduğu ve buna sebep olarak mekteplerde kabiliyetsiz hocaların eğitim vermesi gösterilmiştir. Bunun üzerine Selanik rüşdiye mektebine yeni hoca tayini talep edilmiştir. İkinci bir husus olarak çocuklarını okula göndermeyen ailelerin tembih edilmesi gerektiği merkeze bildirilmiştir. Selanik'ten Manastır'a dönüş yolunda ise

¹⁹³ Üçüncü sınıfta bulunanların düğün masrafları komisyon tarafından yapılan düzenlemeyle değiştirilmiştir. Buna göre, takılar için ödenecek meblağ 3.500 kuruşa, çeyiz için yapılacak masraf ise 8000 kuruşa indirilmiştir. Bk.: BOA, *MVL*, 971/80, Lef:2, 8 Cemaziyelevvel 1280/21 Ekim 1863.

¹⁹⁴ BOA, *MVL*, 971/80, Lef:2, 8 Cemaziyelevvel 1280/21 Ekim 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863; (Bosna cihetine müfettiş olarak gönderilen Cevdet Bey de benzer problemlerle karşılaşmıştır. Çeyiz ve düğün masrafları yüzünden evlenemeyen gençleri görmüş ve kendi cebinden verdiği paralarla bu gençleri evlendirmeye başlamıştır. Suphi Bey'in Selanik'te yaptığı gibi Cevdet Bey de düğün için kurulan gösterişli sofraları ve büyük masraflar yapılmasını yasaklamıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Cevdet Paşa, *Tezâkir*:21-39, s.44-47).

bozulmuş olan yolların durumu da raporlara yansımıştır. Selanik teftişi sona eren Subhi Bey ve maiyyeti bir sonraki teftiş durağı olan Manastır'a ulaşmışlardır.¹⁹⁵

2.1.5. Manastır Kazası Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

Subhi Bey ve teftiş heyeti Manastır'da ilk olarak malî hesapların kontrolünü yapmıştır. Gezilen tüm şehirlerde görülen ortak bir sıkıntı memurların suistimalleri olduğundan bu noktada bir takım tedbirler alınmıştır. Özellikle de sandık eminlerinin görevi kötüye kullanmalarının önüne geçmek için çözüm yolları aranmıştır. Manastır ve sair yerlerde sandık defterleri Türkçe ve İbranice olarak tutulması sandık memurlarının istismarlarını kolaylaştıran bir etkendi. Subhi Bey bu yüzden sandık defterlerinin yalnızca Türkçe olarak tutulmasının ve Türkçe bilmeyen memurların bu görevde istihdam edilmemesi gerektiğini ilgili raporunda belirtmiştir. Aynı sıralarda Tırhala'da Hıristiyan ahaliden bazı kimselerin sandık eminliğinde ücretsiz olarak çalışacakları haberi gelince bu durumun daha büyük istismarlara yol açabileceği ifade edilmiştir. Subhi Bey Manastır'da olduğu gibi Tırhala'da da sandık defterlerinin Türkçe tutulmasını tavsiye etmiştir.¹⁹⁶

Manastır'a bağlı yerlerde malî hesapların kontrolüne devam edilmiştir. Buna göre Manastır'a bağlı Florine Kazası sandık hesaplarının bozuk olduğu ve kaza müdürü Şakir Bey ile azaların olumsuz davranışları haber alındığından haklarında gerekli araştırmanın yapılmasına karar verilmiştir. Subhi Bey, maiyyetinde bulunan memurlardan Eşref Bey ile katiplerden Rüşdü Bey'i gerekli incelemeyi yapmakla görevlendirmiştir. Ayrıca diğer kazalarda olduğu gibi buraya da tahsildarlar gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁹⁷ Teftiş edilen diğer bölgelerde olduğu gibi Manastır'da da ödenmemiş vergiler tahsil edilmiştir. Buna göre Manastır Sancağı bekayasından olan 500.000 kuruş merkeze gönderilmiştir.¹⁹⁸

Manastır'a bağlı Ohri Kasabası'nın sandık hesabı ise Ali ve Rıfat Beyler ile Tevfik Efendi tarafından kontrol edilmiştir. Bu memurlar Ohri'de yaptıkları çalışmada memurlara ait bir binanın olmadığını ve zarureten senelik on sekiz bin kuruş kira verilen

¹⁹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, nr:107, 18 Muharrem 1280/5 Temmuz 1863.

¹⁹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 284/83, 10 Cemaziyelahir 1280/22 Kasım 1863; *Tasvir-i Efkâr*, nr:129, 5 Rebiyülahir 1280/19 Eylül 1863.

¹⁹⁷ BOA, İ.DH, 511/34784, 17 Muharrem 1280/4 Temmuz 1863.

¹⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM, 269/71, 27 Muharrem 1280/14 Temmuz 1863.

bir yerde çalıştıklarını görmüşlerdir. Teftiş memurları tarafından kasabada genişçe bir arazi olduğu saptanarak buraya hem bir hükümet konağı hem de kışla yapılması hakkında Subhi Bey'e öneride bulunulmuştur. Böylece hazine hem senelik on sekiz bin kuruşluk masraftan kurtulmuş olacak hem de yapılacak kışlaya gönderilecek bir tabur asker ile bölgenin asayişi sağlanmış olacaktır.¹⁹⁹

Subhi Bey, daha önce gittiği teftiş bölgelerinde olduğu gibi Manastır'da da hapishane ve mahkûmların durumlarını inceleyerek ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Buna göre henüz sorgusu yapılmamış ve uzun süredir tutuklu bulunan bazı mahkûmlar olduğu; hapishanede müstantık yani sorgu hakimi ve katip bulunmadığı bu sebeple de sorgu sürecinin aksadığı; hapishanenin mevcut fiziki koşullarının yetersizliği gibi konuları gündeme getirmiştir. Hapishanedeki bu aksaklıkların giderilmesi için bazı önerilerde bulunan Subhi Bey, farklı suç guruplarına ayrı ayrı koğuşların ihdas edildiği yeni bir hapishane binasının gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca sorguları yapılmayan ya da tamamlanmayan tutuklular için İstanbul'dan bir sorgu hakimi ile katip gönderilmesini talep etmiştir. Bundan sonra sorgu işinde gecikmeler ve aksaklıklar yaşanırsa buna sebep olan hapishane memurlarının azledileceğini de bildirmiştir.²⁰⁰

Subhi Bey, yeni hapishane binası için lazım olacak malzemelerden bir kısmının eski binanın yıkımından kalan enkazdan kullanılabilir olanlarının ayrılmasıyla elde edilmesi ve binanın inşasında mahbusların çalışmalarını önermiştir. Yeni binanın 120.000 kuruşluk masrafla inşa edilebileceği hesaplanmış ve bu masrafın o yılın aşar gelirine karşılık gösterilerek yapılması uygun bulunmuştur. Ayrıca hapishanenin inşaat planı hazırlanmış ve gerekli izahatla birlikte raporda ek olarak sunulmuştur. Rapordaki eklerden biri de mahkûmların yoklama listesidir. Hapishanede tutuklu bulunan bütün şahıslar isim isim deftere kaydedilmiştir. Subhi Bey'in raporunda belirttiği hususlar Meclis-i Valâda görüşülmüş ve bahsedilen hapishanenin inşasına onay verilmiştir. Böylece planda gösterildiği üzere hükümet konağının bitişiğine inşa edilecek hapishanede farklı suç gurupları için ayrı ayrı koğuşlar bulunacaktır. Hapishanenin dört yüze yakın mahkumu barındırabilecek kapasitede olduğu anlaşılmaktadır. Sorgu sürecinin sekteye uğramaması için ise İstanbul'dan Manastır'a aylık bin kuruş maaş ile

¹⁹⁹ BOA, *İ.DH*, 514/35013, 12 Rebiyülevvel 1280/27 Ağustos 1863.

²⁰⁰ BOA, *MVL*, 966/5, 15 Safer 1280/1 Ağustos 1863; BOA, *İ.MVL*, 490/22178, 25 Safer 1280/11 Ağustos 1863

çalışacak bir sorgu hakimi ve tahkik meclisinde iki yüz elli kuruş aylıkla çalışacak bir kâtip tayini uygun bulunmuştur.²⁰¹

Gittiği bölgelerde yapılan yolsuzlukların önüne geçmek için çalışan Subhi Bey, Debre’de yeni bir yolsuzluk iddiasıyla karşılaşmıştır. Debre Mal Katibinin iddiasına göre Kaymakam Halim Bey zabıta maaşları üzerinden yolsuzluk yapmaktadır. Bu iddia üzerine Subhi Bey, iki tarafın yüzleştirilerek muhakeme edilmesi gerektiğini konuyla ilgili yazmış olduğu raporda ifade etmiştir.²⁰² Ayrıca Debre mal sandığının muhasebesini görmek üzere maiyyetinde bulunan memurlardan Ali Saib Bey’i görevlendirmiştir. Ohri Kaymakamı Celal Paşa ile birlikte hesaplar kontrol edilmiş ve ortaya çıkan tabloda yüz elli adet zaptiye askerinden bir kısmının gerçekte hayatta bile olmayıp sahte isimler üzerinden maaş aldıkları tespit edilmiştir. Bir kısmının ise gerçek kimlikleri olmasına rağmen aslında zaptiye askeri değil meclis azası oldukları anlaşılmıştır. Bunun üzerine bahsedilen zaptiye askerlerine verilen maaşlar hesaptan düşülmüştür. Meclis azaları da yaptıkları yolsuzluk sebebiyle meclisten çıkarılmışlardır.²⁰³ Subhi Bey gezdiği diğer mahallerde olduğu gibi Manastır’da da yeteneksiz memurların görevden uzaklaştırılmasına dikkat etmiştir. Bu minvalde Manastır’a bağlı Elbasan Kazası müdürü görevindeki gevşekliği sebebiyle azledilerek yerine Rahmi Bey tayin edilmiştir.²⁰⁴

Subhi Bey kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanması için de çalışmıştır. Debre ve Kırçova eşkıyasından olan Rahmet isimli şahıs ve beraberindekiler, Kalkandelen Kazası’na bağlı bir köyde ahalinin canına ve malına kastetmişlerdi. Bu durum üzerine hem Rumeli vali kaymakamlığına hem de müfettiş Subhi Bey’e haber gönderilmiştir.²⁰⁵ 30 Safer 1280/15 Ağustos 1863 tarihinde Subhi Bey’in cevaben gönderdiği telgrafta, bu eşkıya güruhunun Demirhisar tarafından gelmiş olduğu bildirilmiş ve en kısa sürede ele geçirilecekleri ifade edilmiştir.²⁰⁶ Bu sırada ahaliden kanunsuz vergi alarak milletin hem canını hem de malını gasp eden Veysel isimindeki diğer bir şâkinin askerlerce vurularak öldürüldüğü haberi gelmiştir. Bahsedilen eşkıyanın avanesinden firar etmiş olanların ise

²⁰¹ BOA, MVL, 966/5, 15 Safer 1280/1 Ağustos 1863; BOA, İ.MVL, 490/22178, 25 Safer 1280/11 Ağustos 1863; Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012, s.213.

²⁰² BOA, MVL, 970/60, 17 Rebiyülahir 1280/1 Ekim 1863.

²⁰³ BOA, İ.DH, 512/34817, 29 Muharrem 1280/16 Temmuz 1863.

²⁰⁴ BOA, MVL, 971/79, 7 Cemaziyelevvel 1280/20 Ekim 1863.

²⁰⁵ BOA, A.MKT.UM, 695/52, 28 Safer 1280/14 Ağustos 1863.

²⁰⁶ BOA, A.MKT.UM, 696/22, 29 Safer 1280/15 Ağustos 1863.

yakalanması istenmiştir. Subhi Bey hem bu eşkıyaların hem de Debreli Rahmet'in bulunarak adalete teslim edileceğini bildirmiştir.²⁰⁷

Diğer bir asayiş problemi ise Rumeli Eyaleti'nde bulunan köylerde görevli *boylak* denilen bekçilerle ilgilidir. Subhi Bey, bekçilerin bozulan nizamını düzeltmek için öncelikle bir yoklama yaptırmıştır. Yoklama sonucunda kefil olanlarla güvenilir kabul edilenler dışındaki bekçilerin görevine son verilmiştir. Böylece bir ayıklama yapılmış ve görevden uzaklaştırılan bekçilerin yerine ehil olanların tayin edilmesi istenmiştir. Bekçilerin iç denetimini sağlamak üzere aralarından onbaşı ve çavuşlar atanmasına karar verilmiştir. Ayrıca *boylak* ismi ilga edilerek kendilerine *bekçi askeri* denilmesine karar verilmiştir. Bekçi askerlerinin görev tanımı ise köy ahalisinin canını ve malını korumak şeklinde yapılmıştır. Bekçi askerlerine kendilerine mahsus bir üniforma ve silah da tahsis edilmiştir. Asayişin sağlanması konusunda faydası görülecek bu teşkilatın eyalet genelinde aynı şekilde örgütlenmesi için Selanik Valisine yazı gönderilmiştir.²⁰⁸

Subhi Bey teftiş gezisi boyunca kimi zaman merkezle iletişim kurmadaki güçlük, talep edilen materyal ya da memur ve sair konularda sıkıntı yaşamıştır. Buna bir örnek olması bakımından Manastır kasabasının tahriri verilebilir. Subhi Bey tahrir için katipler görevlendirilmesi gerektiğini yazılarında belirtmiş olmasına rağmen²⁰⁹ istenilen memurlar gönderilmemiştir. Bunun üzerine tahrir işi Subhi Bey maiyyetindeki ekiple tamamlanmıştır. Bu durum yüzünden sıkıntılar çekildiğini söyleyen Subhi Bey, talep edilen memurlar gönderilseydi işlerin daha yolunda gideceğini belirterek sitemde bulunmuştur.²¹⁰

Subhi Bey, Manastır teftişindeyken çıkan yangın sonucu iki binden fazla dükkan ile beş yüzü aşkın evin yandığı *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nde yazılmıştır. Ancak merkez, verilen sayıların mübalağalı olduğunu, işin aslının araştırılarak rapor edilmesini istemiştir. Subhi Bey, bunun üzerine bir araştırma yapmış ve 19 Rebiyülevvel 1280/3 Eylül 1863'te gönderdiği raporunda Manastır'da dört bin kadar hane olduğunu ve yanan binalardan yüz kırk bir tanesinin Yahudilere, beş altı hanenin de Müslüman ve Hıristiyan ahaliye ait olduğunu bildirmiştir. Gazete yazıldığı gibi yangında büyük zayıyat

²⁰⁷ BOA, MVL, 970/84, 1 Cemaziyelevvel 1280/14 Ekim 1863.

²⁰⁸ *Takvim-i Vekâyi*, nr:729, 23 Recep 1280/3 Ocak 1864.

²⁰⁹ BOA, MVL, 970/18, 8 Rebiyühahir 1280 /22 Eylül 1863.

²¹⁰ BOA, A.MKT.UM, 708/46, 5 Rebiyühahir 1280/19 Eylül 1863.

verilmediğini belirten Subhi Bey, yanan binalar yerine yenilerinin inşa edileceğine dair garanti verildiğini de belirtmiştir.²¹¹ Ayrıca bahsedilen yangında kullanılamaz hale gelen köprülerden birinin yeniden inşası için izin talep eden Subhi Bey'e gerekli izin verilmiştir.²¹²

Subhi Bey gönderdiği başka bir raporda Manastır'a kadar gezilen bölgelerde bakımsız halde bulunan mahkeme ve hükümet konaklarının dikkatini çektiğini yazmıştır. Harap halde bulunan bu hükümet binalarına karşılık aynı yerlerde konsolos binalarının gayet iyi bir durumda olduğunu gözlemlemiştir. Bunun halk üzerinde psikolojik bir eziklik duygusuna sebep olduğunu belirterek en azından konsolos bulunan mahallerde bahsedilen mahkeme ve konakların bakımına dikkat edilmesinin elzem olduğunu beyan etmiştir.²¹³ Manastır'a yarım saat mesafede bir bölgeden çıkan 'Ekşi su' denilen maden suyunun ise pek çok hastalığa faydalı olduğu anlaşıldığından bu suyun tüm halkın kullanımına sunulması için çalışmalara başlanmıştır. Bahsedilen su bir havuz içine alınmış ve çevresine de bir kahvehane inşa edilmiştir. Böylece buraya şifa bulmaya gelecek halkın dinlenmesi için küçük bir tesis hizmete sunulmuştur. Tüm bu işlemler ise on bin kuruşluk bir masrafla mümkün olabilmıştır.²¹⁴

Görice Kazası'ndaki gölün temizlenmesinin ne kadar masrafla mümkün olacağını anlamak ve bölgenin haritasını hazırlamak üzere Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Ali Bey, ordu mühendislerinden binbaşı Tahsin Efendi, Yüzbaşı Halil ve Süleyman Efendiler Görice'ye gönderilmişlerdir.²¹⁵ Kesriye Gölü'nün de aynı şekilde temizlenmesi için çalışmalar yapıldığı Subhi Bey'e gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır.²¹⁶ Subhi Bey, 19 Rebiyülevvel 1280/3 Eylül 1863 tarihli raporunda Debre'de bir hükümet konağı ile kışlaya ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.²¹⁷ Kışla ve hükümet konağının inşa edileceği yeri gösteren bir kroki de hazırlanmıştır.²¹⁸ Subhi Bey, kışlaya acilen bir tabur asker ile dört top gönderilmesini talep etmiştir. Neticede

²¹¹ BOA, A.MKT.UM, 715/4, 22 Rebiyülahir 1280/6 Ekim 1863.

²¹² BOA, A.MKT.UM, 717/9, 29 Rebiyülahir 1280/13 Ekim 1863.

²¹³ BOA, A.MKT.UM, 966/53, 16 Safer 1280/2 Ağustos 1863.

²¹⁴ BOA, İ.DH, 517/35184, 23 Cemaziyelahir 1280/5 Aralık 1863; *Takvim-i Vekâyi*, nr:728, 11 Recep 1281/19 Aralık 1864.

²¹⁵ BOA, A.MKT.UM, 693/17, 21 Safer 1280/7 Ağustos 1863.

²¹⁶ BOA, A.MKT.UM, 701/42, 15 Rebiyülevvel 1280/30 Ağustos 1863.

²¹⁷ BOA, İ.DH, 514/35013, Lef:7-8 Rebiyülahir 1280/22 Eylül 1863.

²¹⁸ BOA, İ.DH, 514/35013, Lef:1-2, 8 Rebiyülahir 1280/22 Eylül 1863.

burada kışla ve konak inşası uygun görülmüş ve bunun ne kadar masrafla yapılacağı konusu Maliye Nezareti'ne havale edilmiştir.²¹⁹

Yapılan diğer faaliyetler arasında Görice Hapishanesi'nin teftişi de zikredilmelidir. Hapishanede bulunan mahkumların önce bir yoklaması yapılmış ve teftişi yapılan diğer hapishanelerde olduğu gibi burada da henüz sorgusu dahi yapılmamış tutukluların bulunduğu anlaşılmıştır. Bu tutuklular için gerekenin acilen yapılması Kesriye Kaymakamı Mustafa Bey'e yazılmıştır.²²⁰ Yine Selanik'te olduğu gibi Manastır'da da mehir ve çeyiz için istenen paranın külliyetli olması yüzünden özel bir meclis oluşturularak bu meseleye çözüm getirilmesi gerektiği bildirilmiştir.²²¹

Subhi Bey teftiş gezisi sırasında süvari ve piyade kışlalarını da ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sonrasında yazdığı raporda askerin yiyeceğinin yerinde olduğu ancak kıyafet bakımından eksikler bulunduğunu belirtmiştir. Aynı raporda dile getirilen bir başka husus ise Manastır idadisinde eğitim gören öğrencilerin resim örneklerinin yeterli olmayışdır. Subhi Bey, *'Mekteb-i idadiyede lüzumu kadar resim örnekleri olmadığından hep elde bulunan üç dört nev'i pare pare olmuş örneklerden meşk olunuyor ve hatta ekser şakirdan Abdülkadir Geylani hazretlerinin mezarı şeklini tasvir ediyorlar.'* diyerek durumun vahametini özetlemiş ve bu şartlar altında resim sanatının ilerleyemeyeceğini de kaydetmiştir. Bunun üzerine Harbiye Nezareti ile yapılan yazışma neticesinde elbise ihtiyacının bir an evvel giderileceği; öğrenciler için gerekli olan resim örnekleri konusunun ise Mekatib-i Askeriye Nezareti'ne havale edildiği bildirilmiştir. Son olarak buraya da teftiş heyetinin beraberinde getirmiş olduğu risale ve kitaplardan verilmiştir.²²²

Subhi Bey'in 1 Muharrem 1280/18 Haziran 1863'te yazdığı raporunda Manastır ve Selanik'teki okul ve öğrencilerin durumunu karşılaştırmıştır. Selanik'te ilme meyil olmadığını ancak Manastır'da durumun tamamen farklı olduğunu belirtmiştir. Sıbyan mekteplerindeki nüfusun ise iki bine ulaştığını ifade eden Subhi Bey burada daha iyi imkanlar olsa eğitim faaliyetlerinin çok daha rahat gerçekleşebileceğini ifade etmiştir.²²³ Subhi Bey rüşdiye mektebinin genişletilmesi için beş bin beş yüz kuruşluk bir masrafla kaymakama izin verildiğini de ifade etmiştir. Ayrıca Manastır rüşdiye mektebinde

²¹⁹ BOA, *İ.DH*, 514/35013, Lef:10, 8 Rebiyülahir 1280/22 Eylül 1863.

²²⁰ BOA, *MVL*, 970/66, 26 Rebiyülahir 1280/10 Ekim 1863.

²²¹ BOA, *MVL*, 974/16, 14 Cemaziyelahir 1280/26 Kasım 1863.

²²² BOA, *A.MKT.MHM*, 271/59, Lef:1, 13 Safer 1280/30 Temmuz 1863.

²²³ BOA, *A.MKT.MHM*, 268/45, Lef:3, 19 Muharrem 1280/6 Temmuz 1863.

riyaziye ve rik'a hocasının olmadığı anlaşılınca Subhi Bey idadi mektebindeki riyaziye ve rik'a hocalarının haftada bir gün rüşdiye mektebinde de ders vermelerini talep etmiştir.²²⁴ Manastır'da yapılan tüm bu icraatlar için ahali tarafından bir teşekkürname yazılmıştır. Bu teşekkürnameden merkez de haberdar edilmiş ve Yanya'ya geçilerek teftiş işine devam edileceği bildirilmiştir.²²⁵

2.1.6. Yanya Eyaleti Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

Teftişin son duraklarından olan Yanya'da yapılan ilk işin buranın hesaplarının kontrolü olduğunu 26 Rebiyülahir 1280/10 Ekim 1863 tarihli raporunda bildiren Subhi Bey, maliyenin ıslahı için çalışmalara başlamıştır. Yevmiye defterlerinin tutulmamış ve 1279/1863 Mart ayından beri cetvellerin gitmemiş olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine maiyyetinde bulunan katipleri yevmiye defterlerini ve cetvelleri hazırlamak için görevlendiren Subhi Bey, sandık hesabını da incelemiştir. Buna göre 1278/1862 Mart başından 1280/1864 yılı Ağustos'una kadar gelir-gider hesabının tutulduğu defter incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucu herhangi bir yolsuzlukla karşılaşılma ve katiplerin defterlere bir süredir neden kayıt tutmadığı konusu araştırılmıştır. Neticede Yanya Rüşum Memuriyeti İdaresi tarafından dolgun maaşlı işler açıldığı, katiplerin bir kısmının bu işlere yöneldiği ve kalanların da aldıkları düşük maaş sebebiyle işlerini layıkıyla yapmadıkları anlaşılmıştır.²²⁶

Subhi Bey, teftiş ettiği bölgelerde vergilendirme ve verginin tahsil edilme şekli üzerinde önemle durmuştur. Bu meselelerde halkın çektiği sıkıntıları yerinde görmüş ve bazı tedbirlere başvurulması gerektiğini raporlarında beyan etmiştir. Subhi Bey, ahalinin gelirine uygun şekilde vergilendirilmesi için bir sistem de önermiştir. Buna göre her karyede ahali arasından güvenilir beş kişi vasıtasıyla bir gelir tespiti yapılacak ve vergi bu gelire uygun olarak belirlenecektir. Subhi Bey bu sistemde esas dikkat edilecek noktanın fukara ile ağniya vergilerinin belirlenmesi olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Subhi Bey'in de belirttiği üzere çiftlik sahiplerinin ödediği cüz'î vergiler yanında fukara halk, gücünden fazla vergi ödüyordu. Bu sebeple çiftliklerin esas kıymetlerinin hesap edilerek yeniden vergi tahsis edilmesi gerekmekteydi. Belirlenen sisteme göre

²²⁴ BOA, A.MKT.MHM, 270/96, 7 Safer 1280/24 Temmuz 1863.

²²⁵ BOA, İ.DH. 511/34796, 17 Safer 1280/3 Ağustos 1863.

²²⁶ BOA, MVL, 972/26, 26 Rebiyülahir 1280/10 Ekim 1863.

çiftliklerden binde dört hesabıyla alınacak vergi tahsil edilecektir.²²⁷ Vergilendirme sırasında memurlar tarafından hakkaniyete uygun olmayan davranışların cezalandırılacağı da bildirilmiştir. Son olarak belirlenen vergilerin defterlere kaydedileceği ve bunların kaza müdürleri ve kaymakamlar tarafından kontrol edileceği ifade edilmiştir.²²⁸

Yanya Eyaleti'nde Zağor Nahiyesi'nin tahriri yapılmış ve bahsedildiği üzere adil bir vergilendirme sisteminin getirilmesinden dolayı ahali teşekkür mektupları yazmıştır. İlgili arşiv vesikasından anlaşıldığı üzere Zağor Nahiyesi'nin tahrirden önce ödediği vergi 232.000 kuruşken yapılan yeni tahrir neticesinde bu meblağa 44.000 kuruş daha eklenmiştir. Böylelikle fakir ahalinin daha önce ödediği vergiden toplamda 12.900 kuruşluk bir indirim söz konusu olmuştur. Yine tahrir sonucunda 1646 gayrimüslim erkek tebaa daha kayıtlara geçmiştir. Bunların ödeyeceği askerlik bedeli sayesinde ise hazineye 45.000 kuruşluk gelir sağlanacaktır. Ayrıca hazineye tapu senedi verilecek mahallerden de toplamda 1.800.000 kuruş gelir sağlanacağı belirtilmiştir.²²⁹ Yanya'nın Korendos Nahiyesi'nde de nüfus ve emlak tahriri yapılarak vergiler yeni sisteme göre tayin edilmiştir. Nahiyenin eski vergisi olan 103.185 kûsur kuruşa 109.688 kûsur kuruş meblağ ilave edilmiştir. Fakir ahalinin ödemekle yükümlü olduğu vergiden ise toplamda 56.071 kuruşluk bir indirim sağlanmıştır.²³⁰

Yanya'ya ait tahrir defterlerinden altı bin adet bastırılarak bir kısmı talep üzerine İşkodra'ya gönderilmiştir. Ayrıca Yanya Eyaleti'ne bağlı yerlerde bulunan sıbyan mekteplerinde okuyan çocuklar için de bu defterden bir takım gönderilmesi konusunda mahalli hükümete tavsiyede bulunulmuştur. İşkodra rüşdiye mektebi için de genel tarih ve geometri kitaplarına ihtiyaç duyduğu bildirilerek bunların gönderilmesinin Maarif Nezareti'ne arz edilmesi istenmiştir. Aynı gazetede çıkan diğer bir habere göre ahalinin isteği üzerine Tiran'da bir rüşdiye mektebi açılması için ruhsat verilmiştir.²³¹

Yanya hapishanesinin durumu incelenmiş ve mahbusların yoklaması yapılmıştır. Mahbuslardan kırk yedisinin sorguları *Meclis-i Tahkik* ve *Meclis-i Kebir* tarafından yapılmış, on üç kişinin sorgu süreci ise tamamlanmıştır. Bunların suçları sabit olduğu

²²⁷ Buna göre elli bin kuruş kıymeti olan bir çiftlikten iki yüz kuruş; yüz bin kuruş değerindeki bir çiftlikten dört yüz kuruş; beş yüz bin kuruş kıymetindeki çiftlikten ise iki bin kuruş vergi tahsil edilecektir.

²²⁸ *Tasvir-i Efkâr*, nr:97, 14 Zilhicce 1279/2 Haziran 1863.

²²⁹ BOA, MVL, 943/70, 13 Şaban 1278/13 Şubat 1862.

²³⁰ BOA, MVL, 958/33, 26 Cemaziyelahir 1279/19 Aralık 1862.

²³¹ *Takvim-i Vekâyi*, nr:732, 15 Şaban 1280/25 Ocak 1864.

halde kendilerine henüz verilecek cezanın müddeti belirlenmemiştir. Subhi bey, bunun üzerine bahsedilen mahbusların cezalarının kesinleşmesini talep etmiştir. Mahbuslar içerisinde cinayet suçuyla yargılanarak idamlarına karar verilen üç kişinin henüz infaz edilmedikleri anlaşılmış ve hukuken sabit olan cezanın icraya konulması gerekliliğini bildiren Subhi Bey, bu tür gecikmelere sebebiyet veren memurların bab-ı âliye bildirilmesini istemiştir. Yine mahbuslar arasında borcu yüzünden tutuklu bulunan dört kişinin kefaletlerinin ödenmesi koşuluyla tahliye edilebilecekleri mahalli hükümete tavsiye edilmiştir.²³²

Gezdiği diğer mahallerde olduğu gibi Yanya'da da arazi ıslahı meselesi üzerine çalışan Subhi Bey; Yanya'ya üç saat uzaklıktaki Rayçişte denilen yörede araştırma yaptırmıştır. Neticede burada bulunan gölün en derin kısmının iki buçuk arşın olduğu saptanmış ve göl etrafında bulunan sazlıkların tasfiye edilmesiyle beş bin dönümlük bir arazinin ortaya çıkacağı belirtilmiştir.²³³

Harap durumdaki Yanya hükümet konağı Subhi Bey'in gündemine aldığı bir diğer mesele olmuştur. Konağın harap vaziyeti yüzünden içeride durulmasının hayati tehlikeye yol açacağını bildiren Subhi Bey buranın tamirine başlanmasını istemiştir.²³⁴ Yanya valisi ile beraber şehir kalesi de gezilmiş ve hem kalenin hem de kalede bulunan top ve sair malzemenin kullanılamayacak durumda olduğu gözlemlenerek durum merkeze rapor edilmiştir.²³⁵

2.1.7. İşkodra Sancağı Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

İşkodra'da malî hesapların incelenmesi için teftiş muavinlerinden Rüştü, Rıfat ve Tevfik Efendiler bölgeye gönderilmiştir. Ayrıca buradaki hapishanede bulunan mahkumlar, emekli askerler ve tımar sahiplerinin yoklamaları yapılmış ve gerekli ıslahatlar tatbik edilmiştir.²³⁶

İşkodra'da ilgilenilen en önemli mesele ise İşkodra Dağlarında yaşayan Müslüman tebaanın durumudur. Bu dağlarda yaşayan Müslümanların cehalet içinde

²³² BOA, *İ.MVL*, 460/20692, 10 Recep 1278/11 Ocak 1862; *Takvim-i Vekâyi*, nr:732, 15 Şaban 1280/25 Ocak 1864.

²³³ *Takvim-i Vekâyi*, nr:732, 15 Şaban 1280/25 Ocak 1864.

²³⁴ BOA, *İ.DH*, 516/35149, 17 Rebiyülahir 1280/1 Ekim 1863; *Takvim-i Vekâyi*, nr:732, 15 Şaban 1280/25 Ocak 1864.

²³⁵ BOA, *İ.DH*, 516/35149, 17 Rebiyülahir 1280/1 Ekim 1863.

²³⁶ *Takvim-i Vekâyi*, nr:732, 15 Şaban 1280/25 Ocak 1864.

kalmamaları ve aynı din üzere devamları için yeni yapılacak ya da onarılacak mektep ve mescitlere ihtiyaç olduğu Subhi Bey tarafından gönderilen bir raporda yazılmıştır. Bununla birlikte dağlık bölgelerde bulunan bazı nahiyelerdeki camilerde mektep ve hoca olmaması sebebiyle ahalinin buradaki gayr-i müslimlere uyarak İslam dışı pek çok adet edindikleri anlaşılmıştır.²³⁷ Subhi Bey'in konuyla ilgili raporu Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş ve hazırlanan mazbatada vaziyetin nazikliği dolayısıyla Müslim ahaliye verilecek dini eğitimin önemi büyük olduğuna dikkat çekilmiştir. Sonuç olarak bölgede 22 mektep ve 18 minarenin inşasına, 5 mescidin ise yenilenmesine; bahsedilen mekteplere tayin edilecek hocaların imamet vazifesini de icra etmelerine karar verilmiştir. Mazbatanın devamında sünnet ve kan alma gibi tıbbi işleri yapmak üzere aylık üç yüz kuruş maaşla bir cerrahın bölgeye gönderilmesi düşünülmüş ve konu Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Nezareti'ne havale edilmiştir. Bu kararlar İşkodra Mutasarrıflığı ile Maliye Nezareti'ne de bildirilmiştir.²³⁸ Subhi Bey'in İşkodra ile ilgili diğer bir raporu ise Tiran Kazası idaresinde bulunan Talebe ve Tomaka Karyeleri'nin İşkodra idaresine ilhak edilmesiyle ilgilidir.²³⁹

2.1.8 Tırhala Eyaleti Teftişi

İdarî, Malî, Askerî Islahat ve İmar Faaliyetleri:

Tırhala Sancağı'nda bulunan padişah çiftlikleri müzayede ile satılmış;²⁴⁰ onarım görmesi gereken ya da yeniden inşa edilmesi gereken derbent ve kaleler hakkında rapor gönderilmiş;²⁴¹ emekli askerlerin yoklamaları yapılmıştır.²⁴² Sancakta yapılan askerî tenkihat sonucu iki yüz nefer askerin ikamesine karar verilmiş ve kalan iki yüz askere ihtiyaç olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca Yanya'da yapıldığı gibi askerlerin şekil ve künyeleri ile aldıkları maaşı gösteren tezkireler hazırlanmasına karar verilmiştir.²⁴³

Altı ay gibi kısa bir süre zarfında teftiş gezisini tamamlayan Subhi Bey ve ekibi teftiş talimatnamesinde yer alan maddelerin neredeyse hepsi hakkında birtakım icraatlarda bulunmuşlardır. Dönüş yolunda hava muhalefeti sebebiyle Limni Adası'na

²³⁷ BOA, MVL, 972/9, 14 Cemaziyelevvel 1280/27 Ekim 1863.

²³⁸ BOA, MVL, 972/9, 14 Cemaziyelevvel 1280/27 Ekim 1863.

²³⁹ BOA, MVL, 972/53, 24 Cemaziyelevvel 1280/6 Kasım 1863.

²⁴⁰ BOA, A.MKT.MHM, 269/24, 23 Muharrem 1280/10 Temmuz 1863.

²⁴¹ BOA, A.MKT.MHM, 281/65, 13 Cemaziyelevvel 1280/26 Ekim 1863.

²⁴² BOA, A.MKT.MHM, 283/22, 27 Cemaziyelevvel 1280/9 Kasım 1863.

²⁴³ BOA, A.MKT.MHM, 283/58, 29 Cemaziyelevvel 1280/11 Kasım 1863.

giden teftiş ekibi burada kaldıkları iki gün içerisinde Limni sandık hesabını da kontrol etmiştir.²⁴⁴

2.1.9. Subhi Bey'in Maliye'nin İslahına Dair Layihası

Subhi Bey 11 Zilkade 1281/7 Nisan 1865 tarihinde Evkaf Nazırı olduğu sırada maliyenin ıslahı için bir layiha²⁴⁵ kaleme almıştır. Bu layiha hakkında Coşkun Çakır bir makale hazırlamış ve layihanın tam metnini de vermiştir.²⁴⁶ Bu sebeple biz layihanın tam metnini verme gereksinimi duymuyoruz. Ancak layiha bazı bölümlerde Subhi Bey'in görüşlerinin irdelenmesi açısından ele alınacaktır.

Subhi Bey, maliyenin ıslahı için yazmış olduğu layihasında teftiş memuriyeti sırasında merkeze sunduğu raporlarda geçen maddelerin yalnızca bir ikisinin uygulamaya konulmasından üzüntü duyduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷ Subhi Bey, teftiş memuriyeti sırasında merkeze gönderdiği raporlarda gittiği bölgelere dair çeşitli konularda ıslahat önerileri sunmuştur. Ancak bu öneriler ya hiç uygulanmamış ya da belirli ölçüde uygulanmıştır. Merkeze telgrafla acele olduğunu belirttiği kimi konularda aciliyetin karşılık bulamaması ve önerilerinin birebir uygulanmadığı hesaba katılırsa bu durumdan neden üzüntü duyduğu anlaşılabilir. Subhi Bey, sözlerinin devamında ıslahat yapmanın farz hükmünde olduğunu belirtir ancak Osmanlı bürokrasisinde buna riayet edilmediğini belirtir. Subhi Bey'e göre maliye, adliye ya da sair konularda ne zaman bir çıkmaza girilse ıslahat yapmak üzere hemen meclisler kurulur. Ancak bir süre sonra sıkıntı hafifleyince bu meclisler boşlanır ve böylece ıslahat işi de yarım kalır.²⁴⁸

Subhi Paşa ıslahat layihasında arazi ıslahı, yeni yolların açılması, nehirlerin temizlenmesi gibi konulara geniş yer ayırmış ve bunların yapılmasının önemini vurgulamıştır. Ona göre mahsulün nakli açısından nehirlerin temizlenmesi ve yeni yollar açılması ziraatin gelişmesi için hayati önem taşımaktadır. Hatta bu yolda Avrupa'dan borç alınması gerektiğini de ifade etmektedir.²⁴⁹ Subhi Paşa, sözlerinin devamında imparatorluk topraklarının büyük kısmında ahalinin belirli vakitlerde

²⁴⁴ Takvim-i Vekâyi, nr:732, 15 Şaban 1280/25 Ocak 1864.

²⁴⁵ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr:83923.

²⁴⁶ Coşkun Çakır, "Bir Tanzimat Bürokrat ve Düşünürü Abdülatif Suphi Paşa ve İslahat Lâyihası", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, hzl.Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2013, c.1, s.423-449 (Coşkun Çakır'ın tam metnini vermiş olduğu layiha yazma nüshadır ancak bu layiha aynı zamanda dönemin mecmualarından *Hazine-i Evrak*'ta dört sayı halinde tefrika edilmiştir. Bk.: Subhi Paşa, "Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha", *Hazine-i Evrak*, nr:15-16-18-19.)

²⁴⁷ Subhi Paşa, "Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha", *Hazine-i Evrak*, nr:16, s.231.

²⁴⁸ Suphi Paşa, "Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha", *Hazine-i Evrak*, nr:16, s.231.

²⁴⁹ Suphi Paşa, "Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha", *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.289.

ziraatla meşgul olduğunu ve artan vakitte boşta kaldığını belirtmiştir. Paşa, ahalinin bu boş vakitlerinde yol yapımı, nehir temizliği gibi bayındırlık hizmetinde çalıştırılmalıdır der. Hatta bunu bir zorlama ile ahaliye yaptırmak gerektiğini belirtmiş ve bu durumun bir babanın çocuğunu tahsil için zorlamasına benzetmiştir.²⁵⁰

²⁵⁰ Suphi Paşa, “Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha”, *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.290.

III. BÖLÜM

3. SUBHİ PAŞA'NIN SURİYE VALİLİĞİ

3.1. Suriye Valiliğine Tayini ve İlk İcraatları

Mehmed Emin Âli Paşa'nın (1814-1871) ölümü üzerine 8 Eylül 1871'de sadrazamlığa getirilen Mahmud Nedim Paşa, (1818-1883) Âli Paşa'nın Tanzimatçı ekibini tasfiye ederek bürokraside büyük bir tenkihat gerçekleştirmiştir. Bu tasfiye sırasında Şûrâ-yı Devlet âzası olan ve Tanzimatçı kadro arasında yer alan Subhi Bey de Suriye Valiliğine atanarak merkezden uzaklaştırılmıştır.²⁵¹ 11 Recep 1288/26 Eylül 1871 tarihinde valilik tevcih edilen²⁵² Subhi Paşa'nın vezaret menşuru 19 Recep 1288/4 Ekim 1871 Çarşamba günü Çamlıca'daki köşkünde okunmuştur.²⁵³ Valiliğe tayininden kısa bir süre sonra 27 Recep 1288/12 Ekim 1871 tarihinde Trabzon isimli vapura binerek Suriye'ye doğru hareket eden²⁵⁴ Subhi Paşa'ya birinci rütbeden mecidi nişanı verilerek taltif edilmiştir.²⁵⁵

Hakayıku'l-Vekâyi isimli gazetede çıkan habere göre Subhi Paşa'nın Suriye'de yaptığı ilk çalışmalar arasında, ahali tarafından gönderilen yedi yüz arzuhalin incelenmesi; vilayet dahilinde meydana gelen bazı olaylar hakkında yeniden inceleme başlatılması; aşiretlerden alınmış malları gösteren defterin düzenlenmesi gibi faaliyetler zikredilmektedir. Ayrıca memurlardan haklarında yolsuzluk iddiası bulunanlar için de bir araştırma yaptırılmış ve suçu sabit olanlar memuriyetten azledilmiştir.²⁵⁶ Nitekim aynı gazetenin 26 Ramazan 1288/9 Aralık 1871 tarihli nüshasında Nablus Mutasarrıfı Mehmed Said Paşa ile bir Yahudi Sarraf'ın muhakemesine²⁵⁷ ve Suriye vilayeti zaptiye alayı Mustafa Bey ile bazı mahallî memurların azledildiğine dair bir haber yayımlanmıştır²⁵⁸

²⁵¹ Sevil Sadıkoğlu, *Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s.80.

²⁵² Tayin haberleri için bk.: *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:369, 10 Recep 1288/25 Eylül 1871; *Takvim-i Vekâyi*, nr:1411, 11 Recep 1288/26 Eylül 1871.

²⁵³ *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:377, 19 Recep 1288/4 Ekim 1871; *Takvim-i Vekâyi*, nr:1416, 23 Recep 1288/8 Ekim 1871; BOA, *İ.DH*, 639/44415, 17 Recep 1288/2 Ekim 1871.

²⁵⁴ *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:386, 28 Recep 1288/13 Ekim 1871.

²⁵⁵ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1421, 5 Şaban 1288/20 Ekim 1871.

²⁵⁶ *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:413, 3 Ramazan 1288/16 Kasım 1871.

²⁵⁷ Said Paşa'nın muhakemesi için bir komisyon gönderilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: BOA, *İ.MMS*, 42/1751, 23 Zilhicce 1288/4 Mart 1872.

²⁵⁸ *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:433, 26 Ramazan 1288/9 Aralık 1871.

Subhi Paşa'nın rüşvetçi memurlar konusundaki hassasiyeti dönemi bizzat idrak etmiş Muhammed el-Huseynî'nin eserinde de vurgulanmış ve Paşa'nın rüşvetçi memurları ağır şekilde cezalandırdığı belirtilmiştir.²⁵⁹ Subhi Paşa'nın devir gezileri sırasında bu tür yolsuzluklar karşısında koyduğu tavır daha sonra tekrar ele alınacaktır.

3.1.1. Subhi Paşa'nın Devir Gezileri

3.1.1.1. İlk Devir Gezisi

Subhi Paşa, vilayet dahilinde çıktığı devir gezileri ile bir teftiş programı yapmıştır denilebilir. Bu geziler esnasında imar faaliyetleri, eğitimin yaygınlaştırılması, malî düzenleme gibi çeşitli konularda çalışmalar yapılmıştır. Subhi Paşa, çıktığı ilk devir gezisi ile alakalı olarak 23 Safer 1289/2 Mayıs 1872 tarihiyle geniş bir rapor göndermiş ve bazı önemli konular hakkında merkeze bilgi vermiştir. Rapordan anlaşıldığına göre Subhi Paşa'nın ilk durağı Beyrut'tur. Burada 18 gün ikamet eden Subhi Paşa, vaktinin büyük bölümünün yabancılarla ait davalarla geçtiğini yazmıştır. Sözlerinin devamında Suriye'de tebaaları olan bu yabancıların kendilerine Osmanlı tebaasından mahmû/koruma edindiklerini ayrıca maiyyetlerinde tercüman ve kavas istihdam ettiklerini belirtmiştir. Yabancı devletlerin Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimleri kendilerine mahmû edinmeleri kapitülasyonların sağladığı geniş hakların bir sonucudur aslında. Subhi Paşa da Beyrut'taki gözlemleri sonucunda mahmû sorununa dikkat çekerek ahali ve devletin bunlar yüzünden zarar gördüğünü ifade etmiştir.²⁶⁰

Aşar ihalesinin vakti geldiği için Subhi Paşa Şam'a geri dönecektir ancak bundan önce Sayda'ya gider ve burada gördüğü manzara da Beyrut'takinden farklı değildir. Sayda'da ahaliden 15 konsolos olduğunu ayrıca maiyyetlerinde tercüman ve kavaslarının bulunduğunu yazmıştır. Subhi Paşa'nın raporunda geniş yer ayırdığı bu yabancı konsoloslar maddesi bizlere beratlı tüccar ve konsolosların Osmanlı ülkesinde kazandıkları ayrıcalıklarla ne kadar güçlendiklerine dair önemli bir kanıt sunmaktadır. Sözlerine devamla bu konsolosların bağlı buldukları ülkelerin aslında Sayda'da bir tebaası olmamasına rağmen buralara yerleşerek tabiri caizse devletin ve ahalinin iliğini kemiğini sömürdüklerini belirtmiştir. Subhi Paşa, oldukça hisli bir şekilde yazdığı satırlarda mevcut duruma ne kadar üzüldüğünü şu satırlarla ifade etmiştir:

²⁵⁹ Muhammed El-Huseynî, *Müntehabat Et-Tevarih li-Dimaşk*, Beyrut 1979, c.1, s.270.

²⁶⁰ BOA, A.MKT.UM, 1191/68, Lef:2, 27 Rebiyülahir 1289/4 Temmuz 1872.

*...hükümet konağı kendi kaçıları gibi olmuştur. Bu hususta hasıl olan gam ve tesir-i çakeraneme mehaz-ı hamiyet ve sadakat olan zat-ı sadaret-penahilerini şerik ve hissedar eylemeyi Rabbim biliyor ki istemez idim. Ancak mevki-i acizanem bu bela-yı mübremen izalesine kâfi olmadığından çaresiz bazı tafsilat vermeye mecburum.*²⁶¹

Subhi Paşa, konsoloslardan bir kısmının Osmanlı ülkesinde arazi satın alımına izni olan devletlerin çalışanı olduğunu belirtmiştir. Bu konsoloslar hem toprak alıp satıyor hem de ahaliye fahiş faizlerle borç veriyorlardı. Halk, kambiyo senetleri aracılığıyla borçlandırılıyor ve senetler senede birkaç defa değiştiriliyordu. Ahali bu şekilde bir, bir buçuk sene zarfında aldığı paranın iki katı kadar borçlanıyordu. Nihayet borcunu ödeyemeyecek duruma geldiğinde ise konsoloslar kambiyo tahsili için hükümete başvurarak alacaklı oldukları kişiyi hapsedirene ve arazisini sattırana kadar uğraşıyordu. Vaziyetin ne kadar müşkül olduğu Subhi Paşa'nın buraya kadar anlattıklarından anlaşılıyorsa da paşa konuyu çarpıcı bir örnekle anlatmaya devam eder. Şöyle ki her biri başka bir devletin konsolosu bulunan Abila ailesinden beş kardeşten birisi alacağından ötürü ahalinin toprağını sattırınca kardeşlerden herhangi biri bu toprağı satın alır. Aynı aile Sayda etrafında bulunan bağlara el koymak ve sulama haklarını kullanarak ahalinin suyunu gasp etmek suretiyle bağ sahiplerini zarara uğrattılar. İdareyi böylece işgal eden Abila ailesinin yaptıkları bile konsolosların halka verdikleri zararın boyutunu gösterir niteliktedir.²⁶²

Bir de Sayda'da tebaası olmayan devletlerin konsolosları bahsi vardır ki bunlar doğrudan Osmanlı ülkesinde arazi satın alamıyorlardı. Ancak halkın borç senetlerini satın alarak zenginleşiyorlar ve bu şekilde yerel halkı sıkıntıya düşürüyorlardı. Subhi Paşa, konsoloslar bahsinin devamında Sayda'da bulunan Fransız konsolosunun sadece arkeolojik araştırma yapmakla meşgul olduğunu belirtmiş, Beyrut'taki Fransız konsolosu Mösyö Rostan'ın nazik ve zeki bir zat olduğunu yazarak diğer yabancı konsoloslar hakkında Mösyö Rostan ile hemfikir olduklarını da eklemiştir. Mösyö Rostan, Sayda ve Lazkiye'de bulunan konsolosların sayıca çok fazla olduklarını ve bu konsoloslukların lağvedilmesi gerektiğini Subhi Paşa'ya söylemiştir. Fransa ile Osmanlı arasındaki ilişkiler açısından da bu gereksiz konsoloslukların lağvının önemine dikkat çekerek konuyu hem sefarete hem de hükümete bildireceğine dair Subhi Paşa'ya teminat vermiştir. Subhi Paşa benzer bir görüşmeyi Amerika'nın yeni general konsolosu

²⁶¹ BOA, A.MKT.UM, 1191/68, Lef:2, 27 Rebiyülahir 1289/4 Temmuz 1872.

²⁶² BOA, A.MKT.UM, 1191/68, Lef:2, 27 Rebiyülahir 1289/4 Temmuz 1872.

ile de yapar. Amerikan konsolosundan akıl ve insaf sahibi bir genç olarak bahseder ve göreve geldiğinde kendi önerisiyle konsoloslukta çalışan tercümanları görevden uzaklaştırmış olduğunu hatırlatır. Subhi Paşa, Amerikan konsolosundan da halka zararı dokunan konsolosları görevden uzaklaştıracağına dair teminat alır. Subhi Paşa son olarak İngiltere'nin Şam ve Beyrut konsolosları aracılığıyla işe yaramaz tercümanlar ile Hama ve Humus'ta bulunan Rus konsoloslarının vazifelerinden uzaklaştırıldığını yazmıştır.²⁶³

Subhi Paşa'nın raporunda arzettiği ikinci önemli nokta ise Almanların bölgeye yerleşme çabalarıyla ilgilidir. Almanların Hayfa'da almış oldukları arazi dışında başka yerler de satın almak niyetinde olduklarını ifade ederek Şifa Amr'da yaptırmak istedikleri mektebin keşfi için bir tahkikat yapıldığını belirtmiştir. Akabinde Avrupalı devletlerin bölgede nüfuz edinme çabalarını kronolojik olarak aktarmış ve bu bağlamda haçlı seferlerini, Salahaddin Eyyubi zamanında haçlıların geri püskürüşünü, Memlûkler devrinde ise Fransızların Mısır saldırısının başarısızlıkla sonuçlandığını anlatmıştır. Ancak Avrupalıların tüm bu yenilgilere rağmen arazi-i mukaddeseyi ele geçirme düşüncesinden hiç vazgeçemediklerini ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun Avrupalıların bu emellerini sekteye uğrattığını ifade etmiştir. Bu duraksamanın ise I. Napolyon zamanında tekrar saldırıya dönüşerek Fransızların Mısır ve Suriye'yi işgal ettiklerini anlatır. Fransızların Suriye'de var olma çabalarının farklı boyutlarını ele alarak 1860 Suriye buhranına da değinmiştir. En nihayetinde Fransa'nın bölgede kazandığı nüfuzun Almanlar tarafından kırıldığını, onların Suriye politikasını Almanların devralarak Hayfa'da bir koloni ele geçirdiklerini ve bunun neler getirebileceğini şu sözlerle anlatmıştır:

*Şimdi istedikleri Cebel-i Karmel'in müs'adı sahihen takdir edemezsem de buralarda olan erbab-ı malumatın beyanına nazaran bu cebel Akka kal'asına civar ve irtifai cihetiyle havadar bir mahal olup arazisi dahi münbit ve denize doğru bir dal gibi çıkıp mühim bir noktadır. Almanlar Suriye'ye birkaç bin aile geçirirlerse artık bir vakit Amerika'ya hicreti terk ile bizim mutedil ve münbit olan toprağımıza sel gibi akacaklarında şüphe yoktur.*²⁶⁴

Sözlerinin devamında ise yabancıların Osmanlı ülkesinde toprak satın alımına dair olan kanunlara Almanların da riayet etmeyeceklerini ifade eden Subhi Paşa,

²⁶³ BOA, A.MKT.UM, 1191/68, Lef:2, 27 Rebiyülahir 1289/4 Temmuz 1872.

²⁶⁴ BOA, A.MKT.UM, 1191/68, Lef:2, 27 Rebiyülahir 1289/4 Temmuz 1872.

Fransızlar ile Almanların bölgedeki rekabetlerine de dikkat çekerek Fransızların Yafa'dan Kudüs'e uzanan bir demiryolu yapma teşebbüslerinden bahsederek bu ülkelerin bölge üzerindeki emellerine sonuna kadar karşı durmak gerektiğini söyleyerek bu bahsi kapatmıştır. Netice olarak Subhi Paşa'nın Almanların Filistin bölgesine yerleşmelerini ihtiyatla karşıladığını ve onların burada koloniler kurmasından önce bölgede kimlerin iktidar yarışında olduğunu bir tarihçi ve siyasetçi gözüyle anlamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

3.1.1.2. İkinci Devr Gezisi

İkinci devr gezisine 10 Ramazan 1289/11 Kasım 1872'de Şam'dan hareketle başlamış olan Subhi Paşa yolculuğun ikinci günü Bikâ-i Garbî Kazası'nın kaymakamlık merkezi olan Ma'allaka'ya ulaşmış ve burada iki gün kalmış, ardından Baalbek'e geçmiştir. Bu sırada Beyrut ile Şam arasında kalan Şettura isimli mahalden Ma'allaka'ya ve buradan da Baalbek'e kadar uzanan güzergahtaki yol yapım çalışmalarını gözlemlemiştir. İleride bir ticaret güzergahı haline getirilmek istenen hattın Hama ve Humus'a kadar ilerletilmesi düşünülmüştür. Subhi Paşa, yolun her iki tarafından başlamış olan inşaat çalışması hakkında bilgi almıştır. Neticede Ma'allaka yönünden yarım saatlik, Baalbek yönünden de üç saatlik bölümünün bitirilmiş olduğu anlaşılmiş ve geri kalanının kış mevsimine kadar bitirilmesi için bölge kaymakamlarına Subhi Paşa tarafından emir gönderilmiştir.²⁶⁵

Subhi Paşa, 14 Ramazan 1289/15 Kasım 1872 tarihli Baalbek'ten gönderdiği arzda Ma'allaka ve Şettura'da ahali ve memurların birbirlerinden şikayeti olmadığını, buradayken sadece eski bir arazi davasıyla alakalı bir arzuhal dışında başka dava ile ilgilenilmediğini belirtmiştir. Bu arzuhal incelenmiş ancak davacıların haksızlığı anlaşıldığından arzuhal hükümsüz sayılmıştır.²⁶⁶ Daha sonra kaza sandığına gidilerek hesaplar incelenmiştir. Ayrıca bu kazalarda bulunan sıbyan mektepleri gezilerek mekteplerin genel durumu ve öğrencilerin derslere devamları konusunda inceleme yapılmıştır. Eğitimin önemi üzerinde durularak bu konuda teşvik edici bir program gerektiği belirtilmiştir. Son olarak Subhi Paşa, öğretmenlere kitap alımı için kendi cebinden bir miktar para da vermiştir. Ardından Baalbek'e ulaşılmış ve beş günlük ikamet sırasında kaza sandığına gidilerek hesaplar kontrol edilmiş; bir belediye meclisi

²⁶⁵ BOA, A.MKT.UM, 1236/12, 14 Ramazan 1289/15 Kasım 1872; *Takvim-i Vekâyi*, nr:1547, 15 Zilkade 1289/14 Ocak 1873.

²⁶⁶ BOA, A.MKT.UM, 1236/12, 14 Ramazan 1289/15 Kasım 1872.

kurulması için kaymakama emir gönderilmiş; Baalbek'te bulunan ve *âlemin nazar-ı tahsin ve taaccübünü calib olan*²⁶⁷ ifadesiyle tarif edilen âsar-ı atikanın bekçisiz ve korunaksız bir halde bulunduğu görülerek bu eserlerin korunması için iki bekçi tayin edilmiştir.²⁶⁸

Baalbek'ten sonra Humus'a geçilmiş ve burada rüşdiye mekteplerinin durumu incelenmiştir. Neticede kalabalık nüfuslu bir yer olmasına rağmen Humus'ta ancak elli altmış civarında öğrenci olduğu anlaşılmıştır. Bu durumun ise fizikî koşulların elverişsizliğinden kaynaklandığı anlaşılınca boş cami binalarından genişçe birinin mektep olarak kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca öğrenci sayısının üç yüze çıkarılması için kaymakama emir verilmiştir.

Humus'ta bulunan kışlanın da küçük ve elverişsiz durumda olduğu anlaşılınca yine Humus'ta bulunan başka bir kışlanın tamir ettirilerek bir bölümünün zaptiye askerlerine tahsis edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca kışlanın keşfi için buraya bir mühendis çağırılmıştır.²⁶⁹

Humus yakınlarında Asi Nehri üzerinde bulunan Cisirü'l-Mezraa isimli köprü kullanılamaz hale geldiğinden bunun tamiri için Humus ahalisinin nöbetleşe olarak onarımda çalıştırılmalarına karar verilmiştir. Tamirat için tayin edilecek mimarın ve onarım için gerekli malzemelerin ücreti ise mal sandığından karşılanacaktır. Konuyla ilgili bu izahatları içeren bir emir kaymakama gönderilerek vakit kaybetmeden köprünün onarımına başlanması istenmiştir. Humus'ta yapılan son icraat ise bölge yakınlarında ahali tarafından çıkarıldığı bilinen cıva madeninin keşfi için Şam'dan kimya ilmine vukufu olan Mühendis Yakup çağırılmıştır. Burada yapılacak incelemeler sonucunda cıvanın bol miktarda bulunduğu ispat edilirse elde edilecek gelirin Suriye vilayetinin borçlarının ödenmesinde kolaylık sağlayabileceği düşünülmüştür.²⁷⁰

Humus'tan sonra Hama'ya geçilmiş ve rüşdiye mektepleri gezierek burada da durumun Humus'takinden farklı olmadığı görülmüştür. Sultan Camii adıyla anılan caminin daha geniş olması hasebiyle buranın mektep olarak kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca öğrenci sayısının üç yüz- dört yüze kadar çıkması ve çocukların

²⁶⁷ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1547, 15 Zilkade 1289/14 Ocak 1873.

²⁶⁸ BOA, A.MKT.UM, 1236/12, 14 Ramazan 1289/15 Kasım 1872; *Takvim-i Vekâyi*, nr:1547, 15 Zilkade 1289/14 Ocak 1873.

²⁶⁹ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1547, 15 Zilkade 1289/14 Ocak 1873.

²⁷⁰ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1551, 29 Zilkade 1289/28 Ocak 1873.

mektebe devamını sağlamak için velilere gereken teşvikin sağlanması konusunda mutasarrıflığa emir verilmiştir.

Hama'da kanalizasyon sisteminin olmaması sebebiyle pis suların Asi Nehri'ne ve ahalinin kullandığı temiz suya karıştığı müşahade edilmiştir. Bunun üzerine ahaliyi bu sıkıntıdan kurtarmak için lağımlar inşası konusunda ayanlarla görüşülmüştür. İlgili gazete haberinde bu işin peşinin bırakılmayacağı, ayanın gerek kendi isteğiyle gerekse zorla bu meseleyi halletmeleri istenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili olarak mutasarrıflığa uyarıda bulunulmuştur.

Subhi Paşa, daha önceden iskan edilmiş olan yirmiden fazla aşiret ve urban şeyhini Hama'nın Ulâ Nahiyesi'nde bulunduğu sırada huzuruna çağırarak bunlara hilatler giydirilmiştir. Dağınık ve etrafı urban ile çevrili bir yerde bulunan bu nahiyenin muhafazası için ise Sibaa urbanı şeyhi Süleyman El-Mürşid görevlendirilmiştir. Hama ile Trablusşam arasında bulunan Cisirü'l-Esved adlı köprünün harap olduğu görülerek Humus'ta olduğu gibi bu köprünün onarımında Hama ve Trablus ahalsinin çalıştırılması ve mimar ücreti ile gerekli malzemelerin ücretinin de iki tarafın mal sandıklarından karşılanmasına karar verilerek köprünün onarımına başlanmıştır. Son olarak Hama'nın beş taşı olarak bilinen nakışlı taşların Müze-i Osmani'ye gönderilmek üzere Trablus'a götürüldüğü yazılmaktadır.²⁷¹

3.1.2. Aşiretleri İskân Faaliyetleri

Subhi Paşa'nın valiliği döneminde yerel aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Özellikle hac yolu üzerinde bulunan aşiretlerin iskan edilerek haccın güvenli bir şekilde yapılması için uğraşan Subhi Paşa'nın valiliği döneminde iskan edilen aşiretlerden birisi çöl tarafında bulunan Fed'an urbanıdır. Fed'an urbanının Osmanlı kontrolüne girmek istemesi Hama Sancağı'nda bulunan bazı karyelerde iskan edilmeleri karşılığında kabul edilmiştir. Ancak bahsedilen karyelerin yaşanılabilir hale getirilmesi için bir dizi masraf yapılması gerekmiştir. Subhi Paşa, Fed'an urbanının iskanı hakkında yazmış olduğu arzda yapılacak masrafın gelecek yılın öşür hasılatından temin edileceğini belirtmiştir. Ayrıca aynı arzda Fed'an urbanı dışında Sibaa urbanı şeyhinin de talebi üzerine münasip bir yerde iskan edileceklerini bildirmiştir.

²⁷¹ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1551, 29 Zilkade 1289/28 Ocak 1873.

Subhi Paşa'nın arzında belirttiği son önemli nokta ise Hicaz yolu üzerinde bulunan kabile ve urban şeyhlerinin de iskana ılımlı yaklaşıtlarının kilar-ı hacc-ı şerif²⁷² emini Ahmed Paşa aracılığıyla bildirilmesidir. Bunların da en kısa zamanda iskan edileceğini bildiren Subhi Paşa, sözlerini *Bu taraflarda hal-i isyan ve bedavette bir kabile ve urban kalmayacağını şimdiden arz ve iş'ara ictira' eylerim*²⁷³ diyerek noktalamıştır.

Aşiretlerin iskanına yönelik olarak yapılan faaliyetler gazetelere de yansımıştır. Nitekim *Takvim-i Vekayi*'de üç bin beş yüz çadırılık El-Hasan Aşireti ile Şeta Kabilesi şeyhleri Osmanlı hakimiyetini tanımışlar ve iskanı kabul etmişlerdir. Haberde ayrıca El-Gıyas urbanının daha önce Irak'ta bulunan Hemevend kabilesinin mallarını yağma ettikleri belirtilerek bu urbanın da Subhi Paşa'nın valiliği sırasında Şam'ın doğusunda bulunan Hicane Karyesi'nde iskan edildiklerini ve yağmaladıkları malları da iade ettikleri haberi bulunmaktadır.²⁷⁴

Hakayıku'l-Vekâyi gazetesinde ise aşiretlerin iskanı ve bunların ziraate teşvik edilmeleri için Subhi Paşa'nın iki yüz bin kuruşluk bir yardımda bulunduğu ve ayrıca aşiretlerin bu şekilde ziraate alıştırılarak diğer aşiretlere de örnek olacağı böylece tüm bedevi aşiretlerin yerleşik hayata geçirilebileceğine dair bir haber yayımlanmıştır.²⁷⁵

Subhi Paşa'nın aşiretlere dair bir diğer politikası ise bunlara temel İslam kaidelerinin öğretilmesidir. Paşa, *bir kavm şerait-i diniyyelerini ne derece bilir ise devlet-i metbûaları dahi o nispette tezayüd edeceğinden*²⁷⁶ Cevf tarafında bulunan aşiretler ile Veled-i Ali ve Fed'an aşiretlerine din eğitimi vermek için üç hocanın buraya tayinini talep etmiştir.

3.1.2.1. Dürzilerin İskân Edilme Teşebbüsü

Subhi Paşa, 1 Zilhicce 1288/11 Şubat 1872 tarihli raporunda Dürzilerin yaşanan bazı hadiselerden dolayı hükümetle olan ilişkilerinin kopuk olduğuna ve İngiltere'nin Dürziler üzerindeki etkisinin devleti güç durumda bıraktığına dikkat çekmiştir. Ardından Suriye'de bulunan Dürziler üzerinde otorite kurulmasının vacip hükmünde olduğunu belirterek onların hükümete ısındırılması ve kontrol altına alınmaları için bazı

²⁷² Hac yolculuğu sırasında görevli olan asker ve memurların ihtiyaçlarını karşılayan büro. Ayrıntılı bilgi için bk.: Abdülkadir Özcan, "Hac (Osmanlı Dönemi)" *TDVİA*, XIV, s.402.

²⁷³ BOA, A.MKT.UM, 1187/75, Lef:1, 24 Rebiyülevvel 1279/1 Haziran 1872.

²⁷⁴ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1467, 13 Muharrem 1289/23 Mart 1872.

²⁷⁵ *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:475, 20 Zilkade 1288/31 Ocak 1872.

²⁷⁶ BOA, ŞD, 2270/14, Lef:3, 29 Recep 1289/2 Ekim 1872.

önerilerde bulunmuştur. Bu öneriler arasında Dürzilerin önde gelenlerinden ve mutedil olanlardan bazılarının meclis azası olarak seçilmesi; ruhani reislerinden birkaçının hakim hükmünde kabul edilmesi; Havran Dürzi Dağı'nın tam ortasında Mekteb-i Sultanî isminde bir kışla yaptırılması; mektepler inşası ve vaizler görevlendirilmesi gibi konular yer almaktadır.²⁷⁷

Subhi Paşa'nın sunduğu rapor Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da görüşülmüş ve neticede ruhani reislerden birkaçının hakimlik yapması uygun bulunmamıştır. Ayrıca Havran Dürzi Dağı'na yapılması önerilen kışla binasının hem seyrek nüfuslu hem de çetin bir araziye inşa edilmesinin uygun olmadığı belirtilerek bu kışlanın daha elverişli bir noktaya yapılmasına karar verilmiştir. Bu şekilde bölgeye asker ve mühimmat sevkinin daha kolay yapılabileceği ifade edilmiştir.²⁷⁸

3.1.2.2. Cevf Mutasarrıflığı'nın Teşkili

Subhi Paşa'nın valiliği döneminde gerçekleşen önemli bir hadise olarak Cevf Nahiyesi'nde bir mutasarrıflık kurulması girişiminden de bahsedilmelidir. Revela Aşireti şeyhi Hezza' el-Şa'lan vasıtasıyla Cebel-i Şemmer emiri İbn-i Reşid'in elinde bulunan ve Subhi Paşa'nın *hükümet içinde hükümet*²⁷⁹ olarak tarif ettiği Cevf Nahiyesi ele geçirilmiştir. Cevf'in bulunduğu noktanın stratejik öneminden dolayı buranın ele geçirilmesiyle iç bölgelere nüfuz ederek burada hakimiyet kurmak kolaylaşmıştır.

Cevf'in ele geçirilmesinden sonra bölgede araştırma yapılarak bir keşif haritası hazırlanmış ve bu araştırma sonucunda Subhi Paşa, 24 Rebiyülevvel 1289/1 Haziran 1872 tarihinde merkeze bir rapor göndermiştir. Bu raporda bazı önemli konular üzerinde durulmuştur. Buna göre Cevf'de on bin hanenin bulunduğu toprağı verimli, ağaçlık bir araziye kurulmuş iki büyük kasaba ile beş altı köy, iki büyük tuzla ve sağlam bir kalenin bulunduğu anlaşılmıştır. Subhi Paşa, devletin bu bölgeye artık kolaylıkla girebileceğini ve bölgedeki göçebe aşiretler üzerinde kontrol kurulabileceğini belirtmiştir. Ayrıca arazinin verimli yapısı ve tuz yataklarından çıkan tuzun kalitesi sayesinde hazineye gelir sağlanabileceği; Şemmer aşiretinin elindeki Hayber yakınlarında bulunan otuz kırk haneli mevkinin ele geçirilerek Cevf'de bir mutasarrıflık oluşturulması önerisi; Cevf'in ele geçirilmesinde hizmei görülen Hezza' el-Şa'lan için

²⁷⁷ BOA, *i.MMS*, 42/1751, Lef:1/3, 23 Zilhicce 1288/4 Mart 1872.

²⁷⁸ BOA, *i.MMS*, 42/1751, Lef:2, 23 Zilhicce 1288/4 Mart 1872.

²⁷⁹ BOA, *ŞD*, 2270/16, Lef:2, 2 Şaban 1289/5 Ekim 1872.

yaptırılan kılıç ve nişanın hazırlanmakta olduğu;²⁸⁰ kurulması planlanan mutasarrıflık için bir kaymakam ile tuzlalar için bir memur tayini; Cevf Kalesi için bir binbaşının idaresinde olmak üzere yüz nefer piyade ve elli nefer süvari zaptiye askeri tayini; kaleye iki top ve on iki topçunun gönderilmesi; Saddam el-Şa‘lan’ın²⁸¹ maiyyetine elli nefer hecinli muvazzaf askeri verilerek bunların çöl muhafızı olarak görevlendirilmesi raporda yer alan konular arasındadır.²⁸²

Subhi Paşa, tüm bu icraatların masraflı olacağını kabul etse de bölgenin sahip olduğu tuz yataklarından elde edilecek gelir sayesinde yapılacak masrafların karşılanabileceğini ifade etmiştir.²⁸³ Bu rapor üzerine konu Şûrâ-yı Devlet’te görüşülmüş ve buraya tayin edilmesi istenilen memurların maaşlarıyla ilgili durum maliye nezaretine havale edilmiştir.²⁸⁴

Subhi Paşa’nın 4 Recep 1289/7 Eylül 1872 tarihli başka bir raporunda ise kurulması planlanan mutasarrıflığa Kerek’in de dahil edilmesi için Kerek Şeyhi Mehmed el-Celil’e mutasarrıflığın kaymakamlığı verilerek Kerek’in de nüfuz altına alınması düşünülmüştür. Şeyhin bu şekilde biat etmemesi halinde cebren Kerek’in ele geçirileceği ifade edilmiştir. Subhi Paşa, Kerek’in mutasarrıflığa dahil edilmesi halinde hem hac güzergahının hem de Mezirib ve Medine’den Yemen ve Hicaz’a kadar uzanacak telgraf hattının muhafazasının kolaylaşacağını ifade etmiştir. Böylece devletin hakimiyet alanı bir taraftan Cebel-i Şemmer’e ve diğer taraftan Medayin-i Salih’e kadar genişleyecektir.²⁸⁵ Aynı raporun leflerinde Cevf’in tahmini olarak senelik gelir ve giderleri de verilmiştir.²⁸⁶ Buna göre:

²⁸⁰ Cevf’in ele geçirilmesinde hizmeti dokunan Haza’ eş-Şa‘lan’a mükafat olarak üçüncü rütbeden bir Osmanî nişanı ile bir altın kılıç verilmesini talep eden Suphi Paşa konuyla ilgili iki kez telgraf çekmiştir. İlk telgrafını 19 Zilkade 1288/20 Ocak 1872’de çeken Paşa, cevap alamayınca 10 Safer 1289/19 Nisan 1872’de ikinci bir telgraf çekerek durumu tekrar merkeze bildirmiştir. Cevaben çıkan irade de Hezza eş-Şa‘lan’ın zaten dördüncü rütbeden mecidi nişanına sahip olduğu ve mükafat olarak altın kılıç hediye edilmesi ancak daha büyük bir hizmet karşılığı mümkün olabilir cevabını almıştır. Neticede Hezza eş-Şa‘lan’ın nişanının üçüncü mecidiye tebdili ve ayrıca Suriye’den bir iki bin kuruş kıymetinde bir kılıç verilmesi uygun bulunmuştur. Bk.: BOA, İ.DH, 650/45202, Lef:3, 7 Zilkade 1289/6 Ocak 1873; *Babialı Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)*, nr:905, s.162; *Mabeyn-i Hümayun Evrakı (MB)*, 140/25, 6 Rebiyülevvel 1289/14 Mayıs 1872.

²⁸¹ Hezza eş-Şa‘lan’ın yeğeni.

²⁸² BOA, ŞD, 2270/9, Lef:3, 8 Recep 1289/11 Eylül 1872.

²⁸³ BOA, ŞD, 2270/9, Lef:3, 8 Recep 1289/11 Eylül 1872.

²⁸⁴ BOA, ŞD, 2270/9, Lef:2, 8 Recep 1289/11 Eylül 1872.

²⁸⁵ BOA, ŞD, 2270/16, Lef:2, 2 Şaban 1289/5 Ekim 1872.

²⁸⁶ BOA, ŞD, 2270/16, Lef:4, 2 Şaban 1289/5 Ekim 1872.

Tablo 3.1. Cevf'in Giderleri

Kaymakam –Hasan Bey-	36.000 ²⁸⁷
Ser-hezar –Saddam Şa'lan-	12.000
Tahrirat ve Umur-ı Hesabiye Katibi	12.000
Hecan ve Ukeyl Urbani	48.000
Yüzbaşılar	4.800
Revela Aşireti hican ve atlı askerler	48.000
Piyade zabtiye maaşları	100.320
Topçıyan Maaşları	15.240
Süvari zabtiye maaşları	65.700
Naib maaşı	7200
Cevf Şeyhi Said	3600
Memleha memurları	1200
Su için tulum pahası	1.000
Çadır pahası	8.025
Topların tamir masrafı	8.000
Peksimet bahası	12.240
Senelik şa'ir pahası	90.650
On aylık hinta esmanı	36.000
Cepchane masarifi	40.000
Çuval pahası	36.034
Piyade ve süvari zaptiye elbise pahası	35.000
Hil'a pahası	100.000
Yük için deve ücreti	116260
Hecinlerin takım esmanı	7887
Peksimet, çadır ve tulum nakliye ücreti	2304
Toplam	847.460

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/16, Lef:4, 2 Şaban 1289/5 Ekim 1872.

²⁸⁷ Tablo 3.1., 3.2., ve 3.3.'de gösterilen gelir ve gider miktarları kuruş cinsindedir.

Tablo 3.2. Cevf'in Geliri

Demir	14400
Hınta	1400
Şa'ir	1400
Memlaha varidatı	5000
Urbandan alınacak hayvan rüsûmu	4000
Genel toplam	550.200

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/16, Lef:4, 2 Şaban 1289/5 Ekim 1872.

Tablo 3.3. Cevf'in Gelir ve Gideri ile Bütçe Açığı

Gelir	550.200
Gider	692.035 ²⁸⁸
Bütçe Açığı	142.000

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/16, Lef:4, 2 Şaban 1289/5 Ekim 1872.

Suriye Vilayet Meclis İdaresi'nin 3 Şaban 1289/6 Ekim 1872 tarihli mazbatasından anlaşıldığı üzere Kerek Şeyhi'nin dehaleti ve Belka Sancağı'nda bazı köylerin de ilavesiyle Cevf'de mutasarrıflık kurulması kesinleşmiştir. Mutasarrıflığın merkezi olarak Maan Kasabası seçilmiş ve Kerek Kazası'nın kaymakamlık, Tafile Nahiyesi'nin ise müdürlükle idaresi düşünülmüştür. Mutasarrıflığa dahil olan yerlerin erkek nüfusu, ağnam ve hane sayıları ile senelik varidat ve masarifatları hesaplanmıştır.²⁸⁹ Buna göre:

Tablo 3.4. Kerek Kazası Köyleri

Karye İsmi	Ağnam Sayısı	Nüfus-ı Zukur	Hane Sayısı
Nefs-i Kerek Kasabası	30.000	2000	2500
Keferya Karyesi	10.000	700	500
Irak Karyesi	5000	150	80
Hınzıra Karyesi	5500	400	200
Nuayman Karyesi	2000	200	100
Gavarna Karyesi	4000	450	200
Gavarnatü's-safi Karyesi	4000	450	200
Şûbek Karyesi	3000	500	250
Vadi-i Musa Karyesi	3000	400	200
Toplam	66500	9250	4230

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

²⁸⁸ Burada verilen 692.035 kuruş Cevf'in sabit masrafıdır. Diğer giderlerle birlikte tabloda gösterildiği üzere bu meblağ 847.460 kuruşa tekabül etmektedir.

²⁸⁹ BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.5 Kerek Kazası Aşâiri

Aşiretin İsmi	Ağnam Sayısı	Nüfus-ı Zukur	Hane Sayısı
El-Harşa Aşireti	2000	220	130
El-Ömer Aşireti	4000	500	260
El-Hamayide Aşireti	15000	1500	500
El-İlliyyin Aşireti	3000	200	100
El-Mahmudîn Aşireti	6000	300	150
El-Salit Aşireti	8000	450	200
Bin Reşid ve Amrîn Aşireti	4000	900	500
Toplam	42.000	4070	1840

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.6 Kerek Karyesi ve Aşiretlerin Toplam Ağnam, Nüfus ve Hane Sayısı

Ağnam Adeti	Nüfus	Hane Sayısı
108500	13.320	6070

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.7. Kerek Kazası Senelik Tahmini Geliri

Ağnam Rüsümü	335.500
Hasılatın Öşrü	1.605.600
Toplam	1.941.100

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.8. Taffle Kazası Köyleri

Karye İsmi	Ağnam Sayısı	Nüfus-ı Zukur	Hane Sayısı
Taffle Kasabası	15.000	1500	700
İme Karyesi	7000	300	200
Sanfiha Karyesi	6000	200	100
Zânâ Karyesi	6000	200	100
Besara Karyesi	6000	200	100
Toplam	40.000	2401	1200

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.9. Tafile Kazası Aşâiri

Aşiret İsmi	Deve Sayısı	Ağnam Sayısı	Nüfus-ı zukur	Hane Sayısı
Mena'in Aşireti	-	8000	400	200
Huveyyat Aşireti	30.000	15000	1500	800
Nuaymat Aşireti	5000	5000	400	200
Beni Atiyye Aşireti	55.000	55.000	12.000	5500
Toplam	85.000	83.000	34.300	6700

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.10. Tafile Kazası Aşiret ve Karyelerin Toplam Deve, Ağnam, Nüfus ve Hane Miktarı:

Deve Sayısı	Ağnam Sayısı	Nüfus	Hane Sayısı
85.000	123.000	16.700	7900

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.11. Tafile Kazası'nın Tahmini Senelik Geliri

Ağnam Rüsümü	369.000
Deve Rüsümü	170.000
Hasılatın Öşrü	504.000
Toplam	1.043.000

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Tablo 3.12. Tafile ve Kerek'in Senelik Gideri

Mutasarrıf	180.000
Muhasebeci	18.000
Refiki	6.000
Naib	12.000
Tahrirat müdürü	12.000
Refiki	6.000
Sandık emini	12.000
Hakim	21.000
Kerek Kaymakamı	12.000

Katibi	6.000
Tafile kaymakamı	9.000
Katibi	6.000
Üç bölük atlı ve iki bölük hecinli zabtiyenin maaş, tayinat ve elbise pahası	1.360.426
Gerekli durumlarda asker sevki için nakliye masrafı	100.000
Toplam	1.760.426

Kaynak: BOA, ŞD, 2270/19, Lef:5, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

Yapılan bu hesaplamalara göre Kerek ve Tafile'nin senelik toplam geliri 2.984.100 kuruş; gideri 1.760.426 kuruştur. Gelir fazlası ise 1.223. 673 kuruştur.

Subhi Paşa, mutasarrıflık ile ilgili gönderdiği ayrıntılı raporda Cevf Mutasarrıflığı'na dahil edilen Tafile, Şûbek, Vadi-i Musa ve diğer başka bölgelerde birçok aşiret bulunduğunu belirtmiştir. Sözlerinin devamında ise bu vakte kadar bölgedeki ne insan gücü ne de araziden istifade edilemediğini, hac yolunda bulunan bu aşiretlerin saldırılarını önlemek amacıyla devletin bunlara surreler vermek zorunda kaldığını hatırlatmıştır. Subhi Paşa, mutasarrıflığın çevresinde bulunan diğer göçebe aşiretlerin de yavaş yavaş kontrol altına alınacağını ve bu yolda gerekirse şiddet kullanılacağını tekrarlamıştır. Böylece devletin hakimiyet alanının Hayber ve Medayin-i Salih'e kadar genişleyeceğini ifade etmiştir.²⁹⁰

3.1.3. Maklenburg Dükü'nün Suriye Ziyareti

Rusya İmparatoru'nun biraderi olan Grandük Nikola Kudüs'e yaptığı ziyaret sonrasında Şam'a ulaşmıştır. *Takvim-i Vekâyi*'de verilen haberden hareketle Grandük'ün Şam'a 25 Muharrem Perşembe günü ulaştığı anlaşılmaktadır.²⁹¹ Suriye Valisi Subhi Paşa, Beşinci Ordu Müşiri İzzet Paşa, Şam'a iki saat uzaklıkta bulunan Darba Karyesi'ne giderek Grandük Nikola'yı burada karşılamışlardır. Kendilerine hazırlanan çadırda bir süre dinlendikten sonra resm-i geçit töreni yapılarak Şam'a ulaşılmış ve ikametleri için hazırlanan Said Paşa²⁹² Konağı'nda istirahate çekilmişlerdir.

²⁹⁰ BOA, ŞD, 2270/19, Lef:4, 23 Şaban 1289/26 Ekim 1872.

²⁹¹ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1473, 27 Muharrem 1289/6 Nisan 1872; Grandük Nikola'nın Suriye'yi ziyareti için ayrıca bk.: *Basiret*, nr:590, 26 Muharrem 1289/5 Nisan 1872.

²⁹² Eski Belka Mutasarrıfı.

Bir saat sonra Subhi Paşa ve İzzet Paşa da konağa giderek Grandük ile birlikte yemek yemişlerdir.

Ertesi gün Subhi Paşa, Grandük Nikola'yı hükümet dairesine davet etmiştir. hükümet binası kandillerle ışıklandırılmış ve Grandük için görkemli bir ziyafet verilmiştir. Ertesi akşam da Müşir İzzet Paşa, Grandük Nikola'yı askeriyeye davet etmiş ve burada dük şerefine bir ziyafet daha verilmiştir. Haberden anlaşıldığına göre Subhi ve İzzet Paşalar Dük'e iade-i ziyarette de bulunmuşlardır. Beş gün Şam'da kalan Dük, bu süre zarfında Şam'ın bazı yerlerini de ziyaret etmiştir. Ertesi hafta Salı sabahı Şam'dan hareket eden Dük, yine Subhi ve İzzet Paşalar tarafından Aynü'l-feyce denilen yere kadar eşlik edilmiş ve burada kurulan çadırda Subhi Paşa tarafından tertip edilen kahvaltı sonrası Baalbek'e doğru yola çıkmıştır.²⁹³

Grandük Nikola, İstanbul'da bulunan Rusya konsolosluğuna çekmiş olduğu teşekkür telgrafıyla ziyareti esnasında kendisine yapılan muameleden memnun kaldığını belirtmiştir.²⁹⁴ Ayrıca Grandük, Subhi Paşa ve İzzet Paşa'ya Maklenburg Dükalığı'nın birinci rütbeden Grand Couronne nişanı²⁹⁵ ve bazı memurlara da çeşitli rütbeden nişanlar verilmiştir.²⁹⁶

3.1.4. Diğer İcraatları

Subhi Paşa'nın 5 Recep 1289/8 Eylül 1872 ve 28 Şaban 1289/31 Ekim 1872 tarihleri ile göndermiş olduğu raporlarında²⁹⁷ Zor Mutasarrıflığı'nın Suriye Vilayeti'ne ilhakını talep etmiştir. Buna sebep olarak ise aşiretleri iskan teşebbüsüyle kurulmuş olan bu mutasarrıflığın 16 senedir bir aşiretin iskanını dahi sağlayamamasıdır. Subhi Paşa, iskan edilmek istenen aşiretlerin bu mutasarrıflığa sığınmaları neticesinde bunların iskanının daha da güçleştiğini belirtmiştir. Aşiretlerin buraya geçişleri ancak ruhsatla gerçekleştirilirken mutasarrıflığın bu ruhsata önem vermeyerek gelen aşiretleri kabul ettiğini de yazmıştır. Ancak Subhi Paşa'nın Zor Mutasarrıflığı'nın Suriye'ye ilhakı ile ilgili talebi kabul edilmemiş ve mutasarrıflığın mevcut durumu muhafaza edilmiştir.²⁹⁸

²⁹³ *Takvim-i Vekâyi*, nr:1473, 27 Muharrem 1289/6 Nisan 1872.

²⁹⁴ BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 257/15356, Lef:1, 12 Ramazan 1289/13 Kasım 1872.

²⁹⁵ BOA, *DH.SAİD.d.*, 1/126, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819; *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:791, 9 Zilhicce 1289/7 Şubat 1873.

²⁹⁶ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr:1885, 8 Safer 1289/17 Nisan 1872.

²⁹⁷ BOA, *ŞD*, 2270/15, Lef:5, 19 Şaban 1289/22 Ekim 1872; BOA, *ŞD*, 2270/23, Lef:2, 30 Zilkade 1289/29 Ocak 1873.

²⁹⁸ BOA, *ŞD*, 2270/23, Lef:1, 30 Zilkade 1289/29 Ocak 1873.

Belka Mutasarrıflığı'na bağılı bulunan Nablus'un Kudüs'e bağlanmasına dair Yafa ahalisi tarafından bir arzuhal gönderilmiştir. Arzuhalde Belka'nın Kudüs'e ilhakıyla ticaretin daha kolay yapılacağı ve bunun da hazineye gelir sağlayacağı belirtilmiştir.²⁹⁹ Daha sonra bu öneri kabul edilerek Belka, Kudüs'e verilmiştir.³⁰⁰ Yine Subhi Paşa'nın valiliğı döneminde Akka'nın Kudüs'e ilhakı meselesi de gündeme gelmiştir. Ancak idari olarak Akka, Beyrut Mutasarrıflığı'nda bırakılmıştır.³⁰¹

Beyrut Mutasarrıflığı'nın Suriye Vilayeti'nden ayrılarak müstakil olarak idare edilmesine dair Beyrut ahalisi adına gönderilen arzuhal üzerine mesele araştırılmış ve bu istekte bulunanların Beyrut ahalisi olmadığını ve burada bulunan ünlü Serkes ailesi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ailenin, ellerinde bulundurdukları miri araziye tamamen sahip olmak için uğraştıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine gönderilen cevapnamede Beyrut'a müstakil bir yönetim verilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir.³⁰²

Akka'da bulunan arazi-i emiriyenin tahkiki için bir komisyon kurulmuş ve Akka'nın arazi ölçümü yapılmıştır. Yapılan tahkikat sonucunda 100 bin lira kıymetinde 85 karyenin arazi-i emiriyeden olduğu anlaşılmış ve hazineye gelir sağlaması için bunun halka satılması uygun bulunmuştur.³⁰³

Subhi Paşa'nın valiliğı sırasında gerçekleşen diğere icraatlar ise şunlardır: Muhacir iskani,³⁰⁴ Beyrut'ta bir iskele inşası,³⁰⁵ Akka'nın Fahur cihetinde bulunan Fenar'da kale burcunun tamiri³⁰⁶, Suriye'ye bir talia vapurunun alınması,³⁰⁷ ziraatin geliştirilmesi için memleket sandıklarının kurulması.³⁰⁸

²⁹⁹ BOA, A.MKT.UM, 1203/38, 11 Cemaziyelahir 1289/16 Ağustos 1872.

³⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 1195/40, 12 Cemaziyelevvel 1289/18 Temmuz 1872.

³⁰¹ BOA, A.MKT.UM, 1197/50, 19 Cemaziyelevvel 1289/25 Temmuz 1872.

³⁰² BOA, A.MKT.UM, 1228/16, 9 Şaban 1289/12 Ekim 1872.

³⁰³ BOA, İ.MMS, 42/1751, Lef:2, 23 Zilhicce 1288/4 Mart 1872.

³⁰⁴ Muhacirlerin iskânı için bk: BOA, A.MKT.UM, 1213/6; BOA, A.MKT.UM, 1196/96, 17 Cemaziyelevvel 1289/23 Temmuz 1872; BOA, A.MKT.UM, 1219/45, 18 Recep 1289/21 Eylül 1872; BOA, ŞD, 2398/30, 15 Recep 1289/18 Eylül 1872.

³⁰⁵ BOA, ŞD, 2269/62, Lef:3 13 Muharrem 1289/23 Mart 1872; Suphi Paşa 22 Şevval 1288/5 Ocak 1872 tarihli raporunda, Beyrut Rüsumat İdaresi yakınında bulunan 90 arşın uzunluğunda ve 25 arşın genişliğinde olan deniz kenarının doldurularak bir iskele haline getirilmesini gündeme getirmiştir. Ayrıca alanın bir de krokisi hazırlanmıştır.

³⁰⁶ BOA, İ.DH, 654/45452, Lef:1-4-3 Cemaziyelevvel 1289/9 Temmuz 1872.

³⁰⁷ BOA, İ.DH, 659/45917, 15 Şevval 1289/16 Aralık 1872.

³⁰⁸ BOA, İ.MMS, 42/1751, 23 Zilhicce 1288/4 Mart 1872.

3.1.5. Subhi Paşa'nın Valilikten Azli

Subhi Paşa'nın 11 Recep 1288/26 Eylül 1871-19 Zilkade 1289/18 Ocak 1873 tarihleri arasında Suriye valiliği yapmıştır ve kendisinin valilikten azliyle yerine Konya Valisi Halet Paşa Suriye valisi olarak atanmıştır.³⁰⁹ Subhi Paşa ise şura-yı devlet azalığına tayin olunmuştur.³¹⁰ Ancak Paşa, halefi Halet Paşa'nın Şam'a gelişine kadar vilayette kalıp işlere devam etmesi istenmiştir.³¹¹

Subhi Paşa'nın valilikten azlinda bölgede yapmak istediği ıslahat teşebbüslerinin etkisi olmuştur. Özellikle Dürzilerin kontrol altına alınması konusunda İngiltere'nin memnuniyetsizliği ve İngiltere'nin Beyrut Konsolosu J.G Eldridge'nin şikayetleri³¹² üzerine sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa tarafından valilikten azledilmiştir.

16 Şubat 1288/28 Şubat 1873 tarihinde Şam'dan İstanbul'a Suriye vilayet defterdarı Ali Bey tarafından gönderilen telgrafta Subhi Paşa'nın vilayet dahilini teftişe çıktığı sırada mal sandığından 105.223 buçuk kuruş zimmetine geçirmiş olduğunu ifade etmiştir.³¹³ Bunun üzerine konu Maliye Nezareti ile de görüşülmüş ve söz konusu meblağın mahkemeye sevkedilecek kadar önemli olmadığı gerekçesiyle yargılanmasına gerek duyulmadı. Çıkan irade sonucu Subhi Paşa, on bin kuruş maaş tahsisıyla Şûrâ-yı devlet azalığından azledildi.³¹⁴ Nitekim Subhi Paşa'nın sicil dosyasında herhangi bir suçtan dolayı yargılanmadığı kaydı mevcuttur.³¹⁵

Subhi Paşa'nın Suriye valiliğine atanmasıyla beraber vilayette yapılan her türlü yolsuzlukla mücadele ettiğini ve pek çok konuda uygulamaya çalıştığı ıslahatların semeresini göremeden görevden alındığını belirten Vakanüvis Lütfi Efendi, *Tarih*'inde Subhi Paşa'nın valilikten azledilmesi hakkında ayrıca şunları da kaydetmiştir:

³⁰⁹ BOA, *i.MMS*, 45/1890, 18 Zilkade 1289/17 Ocak 1873; BOA, *A.MKT.UM*, 1245/82, 19 Zilkade 1289/18 Ocak 1873.

³¹⁰ BOA, *Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı (A.TŞF)*, 78/96, 18 Zilkade 1289/17 Ocak 1873; *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:784, 1 Zilhicce 1289/30 Ocak 1873.

³¹¹ *Hakayıku'l-Vekâyi*, nr:796, 17 Zilhicce 1289/15 Şubat 1873.

³¹² BOA, *HR.TO*, 246/84, 25 Safer 1289/4 Mayıs 1872.

³¹³ BOA, *A.MKT.MHM*, 450/31, 19 Muharrem 1290/19 Mart 1873; BOA, *i.DH*, 663/46208, 20 Muharrem 1290/20 Mart 1873.

³¹⁴ BOA, *i.DH*, 663/46208, Lef:2, 19 Muharrem 1290/19 Mart 1873.

³¹⁵ BOA, *DH.SAİD.d*, 1/126, 29 Zilhicce 1234/19 Ekim 1819.

*Ol zamanın seyyi'ât ve hataiyât-ı acîbesinden biri de böyle ehliyetli memurların çabuk çabuk infisalleri ve çok def'a istifaya mecburiyyetleri şâyân-ı teessüf idi.*³¹⁶

Mehmet Zeki Pakalın'ın naklettiğine göre ise Midhat Paşa Subhi Paşa'nın kardeşi Hasan Bey'e:

*Şam'a ancak bir buçuk vali gelmiş. Bir vali biraderiniz Subhi Paşadır. Yarım vali de Ziya Paşa'dır. Şam vali namına başka kimse görmemiştir.*³¹⁷

3.1.6. Subhi Paşa'nın Islahat Layihası ve Araplara Dair Görüşleri

Subhi Paşa Suriye valisi olmadan önce yazmış olduğu ıslahat layihasında bölge için şunları söyler:

*Suriye ve Irak Vilayetleri arâzisinin kuvve-i inbâtiyesi ve Âsi ile Fırat'ın arâziyi sulayıp ve mahsulünü taşımağa olan kabiliyeti muhtâc-ı beyan olmayup ve bu iki iklimin ovaları cesîm ve dağlık mahalleri az olduğundan buralarda turûk ve ma'âbir ve tathir-i enhâr Rumeli'den az masrafla olacağında dahi iştibâh yoktur.*³¹⁸

Görüldüğü üzere Subhi Paşa, müfettişliği sırasında olduğu gibi Suriye Valisi olarak yaptığı icraatların başında da yolların tesviyesi gelmektedir. Subhi Paşa sözlerinin devamında:

*Berrü'-ş-şam ve Halep ve Irak beyninde ve şarken Cibâl-i Şemr ve Mecid hududuna varınca ara yerde bulunan vâsi' ve münbit sahralarda mütereddid olan birkaç milyon urbandan Devlet-i Aliyyeniz bir şey istifade edemediği şöyle dursun ba'zen bilâd-ı ma'mureye olan tasallutlarından haylice mazarratlar görülür.*³¹⁹ diyerek bu Araplardan niçin istifade edilmesin sorusunu yöneltmiştir. Yukarıda anlatıldığı üzere Subhi Paşa, valiliği süresince aşiretlerin iskan edilmesi konusunda ciddi çabalar vermiştir. Aşiret şeyhlerine verilen makam ve hediyeler ya da onları ziraate teşvik için yapılan yardımlar sayesinde bir çok aşiret yerleşik hayata geçirilmiştir.

Layiha'nın devamında Subhi Paşa, Arapların vahşi olmadığını, ancak Osmanlı Devleti'ne karşı *mütevahhiş ve müteneffir*³²⁰ olduklarını ifade etmiştir. Tunus, Mısır,

³¹⁶ Lütfi, *Tarih*, c.XIII, s.32.

³¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Ankara 1977, c.III, s.465.

³¹⁸ Suphi Paşa, Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyiha, *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.291

³¹⁹ Suphi Paşa, Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyiha, *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.291

³²⁰ Suphi Paşa, *Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyiha*, *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.292

Berr-i Şam, Halep, Irak, Necid, Hicaz ve Yemen’de toplam yirmi dört milyon müslümanın Arapça konuştuğunu söyleyerek bunlardan Ceziretü’l-Arap, Suriye ve Irak çöllerinde göçebe ve yerleşik olanların asıl Arap, diğerlerinin ise müsta‘rab ve yerleşik Araplar oldukları ayırımını yapmıştır. Subhi Paşa, Arap aşiretlerinin ıslahı hakkında ayrıca bir layiha arz edeceğini belirtmişse de böyle bir layihaya ulaşmamıştır. Ancak valiliği döneminde yazmış olduğu raporlar bize Paşa’nın Arap aşiretlerine dair fikirleri hakkında malumat vermiştir.

IV. BÖLÜM

4. NAZIRLIKLARI VE DİĞER GÖREVLERİ

4.1. Subhi Paşa'nın Nazırlıkları

Subhi Paşa, memuriyet hayatı boyunca birçok kez nazır olarak çeşitli nezaretlere tayin edilmiştir. Ancak çoğu zaman bu nezaretlerde kısa aralıklarla görev yapmıştır. Nitekim ilk evkaf nazırlığı üç ay, ikinci maarif nazırlığı yalnızca iki ay sürmüştür. Subhi Paşa'nın görevlerinde kısa süreli kalışı onun idarî enerjisini tam olarak yansıtamamasına sebep olmuştur denilebilir. Buna rağmen pek çok yeniliğe de imza atmış bir isim olarak karşımıza çıkan Subhi Paşa'nın nazırlıklardan azlinde veya istifasında hükümetin istikrarsızlığı, siyasi karakterler arasındaki rekabet ve sair sebeplerin etkili olduğu söylenebilir.

Subhi Paşa, otuz bir yıl boyunca Osmanlı bürokrasisinde yer almış ve hayatı boyunca iki defa Maarif, beş defa Evkaf, bir defa Maliye ve iki defa da Ticaret Nazırı olarak görev yapmıştır. Bu nezaretlere tayin ve ayrılış tarihi aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir:³²¹

Tablo 4.1. Subhi Paşa'nın Nazırlık Görev Tarihleri ve Maaşları

Nezaret İsmi	Memuriyet Başlangıcı	Memuriyet Bitişi	Maaş
Evkaf	15 Muharrem 1278/23 Temmuz 1861 ³²²	14 Rebiyülahir 1278/ (19 Ekim 1861) ³²³	35.000
Maarif	23 Rebiyülahir 1284/ 24 Ağustos 1867	12 Zilkade 1284/ 6 Mart 1868	25.000
Evkaf+Maarif	1 Safer 1295/4 Şubat 1878	13(5) Rebiyülahir 1295/ 18 Nisan 1878	?
Evkaf	3 Zilkade 1296 /19 Ekim 1879	8 Cemaziyelahir 1297/18 Mayıs 1880	20.000
Maliye	6 Cemaziyelahir 1297/16 Mayıs 1880	22 Muharrem 1298/ 25 Aralık 1880	20.000
Evkaf	23 Muharrem 1298/26 Aralık 1880	19 Cemaziyelahir 1299/8 Mayıs 1882	20.000
Ticaret ve Ziraat	20 Cemaziyelahir 1299/ 9 Mayıs 1882	13 Zilhicce 1302/ 24 Ocak 1884	20.000
Ticaret ve ziraat	26 Rebiyülevvel 1301/25 Ocak 1884	15 Zilhicce 1302/25 Eylül 1885	30.000
Evkaf	16 Zilhicce 1302/ 26 Eylül 1885	11 Rebiyülahir 1303/ 17 Ocak 1886	30.000

Kaynak: BOA, ŞD, 873/5, Lef:1-1, 19 Cemaziyelahir 1303/25 Mart 1886.

³²¹Bu tabloda verilen bilgiler Suphi Paşa'nın vefatından sonra Tekaüd Sandığı Nezareti Muhasebesi tarafından hazırlanmış pusuladan alınmıştır. Bk.: BOA, ŞD, 873/5, Lef:1-1, 19 Cemaziyelahir 1303/25 Mart 1886.

³²² BOA, İ.DH, 475/31856, 15 Muharrem 1278/23 Temmuz 1861.

³²³Suphi Bey'in nezaretten azline dair İbnülemin Mahmud Kemal'in belirttiğine göre bir Cuma selamlığı sırasında nezaret bünyesinde çalışan ve su-i halleri dolayısıyla memuriyetten uzaklaştırmak istediği iki memur için padişahın onayını alması etkili olmuştur. Durumu Babiali'ye bildirmeden doğrudan padişaha aktarması sadrazam Âli Paşa tarafından hoş karşılanmamış ve Suphi Bey nezaretten azledilmiştir. Bk.: İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.107.

4.1.1. Evkaf Nazırlıkları

Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra o sırada Defterhane Emini olan Subhi Paşa³²⁴, birinci defa Evkaf-ı Hümayun Nazırı olarak tayin edilmiştir.³²⁵ Beş defa Evkaf Nazırı olarak görev yaptığı nezarete başlıca icraatları arasında nezaretin yazı ve hesap işlerinin düzenlenmesi; alacakların tahsili ve borçların ödenmesi için geçici bir idare kurulması; nezaret için gerekli eşyanın peşin olarak alınması; nezarete görevli memurların gecikmiş maaşlarının ödenmesi,³²⁶ vakıf kütüphanelerinde bulunan kitapların envanterinin hazırlanması için özel memurlar tayin edilmesi; padişah vakıflarının idaresine dair çeşitli düzenlemeler yapılması³²⁷ ve bazı hayır eserlerinin tamiri ile cami, mescit, mektep ve sair vakıf binalarının denetlenmesi için bir teftiş masası kurulması³²⁸ gibi faaliyetler zikredilebilir. Özellikle nezaretin alacaklarının tahsili için kurulan geçici idare sayesinde hazine gelirleri kontrol altına alınarak üç ay gibi kısa bir sürede 12.000.000 liralık borç tesviye edilmiştir.

Evkaf Nezaretince, ortak hisseli bir gayr-i menkulün varissiz bir hissedarın vefatı sonrasında mahlûl hisse satılmadan diğer hisselerin ferağına müsaade edilmiyordu. Mahlûl hisselerin satımını hızlandırarak evkaf hazinesine gelir sağlamak için yapılan bu uygulama halkın mağduriyetine sebep olmaktaydı. Nazırlığı sırasında bu mağduriyetin giderilmesi için çalışan Subhi Paşa'ya Basiretçi Ali Efendi şu sözlerle teşekkür etmiştir:

*Teşekkür olunur ki devletlü Subhi Paşa hazretleri nezaretlerinde bu teamülün haksız olduğunu tasdik ile bu gibi intikalâtın icrasını emretmiştir.*³²⁹

Subhi Paşa Evkaf Nazırlığı yaptığı sırada Islahat-ı Maliyye Komisyonu Varidat Şubesi Başkanı olarak da görev yapmıştır. Ancak bu görevi yürüttüğü sırada nezaretten ayrılmış ve İstinaf Mahkemesi Reisi olmuştur. Biz bu bölümü Evkaf Nazırlığı sırasındaki icraatları arasında vermeyi uygun bulduk.

³²⁴ Evkaf ve Maarif nazırlıklarında defaatle bulunan Suphi Paşa, her dönemde aynı ünvana sahip olmamıştır. Örneğin ilk Evkaf Nazırlığı döneminde Bey ünvanına sahiptir. Ancak konu bütünlüğünü sağlayabilmek amacıyla "Suphi Paşa" ifadesi tercih edilmiştir.

³²⁵ BOA, *İ.DH*, 475/31856, 15 Muharrem 1278/23 Temmuz 1861; Lütfi, *Tarih*, c.X, s.30.

³²⁶ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.107.

³²⁷ Lütfi, *Tarih*, c.X, s.37-38.

³²⁸ İbnülemin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihi...*, s.110.

³²⁹ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, hzl.Nuri Sağlam, İstanbul 2001, s.694.

4.1.1.1. 1879 Islahat-ı Maliyye Komisyonu Varidat Şubesi Başkanlığı

Osmanlı Devleti 19. Yüzyıl içerisinde büyük sorunlarla baş etmek durumunda kalmıştı. Bu sorunların başında da malî kriz geliyordu. 1877-1878 Osmanlı Rus savaşının getirdiği mali yükümlülükler, muhacirlerin durumu, halkın gündelik yaşamını olumsuz etkileyen hayat pahalılığı gibi sorunlarla baş etmek için çareler aranıyordu. Devlet kağıt para emisyonuna başvurarak piyasalara kaime sürmüştü. Ancak kaimenin piyasaya sürülmesi maliyenin düzelmesine yardımcı olmadığı gibi kaimenin madeni para karşısında giderek değer kaybetmesi ekmek gibi temel gıda maddelerinin fahiş oranlara yükselmesine sebep olmuştu.³³⁰

Hükümet, içinde bulunduğu mali karmaşaya bir çözüm bulmak için Avrupa finans çevrelerinden temsilcilerin de bulunacağı bir komisyon kurmaya karar verdi. Bu komisyonun kurulmasında Berlin Kongresi'nin XVIII. protokolünde İtalyan delege Kont Corti'nin *Düÿûn-ı Umûmiyye* sorununu çözmek için uluslararası bir komisyon kurulması önerisinin yarattığı korkunun tesiri vardır. Çünkü böyle bir komisyonun kurulması demek uluslararası sistemde Osmanlı maliyesinin denetim altına alınması anlamına geliyordu. Dolayısıyla Bâbîâlî kendi kontrolünde olan bu komisyonu kurarak batılı devletlerin etkisinde bir mali denetim komisyonunun kuruluşunu da engellemeyi hedeflemiştir. Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam Saffet Paşa, Maliye Nazırı Zühdü Efendi ve Mabeyn Müşiri Gazi Osman Paşa'nın Yıldız Sarayı'ndaki görüşmesinden sonra acilen maliyede bir reform hareketine girişilmesi gerektiğine karar verildi ve neticede *Islahat-ı Maliyye Komisyonu* adıyla bir komisyon kuruldu. Ardından komisyonun nizamnamesi hazırlanarak çalışma esasları ve üyeleri tespit edildi.³³¹

Komisyonun üyeleri arasında daha önce İngiltere ve Fransa'dan istenilen iki maliye uzmanı dışında, Osmanlı Bankası Genel Müdürü Foster, Credit Lyonnais Müdürü Mercet, Kastro Bey, Galata köşe sarraflarında Hüdaverdizade Ohannes, Tahsilat Muhasebecisi Tevfik ile Meclis-i Mebusan'ın eski başkanı Hasan Fehmi Efendi gibi isimler vardı. Komisyon başkanlığına ise Tunuslu Hayrettin Paşa getirildi. Pazar ve Cuma günleri tatil olmak üzere geri kalan beş gün çalışmalarını yürütecek olan komisyon üyelerinin bütçeyi hazırlamak, borçların durumunu araştırarak bunlar için

³³⁰ Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s.145-156.

³³¹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003, s.206-208; Ö. Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, İstanbul 2005, s.15-18.

bütçeden ayrılabilir miktarı belirlemek, masrafları kısarak tasarruf tedbirleri almak, kaimenin imha ve ilgası için gelen layihaları inceleyerek çözüm üretmek gibi görevleri vardı. Komisyonun alacağı kararlar önce padişahın onayından geçecek ve daha sonra gazetelerde yayımlanabilecekti.³³²

1295/1878 yılında modern anlamda ilk bütçenin oluşturulmasında *Islahat-ı Maliye Komisyonu*, *Maliye Nezareti* ve hükümet birlikte çalışmışlardır. Ancak komisyonda bulunan yabancı üyeler 20 Mayıs 1879'da Bâbîâlî'ye sundukları raporda hazırlanan bütçeye itiraz ederek verilerin gerçeği yansıtmadıklarını iddia etmişler ve malî idarenin yabancı denetimine açılması gerektiğini belirtmişlerdir. Zaten mali denetim korkusu yüzünden kurulmuş olan komisyonun mali bunalımdan ancak yabancı denetim yoluyla çıkılabileceğini savunan yabancı üyeleri Bâbîâlî'nin endişelerini daha da arttırmıştır. Sonuç olarak yabancı üyeler ile hükümet arasındaki ilişkiler ciddi anlamda etkilenmiş ve raporun sunulmasından sonra yabancılar komisyon üyeliğinden ayrılmaya başlamışlardır.³³³

1879 senesi yazına gelindiğinde ise malî kriz toplumu ciddi anlamda etkilemeye başlamıştır. Kriz sebebiyle aylardır maaş alamamış asker ve memurlara hazine tarafından maaş karşılığı olarak verilen sergiler³³⁴ sarraflar tarafından değerinin çok altında alınıyordu. Ancak bu tarihe gelindiğinde artık sarraflar da sergileri almaya yanaşmıyordu. Mali kriz sosyal yaşamı olumsuz etkiliyordu. II. Abdülhamid bu durum karşısında maliye komisyonunu yeniden düzenleyerek etkin bir hale getirmek üzere harekete geçti. Neticede Yıldız Sarayı'nda yapılan toplantı ile *Islahat-ı Maliye Komisyonu*, *Varidat ve Masarifat Şubesi* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Saraydaki toplantı sırasında alınan kararlar *Meclis-i Vükela*'da görüşüldü ve komisyonla ilgili bir talimatname hazırlandı. Talimat padişah tarafından da onaylanınca komisyon yeni şekliyle çalışmalarına başladı. Hazırlanan talimatnameye göre komisyonun esas görevi denk bir bütçe hazırlamaktı. Bunun için bütçenin gider kalemlerini *Masarifat Şubesi*, gelir kalemlerini ise *Varidat Şubesi* inceleyecekti.³³⁵

Varidat Şubesi'ne, Abdülatif Subhi Paşa, Kastro Efendi, Mikail Portakal Efendi; *Masarifat Şubesi*'ne, Kadri Paşa, İbrahim Edip Efendi, Hasan Fehmi Paşa, Tahir

³³² Akyıldız, *a.g.e.*, s.206; Bölükbaşı, *a.g.e.* s.18-19.

³³³ Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.28-29, 33.

³³⁴ Maaş karşılığı verilen resmi kâğıt.

³³⁵ Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.35-36.

Münif Paşa, Ahmet Celal Efendi ve Çamiç Ohannes Efendi tayin edildiler. *Varidat Şubesi*'nin başkanı olan Said Paşa'nın sadrazam olarak atanması üzerine o sıra Evkaf Nazırı olan Subhi Paşa *Varidat Şubesi Başkanlığı*'na getirildi.³³⁶

Komisyunun, 1295 yılı bütçesinin öngörülen gelir ve gider kalemlerinin incelenmesi ve vergilerin tahsili; gelirlerin arttırılması yönünde yapılacak çalışmaların mahiyetinin belirlenmesi; gelirlerin istenilen düzeye ulaşması halinde borçlar için gelirlerden bir tahsisat ayrılıp ayrılamayacağını araştırılması; giderlerin azaltılması ve bu bağlamda bazı memuriyetlerin feshi ile tasarruf sağlanması gibi³³⁷ belli başlı görevleri bulunuyordu.

Bedel-i Askerî Meselesi ve 1296 Yılı Bütçesi:

Bedel-i askeri konusunda da çalışan komisyonun *Varidat Şubesi* 13 Kasım 1879'da aldığı kararla bedel-i askerinin yalnızca 20-40 yaşları arasındaki gayrimüslim erkeklerden tahsil edilmesi ve bu tahsilatın da tahsildarlar vasıtasıyla yapılmasını önermiştir. Komisyonun aldığı kararı sıcak karşılamayan hükümet an-cemaatin tahsil usulünün devam etmesini ve tahsildarların sadece bakaya kalan bedellerin tahsilinde kullanılması yönünde karar almıştır. Ayrıca bedel-i askerinin 15-75 yaş arasındaki erkeklerden alınması uygulamasına devam kararı da verilmiştir. Bu karara komisyonun *Varidat Şubesi* başkanı Subhi Paşa karşı çıkmıştır. Subhi Paşa mükellef olmayanlarla(15-20), mükelleflikten sakıt olanların (40-75) bu bedeli ödemesini adilane bir uygulama olarak görmediğini ifade etmiştir. Ancak II. Abdülhamid, hükümetin aldığı kararı benimsemiş ve bedel-i askeri konusundaki uygulama devam ettirilmiştir.³³⁸

Sadrazam Said Paşa 9 Şubat 1880'de Maliye Nezareti'ne verdiği talimatla bir bütçe hazırlanmasını istemiştir. Bu bütçenin hazırlanmasında Islahat-ı Maliyye Komisyonu da görevliydi. Buna göre komisyonun *Varidat şubesi* bütçenin gelir kalemlerini, *Masarifat Şubesi* ise gider kalemlerini inceleyecekti. Yapılan hesaplamalar ve zorlu bir çalışma programının ardından komisyonun gelir tahmini 1.604.084.000 kuruş, gider tahmini ise 2.195.000.957 kuruş olarak hesaplanmıştır. Komisyonun hazırladığı bütçe gerekli incelemelerin ardından padişaha sunulmuş ancak II. Abdülhamid bütçenin tekrar ele alınmasını istemiştir. Bunun için bir kurul oluşturulmuş

³³⁶ BOA, *i.DH*, 793/64367, 3 Zilkade 1296/19 Ekim 1879; Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.37.

³³⁷ Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.36.

³³⁸ BOA, *i.MMS*, 65/3073, Lef:1, 19 Safer 1297/1 Şubat 1880; Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.47-48.

ve kurula gerekli bilgileri vermek üzere Said Paşa ile Subhi Paşa görevlendirilmiştir. Neticede komisyonun belirlediği bütçe tutarlı bulunmuştur.³³⁹

1296 yılı bütçesinin hazırlanmasından sonra ve Muharrem Kararnamesi'nin ilanından önceki süreçte komisyonun faaliyetleri yavaşlamıştır. Muharrem Kararnamesi'nin ilanı ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte ise Osmanlı mali sisteminde yeni bir dönem başlamıştır. Bu tarihten sonra da çeşitli maliye komisyonları kurularak mevcut gidişat değiştirilmeye çalışılmıştır.³⁴⁰

4.1.2. Maarif Nazırlıkları

Subhi Paşa'nın 25 Rebiyülahir 1284/ 26 Ağustos 1867'de³⁴¹ birinci defa Maarif-i Umumiye Nazırı olarak atanmasıyla uhdesinde bulunan tahrir-i emlak idaresi Maliye Nezareti'ne havale edilmiştir.³⁴² Subhi Paşa'nın yaklaşık 7 ay süren ilk Maarif Nazırlığı sırasında *Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname Layihası* hazırlanmıştır. 10 maddelik bu layihada şu üç husus dikkat çekicidir:

- 1) Layiha ile sıbyan mekteplerinin ders programları yenilenmiş ve *imlâ, malûmât-ı nâfia, coğrafya, aritmetik* dersleri hazırlanan yeni ders programına ilave edilmiştir.
- 2) Eğitime başlama yaşı altı olarak belirlenmiş ve altı yaşını doldurmuş çocukların eğitime başlamamaları durumunda mahalle ahalisi ile muhtar tarafından velilere ihtarda bulunulacağı ifade edilmiştir. Bu ihtar yeterli olmazsa konunun meclis-i maarife aktarılacağı da belirtilmiştir.
- 3) Layiha ile ilk kez kız çocukları için ayrı bir sıbyan mektebi açılması fikri gündeme getirilmiştir.

Ancak ne yazık ki bu layiha bir tasarı halinde kalmış ve o dönemde uygulamaya konulamamıştır. Burada öngörülen düzenlemeler 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile hayata geçirilebilmiştir.³⁴³

³³⁹ Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.49-53.

³⁴⁰ Bölükbaşı, *a.g.e.*, s.55.

³⁴¹ BOA, *A.MKT.MHM*, 389/67, 25 Rebiyülahir 1284/26 Ağustos 1867; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*; nr:761, 23 Rebiyülahir 1284/24 Ağustos 1867.

³⁴² BOA, *A.MKT.MHM*, 389/67, 25 Rebiyülahir 1284/26 Ağustos 1867; BOA, *A.MKT.MHM*, 389/92, 27 Rebiyülahir 1284/28 Ağustos 1867.

³⁴³ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Ankara 2013, s.91.

4.1.2.1 Girit Olayları ve Subhi Paşa'nın Girit'e Gidişi

Yaklaşık 150 sene Osmanlı hakimiyetinde kalan Girit'te, 1830 sonrasında bir takım ayaklanmalar yaşanmıştır. Bir süre Mehmed Ali Paşa'nın kontrolünde kalan Girit'te sular durulmamış ve 1866 yılına gelindiğinde Yunanlıların kışkırtmasıyla Girit'te büyük bir ihtilal yaşanmıştır. Yabancı devletlerin de duruma müdahalesiyle bir kriz patlak vermiş ve bunun üzerine asayişin sağlanması için Sultan Abdülaziz, Sadrazam Âli Paşa'yı Girit'e göndermiştir. Neticede burada bulunan Hıristiyan ahalinin istekleri doğrultusunda bir nizamname neşredilmiştir.³⁴⁴

Bu sırada Maarif Nazırı olan Subhi Paşa, Âli Paşa'ya Bâbîâli tarafından bir takım bilgiler vermek üzere 4 Şaban 1284/1 Aralık 1867 tarihinde Girit'e gönderilmiştir. Vazifesini tamamladıktan sonra 12 Şaban 1284/9 Aralık 1867 tarihinde geri dönen Subhi Paşa'ya seyahati sırasında yaptığı harcamalar sebebiyle on beş bin kuruşluk ihsanda bulunulmuştur.³⁴⁵

Subhi Paşa'nın ikinci Maarif Nazırlığı ise sadece iki ay sürmüştür ve bu süre zarfında kayda değer bir icraatı olmamıştır.³⁴⁶

4.1.3. Maliye Nazırlığı

6 Cemaziyelahir 1297/ 16 Mayıs 1880'de 20.000 kuruş maaş ile maliye nezaretine tayin olunan³⁴⁷ Subhi Paşa, nezarette yedi ay dokuz gün görev yapmıştır. Onun maliyeye ve devletin mali sorunlarının çözümüne dair fikirlerini *Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyihâ* isimli risalesinden anlıyoruz. Subhi Paşa, layihada mâli idarenin nasıl olması gerektiği üzerinde durmuş ve maliye nazırlarının adeta sadrazamların birer kuklası gibi olduklarını şu ifadelerle anlatmıştır:³⁴⁸

Umûr-ı mâliyenin idâresi hayli zamandan beri nâ-ehil ve zu'afâ elinde kalub sadr-ı azamların Dilbeste olduğu kesâna tevcih olunup umûr-ı mâliye sadr-ı azamların dest-i tagallüb ve idaresinde kalmağla maliye nazırları sadr-ı azamların adeta

³⁴⁴ Sertoğlu, *a.g.e.*, c.VI, s.3143-3150, 3156-3157.

³⁴⁵ BOA, *İ.DH*, 569/39666, 18 Şaban 1284/15 Aralık 1867.

³⁴⁶ Mahmud Cevad İbn Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul 1338, s.179.

³⁴⁷ BOA, *İ.DH*, 804/65142, 7 Cemaziyelahir 1297/17 Mayıs 1880.

³⁴⁸ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, s.168.

*vekilharçları mesabesinde kaldığından usûl-i idare-i emvale münafi olan emirleri isga ile hazine-i devlet bu hale giriftar olmuştur.*³⁴⁹

Subhi Paşa, bu bahsin devamında ise maliye nezareti ve nazırları hakkında şu yorumu yapıyor:

*Çünkü bizde Maliye Nezareti cibâyet ve sarf-ı emvâlden kinaye bir memuriyettir. Maliye nazırı emin ve sâdik ve mer'iyü'l-hâtır olduktan başka idare-i mülkiye ve fenn-i tenmiye-i emvâli bilmek şarttır.*³⁵⁰

4.1.4. Ticaret Nazırlıkları

Subhi Paşa iki defa Ticaret Nazırı olarak görev yapmış ve toplam 3 yıl 4 ay 17 gün bu nezaretin başında kalmıştır. Onun nazırlığı sırasında İstanbul'da üç önemli okul kurulmuş ve Müze-i Hümayun'un orta kısmının temelleri atılmıştır. Bu konular aşağıda sırasıyla ele alınacaktır.

Subhi Paşa, Ticaret Nazırı olduğu dönemde Almanya Ziraat Mektebi'ne altı öğrenci gönderilmiştir. 19 Zilhicce 1300/ 21 Ekim 1883'te yazdığı arzda öğrencilerin eğitim masraflarına karşılık olmak üzere 2500 frank, harcırah olarak da 500 frank verilmesini belirtmiştir.³⁵¹

Subhi Paşa'nın Ticaret Nazırı olarak görev yaptığı sırada diğer önemli bir icraatı ise kız sanayi mekteplerinin açılmasıdır. Yedikule'de bulunan Kız Sanayi Mektebi, 1883 yılında Subhi Paşa'nın Ticaret Nazırlığı sırasında Sultanahmet civarındaki Tunuslu Mahmud b. Ayaz Paşa Konağı'na nakledilerek okul yeniden düzenlenmiştir. 1884'te ise Dersaadet Neharî Kız Sanayi Mektebi açılmıştır. Subhi Paşa ayrıca Üsküdar'da da bir kız sanayi mektebi açmak istemiştir ancak sanayi mekteplerinin idaresi 1886 Aralık yılında Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır.³⁵²

³⁴⁹ Suphi Paşa, "Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha", *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.298; Coşkun Çakır, "Bir Tanzimat Bürokrat ve Düşünürü Abdülatif Suphi Paşa ve Islahat Lâyihası", s.445.

³⁵⁰ Suphi Paşa, "Umur-ı Devlet Hakkında Lâyiha", *Hazine-i Evrak*, nr:19, s.298; Çakır, *a.g.m.*, s.445.

³⁵¹ BOA, *İ.DH*, 900/71558, 5 Muharrem 1301/6 Kasım 1883.

³⁵² Yasemin Tümer Erdem, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Üsküdar Kız Mektepleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, ed.:Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, c.I, s.110.

4.1.4.1 Sanayi-i Nefise Mektebi'nin Kuruluşu

Sultan II. Abdülhamid zamanında resim ve mimarlık konusunda eğitim verecek hususi bir mektebin kurulması için Münif Mehmed Paşa'nın Maarif Nazırlığı sırasında konu gündeme getirilmiştir. Neticede II. Abdülhamid'in de onayı alınarak bu okul projesi hayata geçirilmek istenmiştir. Mekteb-i Sanâyi-i Nefise-i Şahane adıyla kurulacak okula kayıtlar alınmaya başlamış ancak o sırada Osmanlı - Rus savaşının şiddetli tesirleri sebebiyle bu girişim sonuçsuz kalmıştır. 1881'de Sadrazam Küçük Said Paşa zamanında da benzer bir girişim yapılmış ancak bu girişim de askıya alınmıştır.³⁵³ Ticaret Nazırı Raif Paşa zamanında bu fikir, Müze-i Hümayun Müdürü olan Osman Hamdi Bey tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Raif Paşa'nın da desteklediği okul projesinin hayata geçirilmesi için Çinili Köşk yakınında bir bina yapılması düşünülmüştür. İnşasına 1882 yılında başlanan ve on ay sonra tamamlanan okul binası Subhi Paşa'nın Ticaret Nazırı olduğu dönemde tamamlanmıştır. Neticede Sanayi-i Nefise Mektebi 3 Mart 1883'te Subhi Paşa ve bazı devlet erkânı tarafından resmen açılmış oldu.³⁵⁴

Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Sanayi-i nefise Mektebi'nde derslere hemen başlanması için gerekli olan araç-gereçlerin Avrupa'dan getirilmesi için Subhi Paşa bir yazı yazmış, 3000 frank değerindeki eşyaların ödemesi ise 1882 Mart'ı itibariyle okul için ayrılan ödenekten karşılanması talep edilmiştir. Öneri, Sadrazam Said Paşa tarafından uygun görülmüştür.³⁵⁵

Tablo 4.2. Sanayi-i Nefise Mektebi İçin Sipariş Edilen Malzeme Listesi

Malzeme	Fiyat*
Fenn-i Mimari dersleri için resim ve kitaplar, kara kalem resim modelleri	665
Korentin usulünde alçı direk başlıkları ve sair modeller	225
İyonik usulü alçıdan modeller	80
Dorik usulü alçıdan modeller	60
Alçıdan mamul meşhur heykellerin resimleri	-
Venüz dö Milo	120

³⁵³ Fatma Ürekli, "Sanâyi-i Nefise Mektebi", TDVİA, XXXVI, s.93-94.

³⁵⁴ Refik Epikman, *Osman Hamdi: 1842-1910*, İstanbul 1967, s.5; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c.3, s.1124.

³⁵⁵ Naklen: Necdet Sakaoğlu, "Sanayi-i Nefise, Müze-i Hümayun, Osman Hamdi Bey İçin Belgeler", *Tarih ve Toplum*, c.17, S.97(1992), s.14-15.

* Sipariş edilen malzemelerin fiyatı Frank üzerinden hesaplanmıştır.

Galad afor	200
Aşıl	160
Diskobol	130
Teşrih için derisi yüzülmüş insan modeli	135
Beş adet gövde	50
12 adet ayak, kol, bacak ve el	30
İnsan iskeleti	135
Toplam	1995

Kaynak: Necdet Sakaoğlu, “Sanayi-i Nefise, Müze-i Hümayun, Osman Hamdi Bey İçin Belgeler”, *Tarih ve Toplum*, c.17, S.97(1992), s.14-15.

Belgede ayrıca sandıklamak masrafı ile nakit masraf da 500'er frank olarak verilmiştir. Netice olarak talep edilen 3.000 frank 13.001 kuruş 10 para karşılığında olup bunun okula ait 1500 kuruşluk müteferrik giderler ödeneğinden karşılanmasına karar verilmiştir. Harcamayı ise Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in senet mukabili yapabileceği ve okula başka ne tür malzemelerin lazım olduğu konusunda da kendisinden bilgi alınması istenmiştir.³⁵⁶

Sanayi-i Nefise'ye ait kütüphane binasının tamamlanmasından sonra Subhi Paşa'nın 3250 frank değerinde bazı kitap ve koleksiyonların alımı için izin talep ettiği 19 Muharrem 1300 tarihli bir vesikadan anlaşılmaktadır.³⁵⁷ Buna göre:

Tablo 4.3. Sanayi-i Nefise Mektebi Kütüphanesi İçin Sipariş Edilen Kitap ve Çeşitli Koleksiyonlar

Kitaplar		
Yazar	Eser	Fiyat*
Rich	Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, traduction par Chéruet , chez Didot	6
Daremberg et Saglio	Dictionnaire des antiquités, parus Hachette	35
Benlé	La sculpture Grecque avant Périclès, Didier	3.50
Otfried Muller	Manuel de l'archéologie de l'art ; 3 volumes et un volume de planches, traduction Micard,	18.50

³⁵⁶ Naklen: Sakaoğlu, *a.g.m.*, s.16-17.

³⁵⁷ BOA, *i.DH*, 868/69453, Lef:2, 25 Muharrem 1300/6 Aralık 1882.

* Sipariş edilen kitapların fiyatı Frank üzerinden hesaplanmıştır.

	Collection Roret chez Roret	
Jacquemont	Merveilles de la Céramique, 3 volumes, Hachette	10
Barthélemy	Manuel de numismatique ancienne avec un volume de planches, Collection Roret	10
Westropp	Manual of archaeology (précieux pour les pierres gravées), chez Longmans à Londres	20
Lubke	der Geschichte der Kunst, Stuttgart, Ebner und Seubert	20
	L'art en tableaux ou Collection de 1000 gravures intéressant l'histoire de l'art, Paris, Klincksieck	30
Viardot	Merveilles de la sculpture, Hachette	3.50
Vab den Berg	Histoire des grecs, Hachette	3.50
Déthier Nordtmann	et Epigraphik von Byzantion	20
Smith	Dictionary of ancient geography, 2 vol	70
Smith	Dictionary of Greek and Roman Biography, 3 volumes	100
Parvillier	Les monuments de Brousse	150
Racinet	L'ornement Polychrome- La grammaire de l'ornementation	225
Racinet	La grammaire de l'ornementation	200
Charles Leblanc	La grammaire du dessin	25
	Differents ouvrages d'architecture	200
Koleksiyonlar		
Collection des auteurs Grecs avec trad. Didot, 50 volumes		1000
Collection des auteurs Latins avec trad. Didot, 25 volumes		300
Collection des inscriptions Grecques par Boeckh. 4 vol in 40 volumes		300
Collection des inscriptions antiques par Rochler et Kirchoff. 3 volumes		300
Collection des Etudes de Girôme		200

Kaynak: BOA, *i.DH*, 868/69453, Lef:2, 25 Muharrem 1300/6 Aralık 1882.

4.1.4.2. Halkalı Ziraat Mektebi'nin Açılması

Ziraat eğitimi veren bir okul kurulması konusundaki teşebbüsler Tanzimat dönemine kadar geri götürülmektedir. 1847'de *Ziraat Talimhanesi* adıyla bir ziraat okulu açılmış ve Yeşilköy'deki Ayamama Çiftliği talimhane haline getirilmiştir. Ancak bu okul çiftlik yerinin elverişsizliği, ihtisas sahibi hoca sayısındaki yetersizlik, öğrencilerin meslekî formasyon eksikliği gibi sebeplerle 1852'de lağvedilmiştir.³⁵⁸

Fransa'nın Grignon Ziraat Mektebi'nde eğitim görmüş Ermeni ziraatçi ve devlet adamı Amasyan Efendi 1871 yılında kendi idaresinde olmak üzere bir ziraat mektebi kurulması yönünde girişimde bulunmuştur. Amasyan Efendi'nin çabaları Ahmed Cevdet Paşa'nın 1878-1879 yıllarında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı sırasında meyvesini verebilmiştir. Bu dönemde nezaret bünyesinde bir Ziraat Müdürlüğü kurulmuş ve müdür olarak da Amasyan Efendi tayin edilmiştir. Ziraat okulunun kurulması ise ancak Subhi Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nazırı olduğu dönemde gerçekleşebilmiştir. II. Abdülhamid, ziraat okulu ile numune çiftliğinin kurulmasına onay vermiştir. Bunun üzerine 1884 yılında açılması kararlaştırılan Halkalı Ziraat Mektebi müdürlüğüne Edirne Ziraat İkinci Müfettişi Cemal Bey getirilmiş ve aynı yıl bir de nizamname yayımlanmıştır. Nizamnamede okulun kurulması, öğrenci alımı ve derslerle ilgili ayrıntılar ele alınmıştır.³⁵⁹

Okulun kurulacağı yerin her anlamda elverişli olması için önce saha araştırması yapılmış, İncirli ve Ayamama gibi yerlerde çiftlik aranmıştır. Ancak buradaki çiftliklerin satın alınması mümkün olmayınca Mısırlı Hurşit Paşa'nın eşi Rukiye Hanım'ın Halkalı'da bulunan arazisi satın alınarak okul binasının inşasına başlanmıştır. Binanın inşası Zihni Paşa'nın Ticaret Nazırı olduğu 1891 yılına kadar devam etmiş ve bu yıl içerisinde tamamlanabilmiştir.³⁶⁰

³⁵⁸ Volkan Çeşme, *Halkalı Ziraat Mektebi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s.14; Sevtap Kadioğlu, "Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.4, S.1(2002) s.99-100; (Ancak mektebin aktif olarak derslere devam ettiği tarih 17 Zilkade 1267/13 Ekim 1851 olarak da verilmiştir. Bk.: Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi* ..., s.139).

³⁵⁹ Volkan Çeşme, *a.g.t.*, s.14-17.

³⁶⁰ Mahmud Cevad İbn Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s.233; Kadioğlu, *a.g.m.*, s.100-101.

4.1.4.3. Hamidiye Ticaret Mektebi

Ticaret Nezareti'nin kuruluşuyla birlikte ticaret eğitimi verecek bir okul açma fikri gündeme gelmiştir. Bunun üzerine 1860 yılında nezaret binasında bulunan *Ticarethane Dairesi*'nde bir ticaret mektebi açılmasına karar verilmiştir. Ancak bu girişimin akıbetine dair elimize herhangi bir bilgi ulaşmamıştır.³⁶¹

Bu konuyla ilgili olarak 1880 yılında Maarif Nazırı Mehmet Tahir Müfit Paşa tarafından bir girişimde bulunulmuştur. Bununla birlikte 1882 yılında da başka girişimler söz konusu olmuş ancak somut olarak ilk adımın atılışı Subhi Paşa'nın birinci defa Ticaret Nazırı olduğu döneme denk gelmiştir. Subhi Paşa'nın nazırlığı sırasında mesele tekrar ele alınmış ve 10 Ekim 1883 tarihinde açılması düşünülen ticaret okulu için bir nizamname layihası hazırlanarak *Şurâ-yı Devlet*'e sunulmuştur. Yapılan bazı düzenlemelerden sonra 28 Ocak 1884'te Marmara Üniversitesi'nin çekirdeğini oluşturan *Dersaadet Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi* Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak resmen açılmıştır.³⁶²

Subhi Paşa tarafından Fransa'daki *Ecole de Hautes Etudes Commerciales* isimli okulun ders programından esinlenerek okulun ders programını hazırlamıştır. Program şu şekildedir:

Tablo 4.4. Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi Ders Programı

DERSLER	Haftalık Ders Saati			
	İdadi Sınıfları		Fennî Sınıfları	
	I.Sınıf	II.Sınıf	III.Sınıf	IV.Sınıf
Lisan ve Edebiyat ve Muharrerât-ı Türkiyye	3	2	2	2
Lisan ve Edebiyat-ı Muharrerât-ı Franseviye	3	2	2	2
Fransızca'dan Türkçe ve Türkçe'den Fransızca'ya Tercüme	2	2	2	2
Ale'l-umum Hesap ve Hesab-ı Ticariye	2	2	2	-
Hendese ve Mesaha ve Evzan ve Ekyal ve Müsellesât ve ale'l-umum Riyaziye	1	3	1	2
Coğrafya-yı Umumî ve Osmanî ve Ticarî ve İstatistik	3	1	2	2

³⁶¹ Ergin, a.g.e., s.1135-1136.

³⁶² Yasemin Tümer Erdem, "II. Abdülhamid Döneminde Ticaret Eğitimi", Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, ed.: Prof. Dr. Cemil Öztürk, Ankara 2011, s.642-645.

Tarih-i Umumî ve Osmanî ve Ticarî	2	1	1	1
Tarih-i Tabîî	2	2	2	1
Resim	2	2	1	1
	1	1	1	-
Hüsn-i Hatt-ı Fransevî	1	1	-	-
Usul-i Defterî	2	1	-	-
Elsine-i İhtiyâriye	3	3	3	3
Fünûn-ı Ticariye	1	2	2	-
Hikmet	-	1	2	-
Kimya	-	1	2	2
İlm-i Servet-i Milel	-	-	2	-
Hukuk-ı Ticariyye-i Berriye ve Bahriye	-	-	1	2
Ticaret İdarehanelerinin Muamelatı	-	-	-	4
Techizat-ı Harbiye	-	-	-	2
Memalik-i Şahane'nin Müessesât-ı Maliye ve Sinaiyesi Hakkında Malumat	-	-	-	2
Müzakere	2	2	-	-
Toplam	30	30	28	28

Kaynak: Yasemin Tümer Erdem, "II. Abdülhamid Döneminde Ticaret Eğitimi", Prof. Dr.

Yahya Akyüz'e Armağan, ed.: Prof. Dr. Cemil Öztürk, Ankara 2011, s.646-648

Ancak Osman Nuri Ergin, Subhi Paşa'nın hazırladığı programı şu sözleriyle şiddetle eleştirmiştir:

*Fakat Subhi Paşa hiç te memleketi tanımıyormuş! O programı bugünkü İktisat Fakültesi bile aynen tatbik edemez sanırım. Bundan dolayıdır ki aynen değil, onda birinin bile tatbik edilemediği anlaşılıyor.*³⁶³

4.1.4.4. Çinili Köşk'ün Müze Haline Getirilmesi

İstanbul'un fethi sonrasında değerli silah ve savaş malzemesi Aya İrini Kilisesi'nde toplanmaya başlamış ve bu uygulama daha sonraları da devam ederek buraya *İç Cebehane* denilmiştir. III. Ahmed döneminde ise bir askerî müze kurulmak istenmiş ve *İç Cebehane* bir müze olarak yeniden düzenlenmiştir. Ancak II. Mahmud

³⁶³ Ergin, a.g.e, s.1138.

devrine gelindiğinde özellikle Vaka'-i Hayriye'den sonra yeniçerilere ait olan bütün kalıntılar yok edilmiş ve *İç Cebahane*'de bulunan silahların bir kısmı da Avrupa'ya satılmıştır. II. Mahmud saltanatının sonlarına doğru *İç Cebahane* adeta bir *Harbiye Anbarı*'na dönüşmüştür.³⁶⁴

Sultan Abdülmecid zamanında ise Tophane-i Âmire Müşiri Damad Fethi Ahmed Paşa, *Harbiye Anbarı*'nda yaptığı araştırmada Bizans döneminden kalma bir tuğla parçasına rastlamış ve burada bulunan eserlerin ne kadar kıymetli olduğunu Sultan Abdülmecid'e bildirmiştir. Sultan Abdülmecid'in de emriyle *Harbiye Anbarı* yeniden şekillendirilmiş ve harp malzemelerinin bulunduğu kısım *Mecma-ı Esliha-i Atika*, arkeolojik eserler de *Mecma-i Âsar-ı Atika* şeklinde isimlendirilerek iki bölüme ayrılmıştır. Ancak daha sonraları *Harbiye Anbarı* bir müze olma özelliğini koruyamamış ve içerisinde bulunan eserler çeşitli yerlere dağıtılmıştır.³⁶⁵ 1869 yılına gelindiğinde ise Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından '*Müze-i Hümayun*' adıyla ziyarete açılmış ama sadarete Mahmud Nedim Paşa'nın gelmesiyle birlikte 1871'de kapatılmıştır. Mahmud Nedim Paşa'dan sonra Ahmet Vefik Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte *Müze-i Hümayun* yeniden açılmış ve başkanlığına Dr. Philipp Anton Detheir getirilmiştir.³⁶⁶

Aya İrini'nin âsar-ı atika muhafazasına uygun olmayışı sebebiyle burada bulunan eserlerin yeni bir binaya nakli düşünülmüştür. 1873 yılında Maarif Nazırı olan Cevdet Paşa müzenin genişletilerek halka açılmasını istemiştir. Müze Müdürü Dr. Detheir de Çemberlitaş'ta bir müze binası yaptırmayı düşünmüş ancak bunlar gerçekleşmemiştir. Neticede Çinili Köşk'ün müze olarak hazırlanması ve *Müze-i Hümayun* olarak hizmete açılması 16 Ağustos 1880'de Maarif Nazırı Münif Paşa döneminde gerçekleşebilmiştir.³⁶⁷

Bizim için önemli olan nokta ise Çinili Köşk'ün müze yapılma fikrinin ilk defa Subhi Paşa tarafından dile getirildiği iddiasıdır. 1318/ 1900 tarihli Maarif Salnamesi'nde Subhi Paşa'nın ilk kez Maarif Nazırı olduğu 1868 yılında bu fikri ortaya

³⁶⁴ Sermed Muhtar, *Topkapı Sarayı Hümayunu Meydanında Kain Müze-i Asker-i Osmani Züvvarına Mahsus Rehber*, İstanbul 1925 (1336), numara:1, s.21-27.

³⁶⁵ a.g.e., s.28-30.

³⁶⁶ Gürsoy Şahin, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.26, S.42(2007), s.114-115.

³⁶⁷ Şahin, a.g.m., s.115.

attığı söylenmektedir. Gerek bu salnamede ve gerekse başka eserlerde³⁶⁸ Subhi Paşa'nın müze kuruluşunda etkin olduğu belirtilmesine rağmen burada bir bilgi yanlışlığı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 1900 yılı salnamesi ve *Rehnüma* isimli eserde Subhi Paşa'nın 1291/1874 yılında Maarif Nazırı olduğu söyleniyorsa da Subhi Paşa bu tarihte Mahkeme-i İstinaf reisidir. Bu bilgi yanlışlığı bir tarafa bırakılırsa Subhi Paşa'nın, müze-i hümayunun gerçek bir müze haline getirilmesinde emeği olduğu inkar edilemez. Ancak bu fikri ilk olarak Subhi Paşa'nın mı yoksa Müze müdürü Dethier veya Cevdet Paşa'nın mı ortaya attığı konusunda elimizde kesin bir kanıt bulunmamaktadır.

Ancak Subhi Paşa'nın Aya İrini'de bulunan eserleri Çinili Köşk'e naklettirme konusunda bir faaliyette bulunduğu kesindir. Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey, Subhi Paşa'dan şu sözlerle bahsetmiştir:

*Tarih ve meskukat fenlerine ihtisas-ı tâmmı cihetiyle zamanının ferîdi sayılan Subhi Paşa merhumun maarif-i umumiye nezaret-i celilesinde bulunduğu hengâmda bir müze tesis ve teşkili tasavvur ve tasmin edilerek ecdad-ı meâli nejadi hazret-i hilafet-penahiden firdevs-aşyan Ebu'l-Megazi Sultan Mehmed Han-ı sâni tabe-sirruhu hazretlerinin ahd-ı saltanatlarında ve fethi müteakip hünerveran-ı İslam marifetleriyle Dersaadet'te en evvel vücuda getirilen ve tarz-ı latif mimarisi el-yevm celb-i inzar-ı bedayi'-i peristan eylemekte bulunan Çinili Köşk'ün müze-i hümayun ittihazıyla Harbiye Anbarı'ndaki asâr-ı atika mezkur köşke naklolunmuş ve ondan sonra memalik-i şahanenin her tarafından peyderpey virûd eden âsâr miyana idhal ve ilave olunarak...*³⁶⁹

Said Paşa Hatıratı'nda Ticaret ve Ziraat, Maarif ve Nafia nezaretlerinin önemini vurguladıktan sonra Subhi Paşa'ya dair şu sözleri söylemiştir:

Gariptir ki şimdiye kadar bu nezaretlerde kimlere tesadüf ettimse, Subhi Paşa gibi bir iki zat müstesna olmak üzere, hiçbirini memuriyetinin önemini ve sorumluluğunun büyüklüğünü kavramış görmedim. Aksine olarak onlar da durumu halk

³⁶⁸ Müze-i Hümayun *Rehnüma* isimli eserde Çinili Köşk'ün tarihçesi anlatılırken Suphi Paşa'dan şu ifadelerle bahsedilir:

*...bu hal 1291 senesine kadar devam edip nihayet tarih-i mezkûrda ve Suphi Paşa gibi ilm ü fazl ile mümtaz bir zâtın maarif nezaretine hin-i tayininde suret-i ciddiyede bir müze teşkiliyle gerek harbiye ambarında mevcut bulunan ve gerek başkaca elde edilecek olan atıkların hüsn-i halde muhafaza ve teşhirleri lüzumu takdir edilmiş olmağla Topkapı Sarayı Hümayunu müstemilatından 'Çinili Köşk' binası müze ittihaz olunarak asar-ı mevcude oraya nakl ve idhal olunmuştur. Bk: Vahid, Müze-i Hümayun *Rehnüma*, Konstantiniyye 1330, s.11-12.*

³⁶⁹ Müze-i Hümayun *Luhud ve Mekabir-i Atika Kataloğu*, İstanbul 1310, s.6.

*tabakaları gibi tenkit ediyorlardı. Memleketin iyi idare edilmemesinden ve terakki etmemesinden diğer nezaretleri sorumlu tutup kendi sorumluluklarına kail bulunmuyorlardı.*³⁷⁰

4.2. Diğer Görevleri

Meclis-i Vâlâ üyesi olduğu bir sırada esham faizlerinin ve kura usulünün düzenlenmesi için kura meclisinde de çalışmıştır.³⁷¹ Ahmet Vefik Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 1292 senesi Zilkadesinde İstinaf Mahkemesi birinci reisliği³⁷² yapmış olan Subhi Paşa bu görevi esnasında Namık Kemal'in mahkemesini de görmüş ve hakkında beraat kararı vermiştir.

Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra II. Abdülhamid'in anayasa üzerinde bir takım değişiklikler yapmak üzere kurduğu komisyonda da bulunmuştur. Bu komisyonda Subhi Paşa ile beraber Said, Hayreddin, Mahmud Nedim ve Nusret Paşalar da görevliydi.³⁷³

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Yunan hududunun belirlenmesi için bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonda Subhi Paşa da yer almıştır. Girit'in Yunanistan'a verilmesi konusunda bürokratlar arasında görüş ayrılığı yaşanmıştır. Subhi Paşa, Girit'in Yunanistan'a ilhak edilmesi gerektiğini düşünen gurup içerisinde yer almıştır. Subhi Paşa'nın 24 Rebiyülevvel 1298/ 24 Şubat 1881 tarihli bir arzında Girit'in İngiltere gibi güçlü bir devlet eline geçmesinden Yunanistan'a terk edilmesini daha makul bulduğunu ifade etmiş ve ileride Yunanistan'dan Girit'i geri almanın daha kolay olacağını düşündüğünü belirtmiştir. İngilizlerin Girit üzerindeki emellerini ve Yunanlıların Rumeli'ye doğru genişleme çabalarından da bahsederek sözlerini noktalamıştır.³⁷⁴

Subhi Paşa, daha başka birçok komisyonda görev almış³⁷⁵ ve otuz bir sene Osmanlı bürokrasisinde etkin bir bürokrat olarak devlete hizmet etmiştir.

³⁷⁰ Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıraları*, Dersaadet 1328, c.3, s.16; Karal, *a.g.e.*, c.VIII, s.439.

³⁷¹ BOA, *İ.MMS*, 17/719, 29 Cemaziyelahir 1276/23 Ocak 1860.

³⁷² BOA, *ŞD*, 873/5, Lef:1-1, 19 Cemaziyelahir 1303/25 Mart 1886.

³⁷³ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, 75/11, 5 Cemaziyelahir 1297/15 Nisan 1880.

³⁷⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, hzl.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, c.2, s.411; Karal, *a.g.e.*, c.VIII, s.121.

³⁷⁵ BOA, *Y.EE*, 75/3, 15 Cemaziyelahir 1299/4 Nisan 1882; BOA, *Y.EE*, 75/4, 4 Rebiyülevvel 1298/4 Şubat 1881.

V. BÖLÜM

5. SUBHİ PAŞA'NIN ÖLÜMÜ, ŞAHSİYETİ, ESERLERİ

5.1. Ölümü

Beşinci Evkaf Nazırlığı sırasında hastalanarak bir süre istirahata çekilmiş olan Subhi Paşa'nın iyileşememesi üzerine 20 Rebiyülevvel 1303/27 Aralık 1885 tarihinde Mabeyn Baş Vekaleti'nden kaleme alınan yazıda Subhi Paşa'nın sağlığı düzelene kadar nezaret işlerine bir vekil tayininin gerekli olduğu yazılmıştır.³⁷⁶

Subhi Paşa, bundan kısa bir süre sonra 11 Rebiyü'l-âhir 1303/17 Ocak 1886 tarihinde Horhor'daki konağında vefat etmiştir. Cenaze namazı Ayasofya Camii'nde kılınmış ve defnedileceği türbede şeyhülislam ile Adliye Nazırı Server Paşa hazır bulunmuşlardır. Cenaze alayında ise Ticaret Nazırı Hakkı Paşa, eski Hariciye Nazırı Asım Paşa, eski Maarif Nazırı Mustafa Paşa, Müşir Mahmut Paşa, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Mahmut Paşa, Hasan Fehmi Paşa, İran büyük elçisi Muhsin Han, Zaptiye Nazırı Kamil Bey, Posta ve Telgraf Nazırı İzzet Efendi, Divan-ı Hümayun Teşrifatçısı Ferruh Efendi, Hariciye Mektupçusu Rafet Bey, sadaret Mektupçusu Mehmet Ali Efendi, Ticaret Mektupçusu Münir Bey ve diğer bazı rical yer almışlardır.³⁷⁷

Çemberlitaş'ta Sultan Mahmud Han Türbesi'nde 1.Ada 18. Mezar içerisine defnedilen Subhi Paşa'nın mezar kitabesi şu şekildedir:

Ya Hû

Hüsn-i hulk ve fazl u dânişde nazîrin görmedi

Subhi Paşa'nın berâya rahmetullahi aleyh

Nâzır-ı Evkaf iken ol hayr-ı sâhib-vakâr

Erdi azm-i arş-ı a'lâ rahmetullahi aleyh

Müntesibdi râh-ı feyz-i Hakk'a sûrı ma'nevi

Zü'l-cenâheyn idi hakkâ rahmetullahi aleyh

İntikalin bildirire hiç irtibâtın bozmadı

³⁷⁶ BOA, *i.DH*, 973/76882, 20 Rebiyülevvel 1303/27 Aralık 1885.

³⁷⁷ *Tarîk*, nr:653, 12 Rebiyülahir 1303/18 Ocak 1886.

Etdi şer‘ üzere vesâyâ rahmetullahi aleyh

Kabrini zâir olan ihvân-ı dîn ola sezâ

Bu du‘âyı böyle gûyâ rahmetullahi aleyh

Hem-civârı Lütfî yazdı ağlayub târîhini

Vay göçdü Subhi Paşa rahmetullahi aleyh

Sene 1303 fî 11 R.³⁷⁸

Ölümünden sonra vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi uzun bir şiir yazarak Paşa'nın vefatına tarih de düşürmüştür. Vefatına tarih düşürenler arasında Pertev Paşa'nın torunu Aziz Bey de vardır.³⁷⁹

5.1.1. Terekesi

Subhi Paşa'nın tereke kaydından anlaşıldığına göre toplam 256 sehimlik bir mirastan 32 sehim nikahlı eşi Nilüfer Hanım'a, 140 sehim oğullarına ve 84 sehim de kızları arasında bölüştürülmüştür. Bundan başka Paşa'nın Mısır'da bulunan menkul ve akarlarına ait 98 sehim bir meblağ daha vardır. Ancak Mısır'da miri hazinece el konulmuş olan bu payın mahkeme yoluyla varislere intikali istenmiştir. Subhi Paşa'nın küçük erkek ve kız çocuklarına buradan 98 sehimlik bir pay daha düşmüştür. Ayrıca bu çocuklara vasi olarak Mehmed Şerafeddin Efendi³⁸⁰ tayin edilmiştir. Tereke taksimi sırasında Nilüfer Hanım, Mahmud Rasih, Mehmed Ali, Yusuf Kamil, İbrahim ve

³⁷⁸ Necdet İşli, "II. Mahmud'un Hazire Kataloğu", II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul, ed.Çoşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s.399.

³⁷⁹ Bk.: *Tarîk*, nr:654, 14 Rebiyülahir 1303/20 Ocak 1886

Ahmed Lütfî Efendi'nin düşürdüğü tarihtir:

Hüs-n-i hulk u fazl u dânişde nazîrin görmedi

Suphi Paşanın berâyâ rahmetullahi-aleyh

beş lisân üzre tekellüm eyler idi ol vezîr

gitti hâmûş oldu hayfâ rahmetullahi-aleyh

nâzır-ı evkâf iken ol hayır sâhib-i vakâr

etti azm-i arş-ı a'lâ rahmetullahi-aleyh

ol vezîr ibn-i vezîr ibn-i kemâl-i vakt idi

her siyâsiyâtı dânâ rahmetullahi-aleyh

Aziz Bey'in düşürdüğü tarihtir:

Rihlet etti nâzır-ı evkâf iken bir vezîr ibn-i vezîr-i nükte-dân

sâdikâne kıldı hıdmet devlete zâi' etmez sa'yini Hak bî-gümân

yazdığı âsâr kaldı bergüzâr her birisi fazlına olur nişân

söyledim târihin üç ihlâs ile Subhî Paşa etti firdevsi mekân.

³⁸⁰ Orman ve Maadin Meclis Reisi.

Abdurrahman Sami Beylere ayrıca 88 sehimlik bir hisse daha ayrıldığı aynı kayıttan anlaşılmaktadır.³⁸¹

Subhi Paşa'nın ölümünden sonra emekli sandığından 4937 kuruş maaşı oğullarına yirmi yaşlarına geldiklerinde kesilmek üzere Mehmed, Vehhab, Kerim, Hüseyin ve Hamdullah Beylere 353'er kuruş; kızları evlenene kadar Hatice, Gülsüm, Şefika, Hasbiye, Zehra, Hamiyet, Emine ve Semiha Hanımlara ise 352 kuruş maaş bağlanmıştır. Ayrıca Paşa'nın nikahlı eşi Nilüfer Hanım'a da 356 kuruş aylık bağlanmıştır.³⁸²

Ancak bundan sonra Subhi Paşa'nın haremde bulunan hanımları pek çok kez verdikleri arzuhaller ile kendilerine maaş bağlanmasını talep etmişlerdir. Nitekim Nilüfer, Bahtiyar, Dilfirib, Çeşmiela, Saliha, Canfeza, Burcu, Aramdil, Cemalfer ve Şemsikamer Hanımların ortak arzlarında mağduriyetlerini ifade etmişlerdir.³⁸³ Bunun üzerine sadır olan irade ile her ne kadar tekaüd sandığından Subhi Paşa'nın nikahlı eşi Nilüfer Hanım'a maaş bağlandığı vurgulanıyorsa da diğer hanımlara buradan bir tahsisat yapılmadığı ifade edilmiştir. Neticede Nilüfer Hanım dışında kalan diğer hanımlara ve aile üyelerinden toplam on kişiye taksim edilmek üzere aylık üç bin kuruş maaş tahsis edilmiştir.³⁸⁴

Maliye Nazırı Tevfik Hüseyin Paşa tarafından yazılan arzdan anlaşıldığı üzere 1316 yılına gelindiğinde Subhi Paşa'nın hanımlarından vefat eden Burcu, Şemsifer, Çeşmiela, ve Cemalifer hanımlardan kalan maaşın kendi maaşlarına zammını talep eden Nilüfer, Dilfirib, Saliha, Canfeza, Aramdil ve Ülfet hanımlara vefat edenlerin 270'er kuruşluk maaşından toplam 1080 kuruşun ileride muhtacîn maaşatı mahlulâtından kendilerine tahsis olunacağı belirtilmiştir.³⁸⁵ Tahsisat için çıkarılan irade ile konu netlik kazanmıştır.³⁸⁶

Ancak aradan bir yıl geçmesine rağmen Subhi Paşa hanımlarının maaşına zamları yapılamamıştır. Bunun üzerine konu tekrar maliye nezaretince görüşülmüş ve

³⁸¹ *Kismet-i Askeriye Sicilleri*, nr:1895, v.49.

³⁸² BOA, ŞD, 873/5, 19 Cemaziyelahir 1303/25 Mart 1886.

³⁸³ BOA, İ.DH, 1000/79007, Lef:1, 13 Zilkade 1303/13 Ağustos 1886.

³⁸⁴ BOA, İ.DH, 1000/79007, Lef:2, 13 Zilkade 1303/13 Ağustos 1886.

³⁸⁵ BOA, *İrade Maliye (İ.ML)*, 29/64, Lef:1, 2 Recep 1316/16 Kasım 1898.

³⁸⁶ BOA, İ.ML, 29/64, Lef:2, 2 Recep 1316/16 Kasım 1898; *Babiali Evrak Odası (BEO)*, 1230/92199, 7 Recep 1316/21 Kasım 1898.

hanımların maaşlarına yapılacak bin seksen kuruşluk ilavenin 1315 senesi bütçe açığına ilave edilerek tahsis edilmesine karar verilmiştir.³⁸⁷

5.2. Haremi ve Çocukları

Nikahlı eşi Nilüfer Hanım dışında hareminde 13-15 cariyesi bulunan Subhi Paşa'nın Hareminde ki bu hanımlardan isimleri vesikalara yansıyanlar şu şekildedir: Bahtiyar, Dildirib, Çeşmiela, Saliha, Canfeza, Burcu, Âramdil, Cemalfer, Şemsifer ve Ülfet. Bunlar dışında literatürde Sümbülbaşa, Nevbahar ve Servinaz isimleri de verilmektedir. Subhi Paşa'nın eşlerinden 23 çocuğu dünyaya gelmiştir.³⁸⁸ Bunlardan erkek çocuklarından memuriyette bulunmuş olanların hayatlarına dair aşağıda kısaca bilgi verilmiştir.

5.2.1. Mehmet Ayetullah Bey

Subhi Paşa'nın en büyük oğlu olan Ayetullah Bey, 30 Cemaziyelevvel 1262/26 Mayıs 1846'da Mısır'da dünyaya gelmiştir. Eğitimi özel hocalardan alan Ayetullah Bey Fransızca'ya vakıftı. Babası Subhi Paşa'nın defter emini olduğu sırada tahrir kalemi müdürlüğüne getirilmiştir. Tercüme Odası'nda çalışan Ayetullah Bey ayrıca Şûrâ-yı devlet âzalığı yapmıştır. Ancak 1871'de Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete gelmesiyle o da tasfiye edilen ekip içerisinde yer almış ve âzalıktan alınmıştır. Bundan sonra Bikaülaziz kaymakamlığı, Tuna vilayet mektupçuluğu ve Erzurum vilayet mektupçuluğunda yapan Ayetullah Bey 12 Rebiyülahir 1295/15 Nisan 1878'de vefat etmiştir.³⁸⁹

Fransız şair Volney'in *Tedmür Harabeleri* isimli eserini kısmen tercüme etmiş olan Ayetullah Bey'in ayrıca *Rüya Risalesi* ve *Terkib-i bend* isimli eserleri vardır. *Vakit* gazetesinde makaleleri de yayımlanmış³⁹⁰ olan Ayetullah Bey, Yeni Osmanlılar arasında da yer almış ve bu cemiyetin nizamnamesini hazırlamıştır.³⁹¹ Ancak cemiyetin

³⁸⁷ BOA, *BEO*, 1269/95109, Lef:3, 10 Şevval 1316/21 Şubat 1899; *BEO*, 1286/96386, 15 Zilkade 1316/27 Mart 1899.

³⁸⁸ Baydar, *a.g.e.*, s.32; (Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi, Suphi Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı şiirin bir beytinde çocuk sayısı fazla olması sebebiyle şöyle söyler: *Kesret-i evlâd ile baba-yı âlem idi o pîr*. bk.: *Tarîk*, nr:654, 14 Rebiyülahir 1303/20 Ocak 1886).

³⁸⁹ İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s.216-217.

³⁹⁰ *a.g.e.*, s.218.

³⁹¹ Ebüzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, hzl.Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973, c.I, s.83.

Veli Efendi çayırındaki son toplantısında üyelerin gerçekleştirmek istedikleri suikaste dahil olmak istemediğinden daha sonra cemiyetten ayrılmıştır.³⁹²

5.2.2. Abdurrahman Sami Bey³⁹³

21 Zilhicce 1269/25 Eylül 1853'te İstanbul'da dünyaya gelmiştir ve Subhi Paşa'nın en büyük oğludur. Özel dersler alarak eğitimine başlamış olan Sami Bey, Mekteb-i Harbiye'de ve İsviçre'nin Zürih şehrinde Darülfunun'da eğitimini devam ettirmiştir.

1284 tarihinde daha 15 yaşındayken İstanbul Tahrir-i Emlak Kalemî'ne girmiş ve 1292 senesinde Şura-yı Devlet dahiliye dairesi kalemine girmiştir. 15 Cemaziyelahir 1302'de Orman ve Maadin Meclis Azası olan Sami Bey, 21 Cemaziyelahir 1304'te tekrar Şura-yı Devlet'e üye olmuştur. 6 Şubat 1326'da Maarif ve Nafia Dairesi azası ve ertesi sene Maliye Nafia ve Masarîf Dairesi azası oldu. Sami Bey rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli payesi almış ve Fransızca'ya da vakıf bir devlet memuruydu.

5.2.3. Mahmud Rasih Bey³⁹⁴

1269/1852-1853'te İstanbul'da doğan Mahmud Rasih Bey, sıbyan mektebini bitirdikten sonra Beylerbeyi rüşdiye mektebini ve mekteb-i sultanide eğitimine devam etmiştir. Subhi Paşa'nın Suriye valisi olarak atanması üzerine Suriye'ye giden Mahmud Rasih mekteb-i sultaniden diplomasını alamamıştır.

2 Zilhicce 1290/21 Ocak 1874'te 14. Tahrir Dairesi muharrir-i saniliğine tayin edilmiş ve 1 Recep 1291/14 Ağustos 1874'te bu memuriyet ilga edilince bir süre boşta beklemiştir. 26 Şevval 1296/13 Ekim 1879'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti varidat idaresine getirilmiştir. 13 Muharrem 1307/9 Eylül 1889'da senesi Evkaf-ı Hümayun Nezareti meclis idaresi azalığına getirilmiş ancak 5 Cemaziyelahir 1327/24 Haziran 1909'da bu memuriyetin lağvıyla açıkta kalmıştır. Bir ara Evkaf-ı Hümayun Müfettişliğine atanmış ve 2 Rebiyülevvel 1328/14 Mart 1910'da Hüdavendigâr, Ankara ve Konya Vilayetleri mıntıkası müfettişi olarak tayin edilmiştir. Hicaz demiryolu madalyası ile ikinci rütbeden mecidi nişanı sahibi olan Mahmud Rasih Bey Fransızca da biliyordu.

³⁹² İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s.221-222.

³⁹³ Hakkındaki bilgiler sicil dosyasından alınmıştır. Bk.: BOA, *DH.SAİD.d.*, 2/812, 29 Zilhicce 1269/3 Ekim 1853.

³⁹⁴ Hakkındaki bilgiler sicil dosyasından alınmıştır. Bk.: BOA, *DH.SAİD.d.*, 25/3, 29 Zilhicce 1269/3 Ekim 1853.

5.2.4. Ali Bey³⁹⁵

1279/1862'de İstanbul'da dünyaya gelen Ali Bey Mekteb-i Sultani'de eğitim almış ve Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. 19 yaşında iken 1299'da Evkaf-ı Hümayun Mektupçu Odası'nda göreve başlamıştır. 1302 yılında Saruhan Sancağı tahrir ve vergi memuriyetine getirilmiştir. Aynı yılın Zilhicce ayında rütbe-i saniye sınıfı tevcih olunmuştur. Sicil kaydında herhangi bir suçtan yargılanmadığı kaydı da mevcuttur.

5.2.5. Yusuf Kamil Bey³⁹⁶

2 Şevval 1281/28 Şubat 1865'te İstanbul'da doğmuştur ve özel dersler alarak eğitim hayatına başlamıştır. Mekteb-i Sultani'de eğitimine devam eden Yusuf Kamil Bey, 10 Zilhicce 1301/1 Ekim 1884'te stajyer olarak Bâb-ı âli Tercüme Odası'na girmiştir. 24 Cemaziyelahir 1305/8 Mart 1888'de Orman ve Maadin İdare-i Umumiye Muhasebe Kalemî'ne tayin edilmiştir. 29 Rebiyülahir 1310/20 Kasım 1892'de Cezayir-i Bahr-ı sefid vilayetinde Bozcaada kaza kaymakamlığına tayin edilmiştir.

5.2.6. Hamdullah Subhi

Hamdullah Subhi, 1885'te Abdülatif Subhi Paşa'nın ölümünden bir yıl önce dünyaya gelmiştir. Annesi Kafkasya'dan esir olarak satılan Ülfet Hanım'dır.³⁹⁷ İlk eğitimini konak içerisinde alan Hamdullah Subhi, ilk öğrenimini Kısıklı, Altunîzâde ve Numune-i Terakki isimli üç ayrı okulda almıştır. Ortaöğretimini ise Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde ücretsiz olarak tamamlayan³⁹⁸ Hamdullah Subhi buradan 1904'te mezun olduktan bir yıl sonra Tütün İnhisarı Merkez İdâresi Tercüme Kalemî'nde stajyer olarak çalışmaya başlamıştır. Daha sonra Ayasofya Rüşdiyesi, Darulmuallimin, Darülfünun gibi okullarda farklı alanlarda dersler vermeye başlamıştır.³⁹⁹

³⁹⁵ Hakkındaki bilgiler sicil dosyasından alınmıştır. Bk.: BOA, *DH.SAİD.d*, 10/69, 29 Zilhicce 1279/17 Haziran 1863.

³⁹⁶ Hakkındaki bilgiler sicil dosyasından alınmıştır. Bk.: BOA, *DH.SAİD.d*, 42/111, 29 Zilhicce 1281/25 Mayıs 1865.

³⁹⁷ Hamdullah Suphi'nin, "Annemin Derdi" isimli şiirinde annesinin esaretine ve Suphi Paşa Konağı'ndaki yaşantıya dair izler bulmak mümkündür. Bk.: Halim Serarşlan, *Hamdullah Suphi Tanrıöver: Bütün Şiirleri*, Ankara 1995, s.61-68.

³⁹⁸ Annesi Ülfet Hanım'ın verdiği arzuhal üzerine Hamdullah Suphi de ağabeyleri gibi ücretsiz olarak Galatasaray Sultanisi'ne kabul edilmiştir. Bk.: BOA, *Mektubî Kalemî (MF.MKT)*, 287/50, 23 Rebiyülahir 1313/13 Ekim 1895.

³⁹⁹ Baydar, *a.g.e.*, s.19-35.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Saruhan Mebusu olarak görev almış ve Milli Mücadele'ye de katılmış olan Hamdullah Subhi, Cumhuriyet'in ilanından sonra milletvekilliğe büyükelçi olarak görev yapmıştır. Dedesi ve babası gibi o da Maarif Nezareti'nde bulunmuş ve 1931'de kapatılan Türk Ocağı'nı 10 Mayıs 1949'da Horhor'da ki Abdülatif Subhi Paşa Konağı'nda tekrar açmış ve buranın uzun yıllar başkanlığını da yürütmüştür. İyi bir hâtip ve aynı zamanda yazar olan Hamdullah Subhi'nin çeşitli türlere ait eserleri *Türk Yurdu*, *İkdâm*, *Servet-i Fünûn*, *Resimli Kitap*, *Akşam* gibi çeşitli yerlerde yayımlanmıştır. Mustafa Kemal tarafından kendisine Tanrıöver soyadı verilen Hamdullah Subhi, 10 Haziran 1966'da Horhor'daki konakta vefat etmiştir.⁴⁰⁰

5.3. Şahsiyeti, Kişisel Merakları ve Eserleri

Subhi Paşa'nın torunlarından Nevbahar Hanım'ın kızı olan Melek Günersu, Subhi Paşa'yı şöyle anlatmaktadır:

*Annemin büyükbabası Subhi Paşa çok mükrim, hayırsever, misafirperverdi. Abdülatif Subhi Paşa'nın Horhor'daki konağında ağaların odaları kimsesizlere, misafir odaları Hindistan'dan, Afganistan'dan, Acemistan'dan, Irak'tan, Konya'dan ve Bursa'dan gelenlerle dolardı. Paşa bunların hepsiyle konuşur, hatırlarını sorar, işlerini kolaylaştırır, ihtiyacı olanlara tavsiyede bulunurdu. Missafirleri ile ilim ve edebiyat üzerine konuşur, münakaşalar ederek dolu dolu vakitler geçirirdi.*⁴⁰¹

Nüktedan ve neşeli bir sima olan Subhi Paşa ile Ahmet Vefik Paşa'ya dair şöyle bir nazire anlatılır. Vefik Paşa'nın bilmediği konularda bile bilgeçlik taslaması üzerine Subhi Paşa ve yanında başka bir arkadaşıyla Ahmet Vefik Paşa ile yaptıkları ilmî bir sohbet sırasında gerçekte olmayan bir müellif ve eserinden söz açarlarmış. Vefik Paşa da o müellifin şu eserleri de var diyerek birkaç isim uydurunca Subhi Paşa ve arkadaşı, Vefik Paşa'nın verdiği bilginin doğruluğunu sınırlarmış.⁴⁰²

Subhi Paşa; dürüst, çalışkan, âdil ve uysal bir sima olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun kişiliğine etki etmiş olabilecek yaşantısı, zevkleri ve merakları aşağıda ayrıca anlatılacaktır.

⁴⁰⁰ Baydar, *a.g.e.*, s.77-78, 221-227, 273-274; Serarşlan, *a.g.e.*, s.89, 123, 161-162.

⁴⁰¹ Melek Günersu, *Nevbahar: Abdülatif Suphi Paşa Konağı'nda Aşk ve Tarih*, İstanbul 2004, s.29.

⁴⁰² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 2013, c.I-V, s.734.

5.3.1. Koleksiyonerliği ve Âsar-ı Âtika Merakı

*Her dilde nümismatik denilen ilm-i meskukat ve yine arkeoloji adını taşıyan ilm-i asar-ı atika ile ilm-i tarih hep birbirine bağlı olan ve birbirinden yardım bekleyen ilimlerdir. Nasıl ki nümismatik arkeolojinin bir şubesi ise, ilm-i tarihin de bir şubesidir. Velhasıl bu üç ilim birbirinden ayırlamaz.*⁴⁰³

Bu pasaj Subhi Paşa'nın bahsedilen üç ilime olan merakının sebebini de bir bakıma açıklamaktadır. Halil Ethem Bey'e ait olan bu sözlerin yer aldığı ilgili eser Subhi ve Galip Bey gibi iki değerli Türk âlimine ithaf edilmiştir. Zengin bir meskukat koleksiyonuna sahip olan Subhi Paşa'nın koleksiyonu İstanbul'a gelen Avrupalı nümizmatların da ilgisini çekecek nitelikteydi.⁴⁰⁴ İslamî ve gayr-ı İslami sikkelerin bulunduğu bu koleksiyon ne yazık ki Subhi Paşa'nın ölümünden sonra yurt dışına satılmıştır. Literatürde rastladığımız bilgiye göre koleksiyon, Osman Nuri Arıdağ vasıtasıyla Almanya ve Avusturya'ya satılmıştır. Subhi Paşa'nın koleksiyonunda bulunan 6089 adet sikke ise British Museum ve Sofya Müzesi'ne satılmıştır.⁴⁰⁵

Osmanlı ülkesinde ilk sikke koleksiyonu Subhi Paşa tarafından oluşturulmuştur.⁴⁰⁶ Subhi Paşa'yı ilk koleksiyoner olarak vermemizin sebebi ise onun nümismatiğe olan ilişkisinin bir meraktan ziyade nümismatiği bir ilim dalı olarak görmesiyle ilgilidir. Türk Nümismatik Derneği'nin kuruluşunun 10.yılı münasebetiyle 1978'de dernek üyelerinin teklifi özellikle de İbrahim ve Cevriye Artuk'un fikir ve yardımları ile *Abdüllatif Subhi Paşa Madalyonu* basılarak paşanın hatırası yad edilmek istenmiştir. Bu madalyon ayrıca derneğin ilk hatıra madalyonudur. Madalyonun dizaynı ve baskı işlemleri Avni Kumuk tarafından yapılmıştır. Madalyon altın, gümüş ve bakır olmak üzere toplam 777 adet basılmıştır.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Halil Ethem, *İslamî Nümismatik İçin Bir Bibliyoğrafi Tecrübesi*, Ankara 1993, s.5.

⁴⁰⁴ Ebüzziya Tefik, *a.g.e.*, s.81.

⁴⁰⁵ Süleyman Özkan, "Osmanlılarda Eski Eser Koleksiyonculuğu", *Türk İncelemeleri Dergisi*, c.XIX, S.2(2004), s.83; Franz Babinger, Abdüllatif Suphi Paşa'dan sonra en iyi ikinci nümizmat olarak Galip Edhem Bey'i gösterir. Bk.: Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev.Coşkun Üçok, Ankara 1982, s.414.

⁴⁰⁶ Mehmed Mübarek, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Salis: Mülûk-i Cengiziyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hânları Meskûkâtı*, Konstantiniyye 1318 (Eser içerisinde bu bilginin yer aldığı giriş bölümüne sayfa numarası verilmediği için burada sayfa numarası gösterilememiştir.)

⁴⁰⁷ 58 adet altın, 298 adet gümüş ve 421 adet de bakır olarak basılmıştır. Güvendik Fişekçioğlu, "Türk Nümismatik Derneğinin Bastırdığı Hatıra Madalyonlar", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, c.1, Bülten:5(1980), s.27-28.

Aya İrini’de bulunan eserlerin Çinili Köşk’e naklinden sonra Maarif Nezareti kasalarında saklanan kıymetli meskukatlar Maarif Nazırı Mustafa Paşa’nın emriyle 1882’de Çinili Köşk’e nakledilmiştir. Yıllarca bu kasalarda tasnifsiz bir şekilde saklanan meskukatın tasnifinin yapılabilmesi için bir sikke komisyonu kurulmuştur. Subhi Paşa, Kabuli Paşa ile birlikte özellikle Grek sikkelerinin tasnifinde çalışmışlardır.⁴⁰⁸ Ayrıca Mehmet Zeki Pakalın’ın naklettiğine göre Subhi Paşa koleksiyonundaki meskukata dair bir katalog da hazırlamıştır. Bu kataloğun Bayezit Kütüphanesi’nde Halis Efendi Koleksiyonu’nda⁴⁰⁹ olduğu ifade ediliyorsa da biz çalışmalarımız sırasında böyle bir kataloğa rastlayamadık.

İnce zevkleri ve tarihi değeri olan eserlere ilgi duyan Subhi Paşa, Suriye Valisi olduğu sırada Sultan Abdülaziz’e ceylan derisi üzerine yazılmış bir Mushaf ile Hz. Ali’nin hattıyla yazılmış Bakara Suresi’ni hediye olarak göndermiştir.⁴¹⁰ Bir önceki bölümde de anlatıldığı üzere Çinili Köşk’ün müze haline getirilişinde ve ilk âsar-ı âtika nizamnamesinin çıkarılmasında onun bu ince zevklerinin ve arkeolojiye duyduğu merakın etkisi vardır.

5.3.2. Subhi Paşa’nın Şairliği

Subhi Paşa babası Sami Paşa gibi şiir de yazmıştır. Ancak onun şairliği çok güçlü değildir. Elimizde Subhi Paşa’nın şiirlerinin yer aldığı toplu bir eser yoktur ancak Fatin Tezkiresi’nde Subhi Paşa’ya ait şu gazel onun şairliğine dair fikir verebilir:

Mah-ı ruyun göricek aksini yar ayinede
Hüsnüne mail olup itti karar ayinede
O meh ayineye baktığı sama abes
Bulmadı mislini hubanda arar ayinede
Sunbül-ü zülfü gül ruyu o serv-i mazih
Aksedince görünür öz ke bahar ayinede
Çekilip ayine-i mihre siyeh perde-i şam

⁴⁰⁸ Nekriman Olcay, “İstanbul Arkeoloji Müzelerinin Sikke Kabinesi (Le Cabinet des médailles du musée archéologique d’Istanbul)”, *Anatolia Antiqua*, Tome 1(1991), s.206.

⁴⁰⁹ Pakalın, *a.g.e.*, s.462.

⁴¹⁰ BOA, *i.DH*, 641/44624, 9 Ramazan 1288/22 Kasım 1871.

Tab-1 zülfün taradı bu gece yar ayinede

Subhi'ya şükrü lutfiyle Cenab-ı Ziver

Tuti-i tab'ın ider nazm nisar ayinede.⁴¹¹

Subhi Paşa'nın bu gazeli dışında ona ait olduğu belirtilen üç beyitine rastladık. Bunlardan Nureddin Cerrahi'ye ithafen yazdığı beyit:

Sine çâk-ı aşk olup dergâh-ı Nüreddîn'de

Subhiyâ dâğ-ı dili Cerrâhi'ye kıl âşikâr⁴¹²

Subhi Paşa'ya ait rastladığımız diğer iki beyit ise şöyledir:

O mehin âyineye baktığını sanma abes

Bulmadı mislini hûbânda arar âyinede⁴¹³

Kesretinden kalmadı rağbet nişân-ı devlete

Bî-nişân olmak nişân-ı iftihârımdır benim⁴¹⁴

5.3.3. Eserleri

Subhi Paşa bir tarihçi, nümizmat ve devlet adamı olarak beş eser telif etmiştir. Bunlar aşağıda sırasıyla anlatılacaktır.

5.3.3.1. Miftahü'l-İber

Subhi Paşa, Mısır'da yaşadığı yıllarda İbn Haldun'un *Kitâb el-İber*'inin ikinci ve üçüncü kitaplarını Türkçe'ye tercüme etmeye başlamış ve bu tercüme, 1859'da İstanbul'da *Miftah el-İber* ismiyle neşredilmiştir. Subhi Paşa, *Kitâb el-İber*'in ikinci cildinin başından İran'da Sasaniler devrine kadar olan bölümü tercüme etmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın teşviki ile bu tercümeğe başlayan Subhi Paşa, *Miftah el-İber*'in mukaddimesinde bu konuda şunları söyler:

Ebnâ-yı cinsini dahi hissedar etmek arzusu ve esbak Mısır valisi merhûm ve mağfûr Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle tarih-i merkumun tercümesine ibtidar ettimse

⁴¹¹Davud Fatin, *Tezkire-i Hatimetü'l-Eş'ar*, İstanbul 1271, s.236; Pakalın, a.g.e., s.466.

⁴¹²<http://www.muzafferozak.com/ilahiyat/cerrahiyye.html> (Erişim tarihi:12.04.15).

⁴¹³Şemseddin Sami, *Kâmûs 'l- A 'lâm*, Tıpkıbasım, Ankara 1996, c.4, s.2936.

⁴¹⁴T. Nejat Eralp, "Osmanlılarda Nişan ve Madalya", *Türkler*, XIII, s.685.

*de merhum müşarun ileyh ve halefi İbrahim Paşa çok geçmeden âzim-i dâr-ı bekâ olmalarıyla Mısır'dan rihlet*⁴¹⁵

Eserin mukaddimesinde verdiği diğer bilgiler arasında Mustafa Âli'nin *Künhü'l-ahbâr* isimli eseri ile Münecimbaşı ve Hezarfen Hasan Efendi'ye ait tarihlerin Türkçe yazılmış genel tarihler içerisinde en güzideleri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Subhi Paşa, çeviriye bazı eklemeler yaparak bunların sonuna 'mütercim' ifadesini koymuştur.⁴¹⁶ Subhi Paşa, Miftahü'l-İber'den bir nüsha da Viyana Kütüphanesi'ne göndermiş ve bunun için Avusturya imparatoru kendisine bir altın madalya ihsan etmiştir.⁴¹⁷

5.3.3.2. Tekmilet el-İber

Subhi Paşa, İbn Haldun Tarihi'nde yetersiz bulduğu Yunan ve Roma tarihleri ile İran tarihini eksik bulduğunu söyleyerek *Tekmilet el-İber*'de bu konuları yazmıştır. İbn Haldun'un *Kitâb el-İber*'ine zeyil olarak yazmış olduğu bu eserin basımı için izin talep etmiş ve bunun üzerine çıkan irade ile kitabın neşrine müsaade edilmiştir. Neticede eser 1278 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁴¹⁸ İki kısımdan oluşan eser içerisinde anlatılan devletlere ait sikkeler de incelenmiştir.⁴¹⁹ Eser, ayrıca *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde tefrika edilerek yayımlanmıştır.

5.3.3.3. Uyûnü'l ahbâr fi'n-nukûd ve'l-âsâr

1279 tarihinde İstanbul'da basılan eser iki bölüm halindedir. Burada Yunan ve Roma sikkeleriyle İslam meskukatı tarihinin ilk dönemlerini ele alır. Subhi Paşa'nın bu eseri tefrika halinde *Tasvir-i Efkâr* Gazetesi'nde yayımlanmıştır.⁴²⁰

⁴¹⁵ Suphi Bey, *Miftah el-İber*, İstanbul 1276, s.3; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul 2006, s.148-149.

⁴¹⁶ Ejder Okumuş, "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesi'ne Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.15(2006), s.171-172.

⁴¹⁷ BOA, *İ.HR*, 176/9694, Lef:3, 8 Zilhicce 1276/27 Haziran 1860.

⁴¹⁸ BOA, *İ.DH*, 485/32706, Lef:1, 4 Şaban 1278/4 Şubat 1872.

⁴¹⁹ Suphi Paşa'nın *Tekmilet el-İber*'de yazdığı bazı haşiyeleri bir risale haline getirmiş olduğu söylenmektedir. Nitekim İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, bu risalenin Suphi Paşa'nın kendi el yazısıyla hazırladığı müsveddenin 61 sayfa olduğunu ve hususi kütüphanesinde bulunduğunu belirtmiştir. Ancak biz bu risaleye ulaşamadık. Bilgi için bk.: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, s.764.

⁴²⁰ Eserin yayımlandığı sayılar için bk.: Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002, s.262-263; Cevriye Artuk, "Nümismatik İlimine Yardım Edenlerden Birkaçı", *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, c.1, Bülten:9(1982), s.22.

5.3.3.4. *Hakaiku'l-kelâm fi târihi'l-İslam*

Bir tarih kitabı olan bu eseri ikinci Maarif Nazırlığı sırasında yazmıştır. Eserde İslamiyet'in ortaya çıkışından Hz. Ali dönemine kadar olan tarih aralığı anlatılır. İki cilt halinde hazırlanmış olan eserin ilk cildi 1297'de İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca eser İskender Efendi tarafından Farsça'ya da tercüme edilmiştir.

5.3.3.5. *Risale-i Subhiye*⁴²¹

II. Bölümde de belirtildiği üzere Subhi Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği 51 sayfalık layiha⁴²², dönemin dergilerinden Hazine-i Evrak'ta beş sayı içerisinde ayrıca tefrika edilmiştir.⁴²³

5.4. Konaklarındaki Entelektüel Faaliyetler

5.4.1. Fatih'teki Konak

Saraçhanebaşı'nda Baba Hasan Alemlî Mahallesi'nde Horhor Caddesi üzerinde 13 Numara'da yer alan ve ailenin 150 yıllık ikamet adresi olan konak, sadret Kethüdası Hâdi Efendi'den satın alınmıştır. 20.000 m² arazi üzerine kurulmuş olan konağı satın alan Subhi Paşa, burayı 1854'te İtalyan bir mimara yeniden inşa ettirmiştir.⁴²⁴

Subhi Paşa'nın en küçük oğlu Hamdullah Subhi Tanrıöver Bükreş Büyükelçiliği'nden döndükten sonra (1931-44) konağı kardeşlerinden satın almıştır. Ayrıca konak Ekrem Hakkı Ayverdi'ye tamir ettirilmiştir. Hamdullah Subhi'nin ölümünden sonra ise konak, 1970 tarihinde İstanbul Üniversitesi Rektörü olan Prof. Dr. Nâzım Terzioğlu tarafından 2,5 milyon liraya satın alınmıştır. Bir süre rektörlük binası olarak kullanılan konak, 1984'te İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü'ne tahsis edilmiştir. Konak hala aynı amaçla kullanılmaya devam etmektedir.⁴²⁵

Üç katlı olan konak, Osmanlı kârgîr sivil mimarisinin nadide bir örneğidir. Mimarisinde geleneksel Türk sivil mimari özellikleri dışında *barok*, *ampir*, *neorönesans*

⁴²¹ Franz Babinger Suphi Paşa'nın Suphi Paşa, *Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyihâ*, Hazine-i Evrak, nr:19, s.291sını bu şekilde adlandırmıştır. Bk.: Babinger, *a.g.e.*, s.401.

⁴²² Yazma nüshası için bk.: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No:83923.

⁴²³ Suphi Paşa, "Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyihâ", *Hazine-i Evrak*, nr:15,16,18,19.

⁴²⁴ Arslan Terzioğlu, "Abdüllatif Suphi Paşa Konağı", *Antika*, c.2, S,17(1986), s.13.

⁴²⁵ Süleyman Faruk Göncüoğlu, "İstanbul'un Fethi Sonrası Kurulan İlk Semt: Saraçhane", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Hakemli Dergisi*, S.22(2009), s.67; Murat Özel, *Doğu Batı Sentezinde Bir Paşa-Şeyh-Maarif Ailesi Morevîler*, İstanbul 2011, s.137.

gibi Batı mimari üslupları da kullanılmıştır.⁴²⁶ Konağın, İtalyan, Fransız ve Türk mimarisinin bir sentezi olduğu söylenilmektedir.⁴²⁷

Konak hem Subhi Paşa'nın hayatta olduğu sırada hem de Hamdullah Subhi Tanrıöver'in sahip olduğu dönemde bir ilim ve kültür yuvası olarak kullanılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere Hamdullah Subhi, Türk Ocakları merkezini bu konakta kurmuştur. Konağa önemli ilim ve fikir insanları gelerek asırlık bir kültür hayatını devam ettirmişlerdir.⁴²⁸ Gerek Sami Paşa konağı ve gerek Subhi Paşa konağı 19.yy Osmanlı kültür hayatı açısından önemli merkezler olmuştur. Devrin önemli isimleri bu konaklarda toplanarak ilmî ve edebî sohbetler gerçekleştirmişlerdir. Melek Günersu Subhi Paşa konağı hakkında şunları söylemiştir:

*Konak aynı zamanda bir okuldu da denilebilir. Herkes okur ve okutturulurdu. Ağalardan evli olanların çocukları okula verilir, dersleri konaktaki hocalara etüd ettirilirdi... Konağa gelen ulemalardan çoğu Paşazadelere hususi dersler verirdi.*⁴²⁹

Melek Günersu'nun da ifadelerinden anlaşıldığı üzere Subhi Paşa ailesi dönemin diğer önemli bürokrat konakları gibi bir ilim yuvası mahiyetindeydi. Genç şairler konağa gelir ve edebi sohbetler ederdi konak hem misafirhane hem de bir ilim meclisiydi. Sami ve Subhi Paşa konakları hakkında Ebüzziya Tefik ise şunları söylemiştir:

*Sami ve Subhi Paşa konakları zamanın birer encümen-i dâniş ü irfânı idi. Şark'ın ve Garb'ın en benâm ulemasına makar ve melce olan bu iki daire mevcudiyetleriyle payitahta şeref-bahş oluyordu. Mirza Safâlar, Hoca Abdülkerimler, Doktor Mortmanlar, Hind ü Sind'den Mağrîb-i Aksa'dan gelmiş allameler, mebahis-i ilmiye ve edebiye ile o konaklara birer dârü'l-ulûm meziyeti vermişti.*⁴³⁰

Sami ve Subhi Paşa konakları Yeni Osmanlılar ve yeni edebiyat çevrelerinin de yetiştiği bir merkez durumundaydı. Konağa devam edenler arasında Ahmet Vefik Paşa,

⁴²⁶ Göncüoğlu, *a.g.m.*, s.67.

⁴²⁷ Terzioğlu, *a.g.m.*, s.15; (Konağın mimari üslubuna dair daha ayrıntılı bilgi için bk.: M. Baha Tanman, "Suphi Paşa Konağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, s.51-52.)

⁴²⁸ Serarlan, *a.g.e.*, s.161.

⁴²⁹ Günersu, *a.g.e.*, s.29.

⁴³⁰ Ebüzziya Tefik, *a.g.e.*, s.80-81.

Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal gibi isimler bulunmaktadır. 1864-1867 ve 1871-1873 arasında konak, adeta bir siyaset meydanı haline gelmiştir.⁴³¹

5.4.2. Çamlıca'daki Konak

Küçük Çamlıca ile Bulgurlu Caddelerinin çevrelediği geniş arazi üzerinde Subhi Paşa'nın sayfiye olarak kullandığı bir köşkü daha bulunuyordu. Köşkün arkasında 272.000 metre karelik genişçe bir kuru da vardır. Bu arazi 1857'de Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa tarafından alınmış ve Ömer Paşa'nın vefatıyla tasarrufu Sarraf Köçeoğlu Agop Efendi'ye geçmiştir. Köşkün ve arazinin üçüncü sahibi ise Subhi Paşa'dır.⁴³²

Sâmiha Ayverdi Çamlıca'da bulunan kuru ve köşk hakkında şunları yazmıştır:

*Subhi Paşa Korusu, Çamlıca'nın hatta İstanbul'un pek de eşi olmayan bir ağaç cenneti idi. Manzara itibarıyla de bir bakışta Pendik'ten Kuruçeşme'ye kadar, çepeçevre görebilen zengin panoramasını dünyanın başka ülkelerinde bulmak muhal idi.*⁴³³

Kuru içerisinde bulunan köşk I.Dünya Savaşı sırasında askeriyece hastane olarak kullanılmıştır. Subhi Paşa'nın ölümünden sonra bir süre muhafaza edilen köşk ve arazi daha sonra varisleri tarafından satılmıştır.⁴³⁴

5.5. Zihin Dünyası ve 'Aydın' Kişiliği

5.5.1. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Zihin Dünyasına Etkisi

İyi bir çevre içerisinde yetişen Subhi Paşa, gençlik yıllarını Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi bir reformcunun yanında geçirmiştir. Subhi Paşa'nın da bulunduğu her kurumda reform girişimlerinde bulunduğu ve mevcut yapıdaki aksaklıkları gidermek için ne tür çalışmalar yaptığı geçen bölümlerde ele alınmıştır.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa için 'İlm, insanı âlim etmez, fitrat mükemmel olmalıdır. İşte Mehmed Ali'⁴³⁵ dediği belirtilen Subhi Paşa'nın belli ölçülerde kendisine Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı model almış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yukarıda

⁴³¹ Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbulu'nda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul 2013, s.209.

⁴³² Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, c.3, s.1413.

⁴³³ Sâmiha Ayverdi, *Hey Gidi Günler Hey*, İstanbul 2008, s.66.

⁴³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk.: Haskan, *a.g.e.*, s.1413-1414.

⁴³⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s.977.

da anlatıldığı gibi Kitab el-İber'in çevirisine Mehmed Ali Paşa'nın isteği üzerine başlamıştır. Genç yaşlarında Mehmed Ali Paşa gibi bir valinin kitabet hizmetinde çalışmış olması ona hem tecrübe kazandırmış ve hem de Mehmed Ali Paşa'yı kendisine bir anlamda rol model olarak kabul ettiğini düşündürebilir.

Rumeli Müfettişliği sırasında Kavala'da bulunan Mehmed Ali Paşa Vakfı'nı ziyareti ve buradaki yanlış uygulamayı düzeltmesi, oğullarından birinin isminin Mehmed Ali olması ve ailenin uzun yıllar Mehmed Ali Paşa'nın himayesinde kalması bu tezimi destekler niteliktedir.

5.5.2. Bir Aydın Olarak Subhi Paşa

Devrinin diğer aydınları gibi birçok dilde okur-yazar durumunda olan Subhi Paşa Arapça, Farsça, Rumca ve Fransızca'ya vakıftı. Aynı zamanda bir müellif olarak eserler kaleme almıştı. İyi bir okuyucu da olan Subhi Paşa müzayedeler yoluyla kütüphanesine kitaplar eklemiştir⁴³⁶ ve ölümünden sonra kütüphanesinde bulunan kitapların müzayedeye çıkarılmak üzere tasnif edilerek bir defteri hazırlanmıştır. Terekesinden intikal eden kitapları gösteren bu listede 1311 adet eserin mevcut olduğunu görüyoruz. Çeşitli disiplinlere ait bu eserler arasında müellif hattıyla yazılmış kıymetli yazmalar dışında matbu eserler yer almaktadır. Matbu eserlerin basım yerinin daha çok Mısır olduğu dikkati çekmektedir. Mısır dışında Londra, Viyana, Roma ve Hint baskısı eserler de vardır. Yazma eserler arasında ise müellif hattıyla yazılmış çok değerli yazmalar olduğu görülmektedir. Yine sanat değeri açısından önemi olan tezhipli çok sayıda yazma ve nadir nüsha olarak belirtilen bazı eserler bulunmaktadır.

Koleksiyonda Tefsir, Kıraat, Hadis, Sarf gibi İslam ilimleri dışında Tıp, Astroloji, Tabakat, Tarih, Münşeat gibi farklı disiplinlere dair eserler bulunmaktadır. Bunlar arasında tarih koleksiyonu en zengin bölümdür. Burada Osmanlı vekâyinameleri dışında İtalyan, Yunan ve Rus tarihlerini anlatan kitaplar da mevcuttur. Koleksiyonun en zengin diğer iki bölümünü ise tıp ve edebiyat oluşturmaktadır.⁴³⁷

⁴³⁶ İsmail Erünsal'ın belirttiğine göre Suphi Paşa, Meclis-i Vâlâ azası olduğu sırada Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in kitaplarının müzayedesinden 32.000 kuruş değerinde kitaplar satın almıştır. Bu müzayedeye Suphi Paşa adına Sahaf Mehmed Şükrü Efendi katılmıştır. Suphi Paşa, bu kitapları veresiye olarak almış ve daha sonra ödemesi gereken 32.000 kuruşu da hazırladığı İbn Haldun Tercümesi'nden belirli bir miktarını Sahaf Mehmed Şükrü'ye vererek 70 kuruştan satmasını ve elde ettiği kazançla da bu borcu ödemiştir. Bk.: İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar*, İstanbul 2013, s.264-265.

⁴³⁷ *Evkaf Nazırı Merhum Suphi Paşa'nın Terekesinde Zuhur Eden Kitaplarının Defteridir*, İstanbul 1302.

İlme ve eğitime önem veren Subhi Paşa, ilgili bölümde anlatıldığı üzere Hamidiye Ticaret Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi ve Dersaadet Kız Sanayi Mektebi gibi birçok eğitim kurumunun açılmasında pay sahibidir. Darüşşafaka'nın kuruluşu için Şura-yı Devlet azası iken bağış yapan isimler arasındadır.⁴³⁸

Hem kendi konağı hem de babası Sâmi Paşa'nın konağı daha önce de ifade edildiği gibi bir ilim meclisi halini almıştır. Genç şair ve yazarlar buradaki ilmî toplantılar sayesinde pek çok âlim ile beraber olma fırsatı yakalamışlardır. Bilindiği üzere Subhi Paşa, Encümen-i Dâniş'in dahili üyeleri arasında yer almış ve bunun dışında Peşte, Bavyera, Saksonya Bilimler Akademisi ile Maarif-i Şarkıyye Encümeni ve Alman Doğu Derneği'nin üyelerindendi.⁴³⁹

⁴³⁸ Suphi Paşa 20 altın bağışta bulunmuştur. (Bk.: Mehmet İzzet vd., *Türkiye'de İlk Halk Mektebi Darüşşafaka*, İstanbul 1927, (Eserde sayfa numarası bulunmamaktadır.)

⁴³⁹ BOA, HSD.AFT, 9/15, Ts.

SONUÇ

Abdüllatif Subhi Paşa, Osmanlı tarihi ve dünya tarihi açısından ilginç bir yüzyıl olan on dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir bürokrattır. Aynı zamanda Osmanlı'da sivil bürokrasinin gelişmesiyle ortaya çıkan *memur-aydın/bürokrat-aydın* profilinin de tipik bir örneğidir. Köklü bir aileden gelen Subhi Paşa, çocukluk ve ilk geçlik yıllarını Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi bir reformistin yanında geçirmiştir. Diğer Osmanlı aydınları gibi birden fazla dilde konuşup yazabilen Subhi Paşa aynı zamanda bir müelliftir. Meskukat tarihi, İslam tarihi, Yunan ve Roma tarihleri hakkında eserler kaleme almıştır. Osmanlı'nın ilk ilmî cemiyeti olarak kabul edilen Encümen-i Dâniş ile Peşte, Bavyera, Saksonya Bilimler Akademisi, Maarif-i Şarkiyeye Encümeni ve Alman Doğu Derneği'nin üyeleri arasında yer almıştır.

Subhi Paşa, Hüdavendigâr Vilayeti ıslahatı memuriyeti ve Rumeli müfettişliği sırasında Tanzimat'ın taşrada uygulamaya konulması için önemli çalışmalar yapmıştır. Bu açıdan yazdığımız ilgili bölümlerin Tanzimat'ın taşrada uygulanması hakkında yapılmış çalışmalara ufak da olsa bir katkı sağlayabileceğini düşünüyoruz. Suriye valiliğinin anlatıldığı bölümde ise Almanların Kudüs ve civarına yerleşme çabaları ile yabancı konsolosların Osmanlı halkına ve mülküne verdikleri zararı Subhi Paşa'nın gözlem ve fikirleri doğrultusunda aktarmaya çalıştık. Bunun dışında Cevf'te bir mutasarrıflık kurularak hac yolunun güvenliğinin sağlanması ve aşiretlerin iskanı için yapılan çalışmalar literatürde Subhi Paşa'nın Suriye valiliğine ilişkin boşluğu tamamlar niteliktedir.

Evkaf, Maarif, Ticaret ve Maliye Nazırı olarak defaatle görev yapmış olan Subhi Paşa, nazırlıkları sırasında önemli işlere imza atmıştır. İlk maarif nazırlığı sırasında sıbyan mektepleri ile ilgili bir layiha hazırlanmış ve ilk defa bu layiha ile kız çocukları için ayrı bir sıbyan mektebi kurulması fikri gündeme getirilmiştir. Çinili Köşk'ün müze haline getirilmesi, Hamidiye Ticaret Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi ve kız sanayi mekteplerinin kurulması Subhi Paşa'nın ticaret nazırı olarak görev yaptığı sırada gerçekleşmiştir. İlgili bölümde literatürde tekrar edilen bilgilerin arşiv vesikaları aracılığıyla bir sağlaması yapılmaya çalışılmıştır. Elimizdeki malzemenin Subhi Paşa'ya atfedilen bazı icraatları doğrulayacak ya da yanlışlayacak minvalde olmaması temkinli bir üslup kullanmamızı zorunlu kılmıştır.

Hayatı boyunca farklı komisyonlarda ve nezaretlerde görev alan Subhi Paşa, getirildiği görevlerde mevcut yapıyı kökten değiştirecek uygulamalarda bulunmuş dürüst, çalışkan ve entelektüel birikimi oldukça zengin bir siyasî aktördür. Subhi Paşa'ya dair elinizdeki bu çalışma elbette yeterli sayılamaz. Gerek dönemle ilgili evrakın farklı dosya fonlarında bulunması, gerek çalışmanın zamanla mukayyed oluşu araştırmanın elinizdeki haliyle ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. İleride daha kapsamlı bir araştırma yapılarak yeni bulgu ve bilgiler ışığında çalışmanın genişletilmesi mümkündür. Ayrıca Subhi Paşa'nın henüz Latin harflerine aktarılmamış eserleri konuya ilgi duyan araştırmacılar için bir çalışma alanı olabilir.

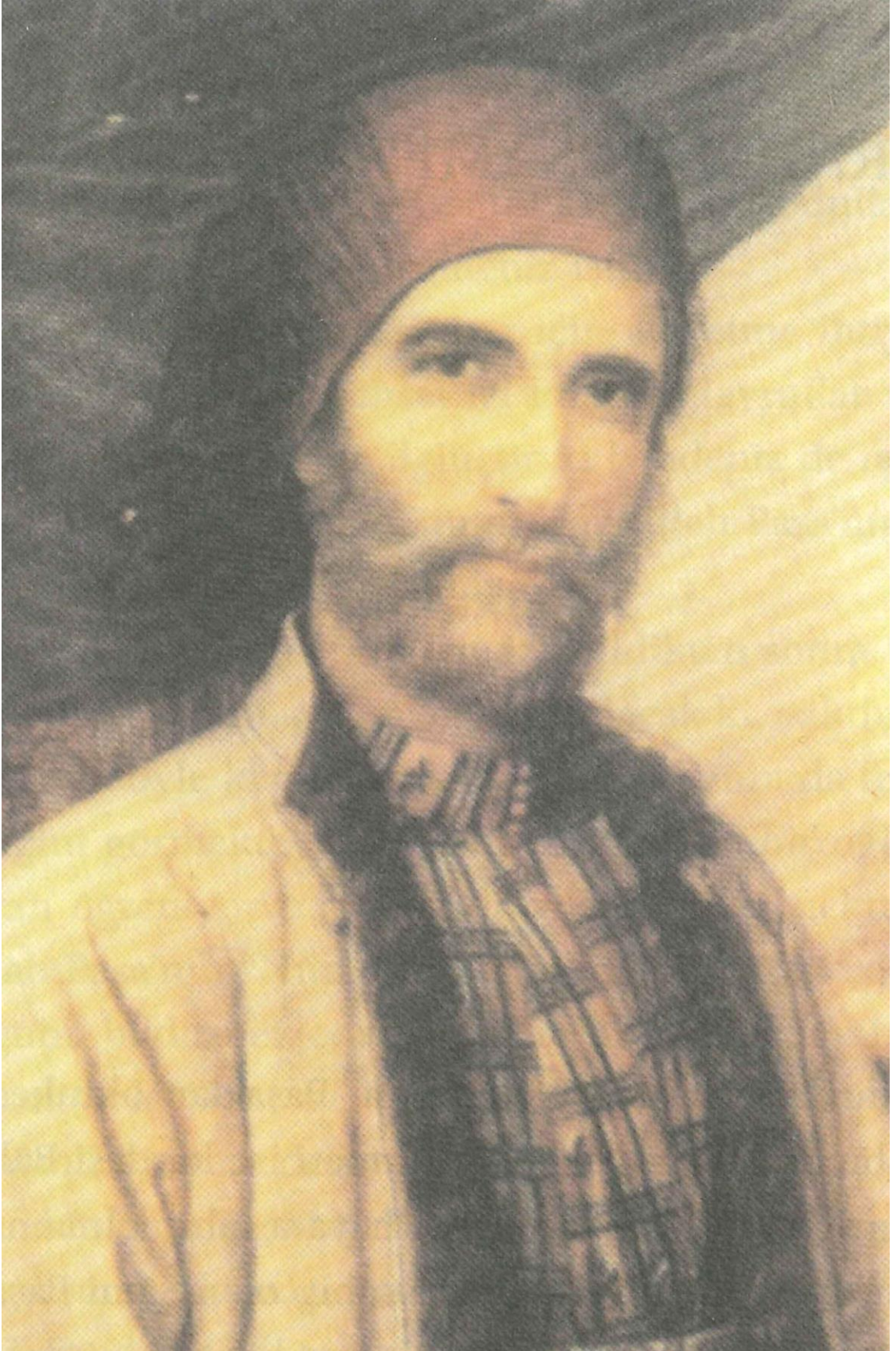
Hatırat, mektup ya da herhangi bir kişisel evrak biyografi çalışmaları için hayati önem taşımaktadır. Ne yazık ki Subhi Paşa'ya ait bu tür bir malzemedен mahrum oluşumuz çalışmamız için bir zaaf olarak kabul edilebilir. Ancak buna rağmen incelediğimiz arşiv vesikalarının satır araları ve karşılaştığımız bazı anekdotlarla Subhi Paşa'nın iç dünyası da çözümlenmeye çalışılmıştır.

EKLER

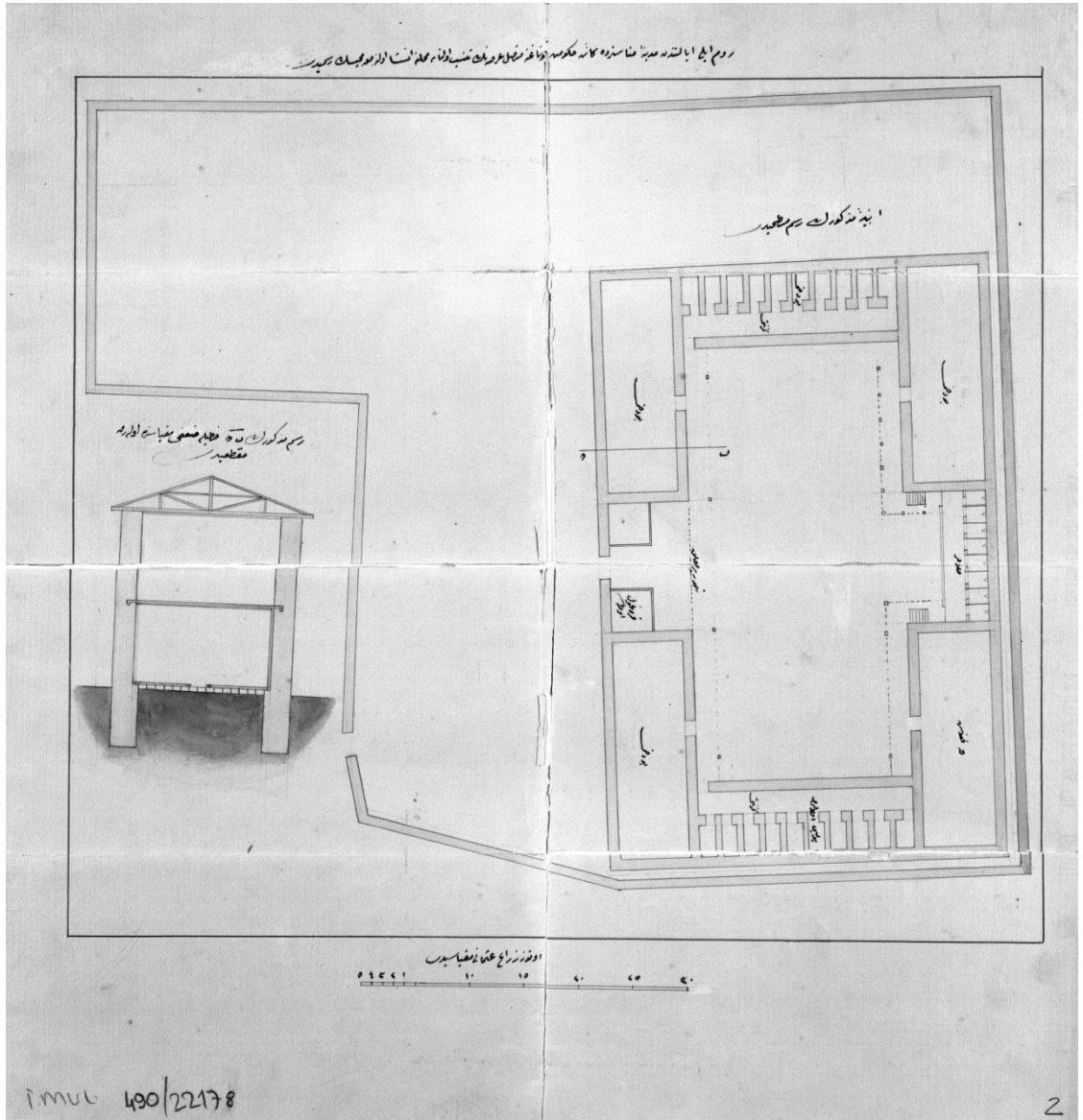
Ek 1: Abdülatif Subhi Paşa

Ek 2: Abdurrahman Sami Paşa

Ek 4: Manastır'a İnşa Edilecek Hapishane Planı

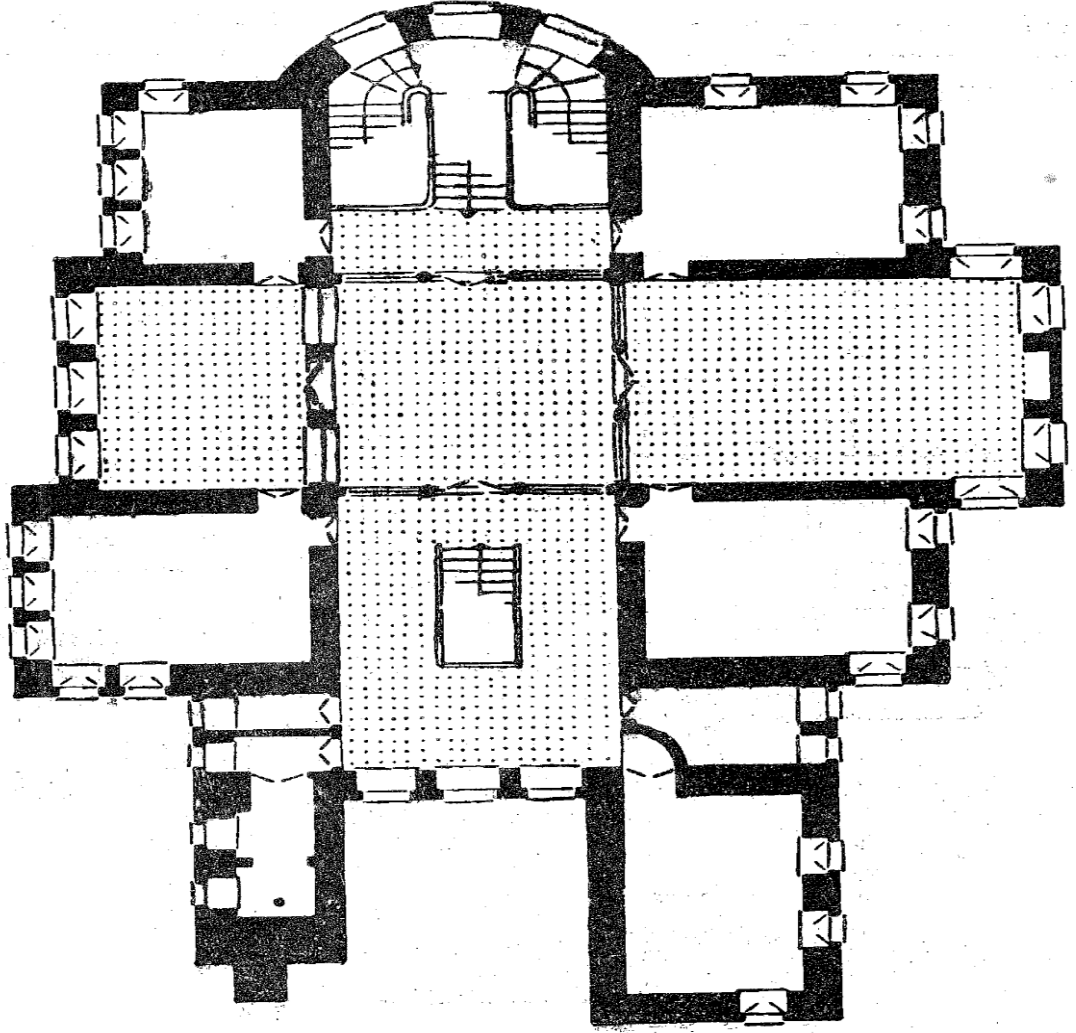
Kaynak: BOA, İ.MVL, 490/22178, 25 Safer 1280/11 Ağustos 1863

Ek 5: Subhi Paşa Hatıra Madalyonu

Kaynak: Güvendik Fişekçioğlu “Türk Nümismatik Derneğinin Bastırdığı Hatıra Madalyonlar”, Türk Nümismatik Derneği Bülteni, c.1, Bülten:5(1980), s.27-28.

EK 7: Subhi Paşa Konağı Planı

Kaynak: Sedad H. Eldem, Türk Evi Plan Tipleri, İstanbul 1968, s. 164

Ek 8: Subhi Paşa'nın Terekesinden İntikal Eden Kitaplar

		Mesahif-i Şerife	
	Kitabın adı		Mülahazatı
1	Mushaf-ı Şerif	Ba hatt-ı şeyh	Nesih hat/ 1 cilt/ cild-i nefis ve mahfazalıdır ve tezhibi güzeldir.
2	Amme Cüz'ü	Ba hatt-ı İsmail Zühdü	Nesih hat/ 1 cilt/ Müzehheb ve nefistir.
3	Mushaf-ı Şerif	Ba hatt-ı Mustafa El-Halimi?	Nesih hat/ 1 cilt/ Müzehheb ve Kıtası matbu'dur.
4	Mushaf-ı Şerif	Ba hatt-ı Mehmet Raşit Eyübî	Nesih hat/ 1 cilt/ Müzehheb ve nefistir.
5	En'am-ı Şerif	Ba Hatt-ı Mustafa Dede İbn Eş-Şeyh	Nesih hat/ 1 cilt/ Müzehheb ve nefistir.
6	En'am-ı Şerif	Ba hatt-ı şeyh	Nesih hat/ 1 cilt
12	Hutût-ı Küfiyye ile suver ve Murakkaât		6 cilt
13	Mushaf-ı Şerif		1 cilt
		Kütübü'l-Ahzab	
14	Hizbu'n-Necat	Bahaeddin Es-Sa'di	Ba hat/ 1 cilt
15	Şerhu'l-Kevakib Ed-Dürriye fi Medhi Hayrül-Berriyye ?		1 cilt
16	Şerhu Hilye-i Şerif li'l- Hâkânî		1 cilt
17	Şerh-i Kaside-i Bürde	li-Mehmed Efendi İbn Hamid El-Kefevî	Müzehheb ve nefistir
		Tefâsir-i Şerife	
18	Tefsir-i İbn Abbas		Nesih Hat /Arabî/ 1 cilt/ Yazısı ve cildi nefis ve müzehhebdir
20	Tefsir-i Beyzavi	Beyzavi	Nesih Hat /Arabî/ 2 cilt/ Yazısı ve cildi nefis ve kağıdı âbâdi ve müzehhebdir.
21	Tezyilü't-tenzil		Ta'lik hat/Arabî/ 1 cilt
22	Haşiyeti Cemaleyn Ale'l Celaleyn?	Ali El-Kâri	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
24	Tefsir-i Celaleyn		Nesih hat/ Arabî/ 2 cilt

25	Tefsir-i Mevakıb	Ferruh?	Nesih hat/ Türkçe/ 1 cilt
26	Tertib-i Zîba	Vardârî	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
27	Muadalu'l-Kur'an	Ebu Bekir Er-Râzî	Ta'lik Hat/ Arabî/ 1 cilt
28	Âyat-ı Erba'in Şerhi	Okçu-zâde	Ta'lik Hat/ Türkçe/ 1 cilt
29	Keşfü'l-esrar...Kuraniyeti	Mehmet İskenderanî	Mısır Basması/ Arabî/ 1 cilt
30	Mevlid-i Şerif	Süleyman Efendi	Nesih hat/ Türkçe/ 1 cilt
31	Risale-i Ashab-ı Bedir Hazarâtu		Nesih hat/ Türkçe/ 1 cilt/ Nefis
32	Tefsir-i Ebu'l-leys		Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
33	Mefhumâtü'l-Ekrân fi Mübhemati'l Kur'an li's-Suyûtî		Arabî/ 1 cilt
34	Miftahü't- Tefâsir		Basma/ Arabî /1 cilt
35	Tefsîr-i Şeyhü'l-Ekber		Basma/ Arabî /1 cilt
43	Tefsir-i Fahr Er-Râzî		Mısır Basması/ Arabî/ 8 cilt
44	Tefsir-i Ferruh Efendi		Basma/ Türkçe/ 1 cilt
46	Tefsir-i Kâdı Beyzâvî		Basma/ Arabî /2 cilt
47	Beyzâvî Haşiyesi Siyelkütî		Basma /Arabî/ 1 cilt
		Kütübü'l Kırâ'at	
48	Şerh-i Şâtibiyye	Ali El-Kâri	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
49	Şerhu's- Şâtibiyye	İbn Kasih?	Mısır basması/ Arabî / 1 cilt
50	Kenzü'l-Meânî fi Şerhi hurzu'l- Emânî		Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
51	Şerhu's- Şâtibiyye	Yusuf bin Esed	Ta'lik hat/ Arabî/ 1 cilt
52	Şerhu'r-Râ'iyye	Mehmet bin Ceyare?	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
53	Şerh-i Cezeri	Zekeriyya Ensârî	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
54	Ferşu'l-hurûf		Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
55	Hilyetü'l Furkân fi Beyâni Tecvidi'l Kur'ân		Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt

		Kitâbü'l Ehâdis	
57	Şerhü's- Şifâ	Şehabeddin	Nesih hat/ Arabî/ 2 cilt
58	Mesâbih	..?	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
59	Esmâ'-i Ruvat ?	El Haffız El - Ezdî	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
60	Garîbü'l-Hadis	...?	Nesh-i kadim/ Arabî/ 1 cilt
61	Şifâ'-i Şerif	Kadı İyaz	Ta'lik/ Arabî/ 1 cilt/... ve müzehheb ve nefistir
62	Şifa-i Şerif	Kadı İyaz	Nesih/ Arabî/ 1 cilt
63	Şerhü'l -Cami'i's-Sağır	Nuh Efendi	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt
64	Tercüme-i Hadis-i Erba'in	Li'n- Nevâyî	Ta'lik/ Arabî/ 1 cilt/ Mücellled ve müzehhebirdir
65	Tercüme-i Şemal-i Şerif	İshak Efendi	Nesih hat/ Arabî/ 1 cilt/ Nefistir
67	Nüzhütü'l-Mecâlis		Mısır Basması/ Arabî/ 2 cilt
68	Galiyetü'l-Mevâ'ız		Arabî/ 1 cilt
69	Dav'u's-Şems		Arabî/ 1 cilt
70	Dürrü'l-Mansur		Arabî/ 1 cilt
71	Hadis-i Müselsel		Arabî/ 1 cilt
72	Şerhu Nehcü'l-Belağa el- Hadis		
73	Hilye-i Hâkânî		Arabî/ 1 cilt
74	Tercüme_i Nuhbetü'l- fiker	73	Basma, Türkçe 1
78	Buhâri'-i Şerif		Mısır basması, Arabî, 4
80	Def'a Buhâri'-i Şerif		Mısır basması, Arabî, 2
82	Müslim-i Şerif		Mısır basması, Arabî ,2
83	Sünen-i İbn Mâce		Hind basması, Arabî, 1
84	Sahîhü'n- Nesâ'i		Hind basması , Arabî 1
85	Câmi'ü't-Tirmizî		Hind basması, Arabî, 1

86	ünen-i Ebi Dâvud		Hind basması, Arabî, 1
89	Def'a Buhârî-i Şerîf		Eski, basma Arabî 3
90	Tercüme-i Şemâ'il-i Şerîf		Nesih, Türkçe, 1, Nefis hat
	Kitâbü'l-Akâ'id		
92	Tercume-i Milel-i Nihel	Nuh Efendi	Nesih, Türkçe, 2 mücellettir
94	Milel-i Nihel	Li's-Şehristânî	Basma, Arabî, 2 Londra tab'ı
95	Hâşiyetü'l- Benânî ala Muhtasari's-Sinûsî		Arabî, 1
96	el- Müfîd fî Halli Elfâzi't-Tevhîd		Arabî, 1
97	el- Milel ve'n-Nihel ibn Hatmî ez-Zâhirî ve Bihattîhi		Arabî, 1
98	Şerh--i Kasîde-i Nûniyye		Arabî, 1
99	Tercüme-i Akâ'id		Arabî, 1
100	Şerhü'l- Akâ'id li'n-Nesefî		Arabî, 1
101	İsâm Şerh-i Akâ'id		Arabî, 1
103	Şerhü'l- Mevâkîf		Arabî, 2
104	İzhârü'l- Akâ'id		Arabî, 1
	Kütübü'l- Fıkh		
105	Dürer	Monla Hüsrev	T'alik, Arabî, 1 Muşî ve müzehheb ve nefistir
106	Risale-i Salatiyye	Flornevî	Nesih, Arabî, 1
107	İs'af fî Ahkâmı'l-Evkâf	Trablusî	Ta'lik, Arabî, 1
108	şerhu münyetü'l- Musalli,	Halebî	Nesih, Arabî, 1
109	Metni Münyetü'l- Musallî		Nesin, Arabî, 1, nefistir
110	Mujaddimetü Ebi'l-Leys	Ebi'l-leys	Nesih, Arabî, 1
116	Fetevâ-yı Hindiye		Mısır basması, Arabî, 6 üç cildde yapılmıştır.
117	Risale-i Kutkuboğa		Nesih, Arabî, 1

118	Risale-i Beyi' ve şir'a		Nesih, Arabî, 1
119	Mülteka		T'alik, Arabî, 1
120	Mevmû'-i Sâk		T'alik Tğrkçe
121	Mu'inû'l- Hükkâm	Trablusî	Mısır basması, Türkçe, 1
122	Usûl-i Fıkıhdan Nefis Bir Kitab		Nesih, Arabî, 1 müzehhebdir.
123	Tenbih		Nesih, Arabî, 1
124	Kitâbü't- Terşih		Nesih, Arabî, 1
125	Manzume-i Vikâye		Nesih, Türkçe, 1
126	Hulâsatü'l- Ucûbe		Nesih, Arabî, 1
127	Ba'zı mesâ'il-i fıkhiyye		Nesih, Arabî, 1
129	Usûl-i Fıkıhdan Keşfü'l- Esrâr el- bezdevî		Basma, Arabî, 2, evvel tab'ı
130	Behcetü'l- Feteva		Basma, Türkçe, 1
132	Kenz-i Şerh seyl'i		Basma, Türkçe, 7 evvel ve sâni
133	Pezdvî mine'l- Usûl		Basma, Arabî 1
134	el- İşbâh ve'n- Nezâ'ir	li İbni Nuceym	Nesih, Arabî, bi- hattı Süleyman Efendi ma'a min telâmizi
135	Dürrü'l- Muhtâr		Nesih, Arabî, 1 ba hattı nefis ve müzehheb
136	İlm-i usûliddin Tercüme-i Mirkât		Ta'lik, Arabî, hat nefis ve müzehheb
137	Risâle-i Fıkhiyye		Arabî, 1
138	Sadrü's- şeri'a		Arabî, 1 nevâkis
139	Câmi'ü's- Sağîr	lil Atâbî	Arabî, 1
140	Mecmu'a-i Dürrî Efendi		Arabî, 1
141	Nihâyetü'l- Kitâbe ilâ Tahrîri'l- Kifâye	Zekeriyya el- Ensârî	Ta'lik, Arabî, 1
142	Vâkı'âtü'l- Müftîn		Ta'lik, Arabî, 1
143	Şurûtu's- Selât		Ta'i,k, Arabî, 1

144	Husûlü'l- Me'mûl min İlmi'l- Usûl		Ta'lik, Arabî, 1
145	Müstesfâ		Nesih, Arabî, 1
152	Tercüme-i Tahtavî		Basma, Türkçe 7
153	Hidâyetü'l- En'âm	Mehmed Ömer el-Gazzî	Nesih, Arabî, 1
	Kütüb't- Tasavvûf		
154	Mesnevî	Mevlânâ Celaledin Rûmî	Ta'lik, Fârisî, 1 Cildi mahfazalı ve nefisdir.
155	Meşâriku'l- Envâr el-Kudsiyye fi- Beyânî'l- uhûdi'l-Muhammediye, Şa'rânî		Nesih, Arabî, 1
156	Kimyâ-yı Se'âdet	el- Gazzâlî	Nesih, Fârisî, 1, Nesh-i kadim, altı yüz tarihinde tahrir olunmuştur.
157	Hakâyiku'd- Dekâyık	el- Gazzâlî	Nesih, Fârisî, 1 mücelladdir
158	Hall-ı Tahkikât	Cevrî	Ta'lik, manzum, 1 mücellad ve mahfazalıdır.
159	Fethü'l- Ebvâb		Ta'lik, Fârisî, 1 cildi kâr-ı kadim
160	Câmi'u'l- Âyât	İsmail Dede	Ta'lik, Türkçe 1
161	Se'adet- Nâme		Nesih, Türkçe, 1
162	Gülşen-i Envâr		Nesih, Türkçe, 1
163	Kitabu'n-Nur min Şecereti't-Tûr		Nesih, Arabî, 1
164	Hüsn-i Dil Lâmi		Nesih, Arabî, 1
165	Kitab-ı Tasavvuf bi- hatt-ı mü'ellif		Nasih, Arabî, 1
166	Gunye-i Abdülkâdir		Mısır basması, Arabî, 1
167	Mecmu'a-i Kirâmât-ı Evliya		Fârisî, 1
168	Baharistân Vâmi'		
169	Şerh-i Füsüsü'l- Hikem	Nev'i Efendi	Türkçe, 1
170	Mev'iza fi't- Tasavvuf		Ta'lik, Arabî, 1 ve müzehhebdir
171	el-Ukûdu'l-lu'lûe	eş-Şeyh Abdülkadir en- Nablûsi	Arabî, 1
172	Tercüme-i Minhâcü'l- Âbidin		Türkçe 7

179	Şerh-i Mesnevi-i şerif li- Ankaravî		
180	Muhadaratü'l-Ebrâr ve Müsâmeretü'l- Ehyâr		Türkçe 1
181	Menâkıb-ı Hazret-i Hüdâvendigâr		Türkçe, 1
184	Tercüme-i Mesnevî	Nahifî	Türkçe, 3
	Kütüü's-Siyer		
185	Teysirü'l- Mesir fi- Şerhi'l- Siyeri'l- Kebîr	Münib Efendi	Nesih, Arabî,1 müzehhebdır
186	Siyer-Âsım	Âsım Efendi	Ta'lik Türkçe, 1
187	Gazavât-ı Bosna		Basma, Arabî,1
188	İbnü'l- İyas		Nesih, Arabî, 1
189	Sırru's-Siyer		Nesih, Türkçe, 1
190	İyer-i KâzurÛnî		Nesih, Fârisî, 1,.
191	Siyer-i Veysi		Nesih, Türkçe,1
192	Miftâhü'l- Cinân		Nesih, Türkçe, 1
195	İnsânü'l- Uyûn li-Ali el-Halebî		Nesih, Arabî, 3 hatt-ı kadîm
196	Ravzatü'l- Ahbâb		Nesih, Fârisî,1 bi- hatt-i mü'llif
197	Ravzu'l- anf	li's-Süheyîlî	Nesih, Arabî, 1 hatt-ı kad,m
198	Siyer-i İbn Hişâm		Basma, Arabî, 1
	Kitab-ı İlmü'l- Ensâb		
199	el- Haseb fi'n- Neseb	li'l- Hydarî, el- Bağdadî,	Nesih, Arabî, 1
200	Lübbü'l- Lübâb fi- Tahrîr'l- Ensâb		Nesih, Arabî, 1
201	Sâ'iku'z- Zeheb		Nesih, Arabî, 2
202	Ensâbü'l- Arab		Nesih, Arabî, 1
	Kütübü'l-Ta'biri'l- Menâm		
203	Tercüme-i İbn Sirin		Nesih, Türkçe, 1

204	Tuhfetü'l- Mlûk		Nesih, Fârisî, 1
	Kütübü'l- Ahlâk		
205	Ahlak-ı Âlâyı		Ta'lik, 1
206	Kırk İki Hikaye		nesih 1
207	İntihâb-ı Bostan		Ta'lik, 1 müzehheb ve tükayiddir
208	Ahlak-ı İbn Sînâ		Nesih, 1
209	Levâmi'u'l- İşrâk fî- Mekârimü'l- Ahlak		1
210	Ahlak-ı Nâsirî		1
211	Hukuk-ı İhvetü'l- İslâm		Türkçe 1
212	Mülzemetü'l- Ahlak		Basma, Türkçe, 1
	Kütübü's-Siyâse		
213	Zahîretü'l- Mülûk		Nesih, Fârisî, 1 nesh-i kadim
214	Tedbîrü Nizâmü'l- Mülûk		Nesih, Türkçe, 1
215	Akvamü'l- Mesâlik fî- Ma'rifeti Ahvali'l- Memâlik		Basma, Türkçe, 1
216	Kitabu's-Siyâse	Aristâtalis	Basma, Arabî, 1
217	Âsaf- nâme	Lütfî Paşa m	Ta'lik, Türkçe 1
218	Tiberü'l- Mesbuk		Türkçe, 1
219	Usûl-i Hükm fî- Nizâmi'l- Âlem		Türkçe, 1
220	Ahkâmü's-Sultâniyye		Mısır basması, Arabî, 1
221	Kitabu Abdürrezzak	Bâhir Efendi	Nesih, Arabî, 1 müzehheb ve nefis
222	Netîcetü'l- Hakâyık	Mehmed bin Enîs	Basma, Arabî, 1
223	Pişkeş		Basma, Fârsî 1
224	Divâü's-Sabâbe		Arabî, 1
229	Kitabü'l- Agânî		Basma, Arabî, 5 beher cildi 4

230	Şerhü'l- Hamâse	Li't- Tebrizî	Basma, Arabî,1
231	Mevmau'l- Bahreyn		Basma, Arabî, 1
232	Hikaye-i varaka		Ta'lik, Türkçe 1
233	Yûsufu Züleyha	Molla Câmî	Ta'lik Fârisî, 1
234	Divân-ı Enverî		Ta'lik, FÂrisî ,1
235	Divân-ı Tâlib		Ta'lik, Türkçe 1
236	Manzume-i Hikâye-i devlerân ?		Ta'lik, Türkçe 1
237	Gülşen-i Tevhîd	Şâhidî nin	Ta'lik Türkçe 1
238	Menâkıb-ı Hâce'i Cihân		Türkçe, 1
239	Münşe'at-ı Hâce-i Cihân		Türkçe 1
240	Külliyât-ı Tecellî		Türkçe 1
241	Divân-ı Hakkı		Türkçe 1
242	Tercüme-i Mihr-i Müşteri		Türkçe 1
243	Külliyat-ı Vahşî		Fârisî 1
244	Divân-ı Fuzûlî		Türkçe 1
245	Risâle-i Hasnâ Âşık		Türkçe 1
246	Mihnet- Küşâ	İzzet Mollanın	Türkçe, 1
247	Divân-ı Sultan Cihân Şah-ı Bahâdır		Fârisî, 1
248	Divân-ı Hâkânî		Türkçe 1
249	Müntahab-ı Şeh-nâme		Fârisî 1
250	Tûfân-ı Ma'rifet		Türkçe 1
251	Münşe'at-ı Vehbî,		Türkçe 1
252	Şerh-i Benât Su'ât		Türkçe 1
253	Bustan Şerhi Şem'î		Türkçe 1

254	Divân-ı Münif		Türkçe 1
255	Divân-ı Abdullah Başı Şehid		Türkçe 1
256	Divân-ı Âtîf		Türkçe 1
257	Kıssa-i Yûsuf as.		Türkçe 1
258	Mecmû'a-i Zahîrî		Türkçe 1
259	Şâh u Gedâ		Türkçe 1
260	Divân-ı Nazmî		Türkçe 1
261	Şevk Engiz Vehbî		Türkçe 1
262	Divân-ı Nesimî		Türkçe 1
263	Mukatta'ât-ı bîdil		Türkçe 1
264	Divân-ı Selâhî		Türkçe 1
265	Neşrû'l- İlm		Türkçe 1
266	Sihâm-ı Kazâ -i Nefî		Türkçe 1
267	Kala'idü'l- İkâb		Türkçe 1
268	Divân-ı Külliyyât-ı Nevâ'î		Türkçe 1
269	Hattü'l- Hukuk fî- Şerh-i Kaside-i Ebi Şâluf		Türkçe 1
270	Makâmât		Türkçe 1
271	Nevâdirü'l- eş'âr		Türkçe 1
272	Divân-ı Hâzık		Türkçe 1
273	Divân-ı Râgıb		Türkçe 1
274	Ukûdu'l- Cumâl		Türkçe 1
275	Kitabu'l- Evâ'il li'l- Askerî		Nesih, Türkçe 1 hatt-ı kadim ve altı yüz elli bir tarihinde yazılmış
276	Şerh-i Kaside-i İbn Düreyd		Nesih türkçe 1 bâ Hatt-i Yakutî Müst'asimi halife el-Musta'simi için yazılmıştır

277	Şerh-i Risâle-i İbn Seydûn		Basma Türkçe 1
278	Divân-ı İbn Fâriz		Fârisî 1
279	Divân-ı Şeyh Kâsım Envâr		Türkçe 1
280	Şerh-i Gülistân	Seyyid Ali	Nesih Arabî, 1
281	Divân-ı Tâlib		Nesih Fâriai 1
282	Münşe'at-ı Kânî		Nesih türkçe 1
283	Divân-ı Tâlib		Nesih Türkçe 1
284	Şerhü'l- Mütenebbi	İbn Cinnî	Nesih Arabî 1
285	Yetîmetü'd- Dehr	Li's-S'lebî	Nesih Arabî 1
286	Şerh-i Divân el- Mütenebbî		Nesih Arabî 1
287	Divânü'l- Mütenebbî		Nesih Arabî1 müzehheb ve nefisdir
288	Ravzatü'l- Bostân Âlem		Ta'lik Fârisî 1 nefis
289	Gülistân	Sa'dî	Ta'lik Fârsî 1 nusha-i nefise
290	Divân-ı Kemâl Hecendî		Ta'lik, Fârsî 1
291	Divân-ı Hakîm Kâsım		Ta'lik Fârisî 1 nefis
292	Tercüme-i Ravza-i Hatîb Kâsım		Nesih Türkçe 1
293	Şerh-i Gülistân	Şem'î	Ta'lik Türkçe 1
294	Divân-ı Feridun		Ta'lik, Fârisî 1
295	Divân-ı Muhibbî		Ta'lik Türkçe 1 nefis bâ hatt-ı kâsım
296	Zeylû'n- Nefha ve Neylû'l- Münhâ		Ta'lik, Türkçe 1
297	Divân-ı Câmî		Ta'lik, Fârisî 1
298	Divân-ı Bâkî		Ta'lik, Türkçe 1
299	Divân-ı Örfî		Ta'lik F3risî 1
300	Baharistân Câmî'	Câmî	Ta'lik, Fârisî, 1 müzehhebdır

301	Hamse_i Atâ'	Nev'i zâde	Ta'lik Fârisi, 1 müzehhebirdir.
302	Câm- 1 Cem		Ta'lik, Fârisî, 1 müzehhebtir
303	Divân-ı Hâfız		Ta'lik, Fârisî, 1 ba hatt-ı berkü'l- Hüseyinî müzehheb ve gayet nefistir.
304	Bostân		Fârisî 1 ba hatt-ı Mîr Alimüzehheb ve gayet nefistir
305	Kûy-ı Cevgân	Ârifî	Ta'lik, Fârisî 1 ba hatt-ı İmâd müzehheb ve musavver ve gayet nefistir
306	Gülistân		Ta'lik, Fârisî, 1 ba hatt-ı Evhadî'l- Hüseyinî müzehheb ve musavver ve nefistir
307	Gülistân		Ta'lik, Fârisî, 1 müzehheb ve nefistir
308	Risale-i Şeyh Nizâmî		Ta'lik, Fârisî, 1 müzehheb, musavver ve nefistir
309	Divân-ı Hâfız		Ta'lik, Fârisissî, 1 müzehheb ve nefistir.
310	Divân-ı Sâ'ib		Ta'lik,Fâris'i 1
311	Gülistân		"
312	Divânü'l- Edeb	li'ş-Şahehâbi'l- Hafacî	Nesih, Arabî 1
313	Külliyât-ı Kânî,		Nesih, Türkçe, 1
314	Hümâyun-Nâme		"
315	Divân-ı Sâbit		"
316	Divân-ı Sâni		Ta'lik, Fârisî 1
317	Divân-ı Gazeliyyat-ı Nef'i	Gâlib	"
318	Câmi'u'd- Düvel		Nesih, Arabî, 1 gayet Ndir bir nüshdır
319	Yûs'f u Züleyhâ	Li'l- Hadî	Ta'lik, Türkçe, 1 ba hatt-ı Kâsım nefistir
320	Mecmû'a-i Kasâ'id		Nesih, Arabî,1
321	Divân-ı Fâruk		" cild acem karî
322	Divân-ı Yetim		Ta'lik, Türkçe 1
323	Şerh u Mu'allakâtü's- Seb'a		Nesih, Arabî 1

324	Mecmû'a-i Eş'âr Ârifî		Nesih, Türkçe, 1
325	Sefinetü'l- Mülk ve Nefisetü'l-Fülk		Basma, Arabî, 1
326	Mecmû'a-i Eş'âr ve Edebiyat		Nesih, Türkçe 1
327	Mecmû'a-i Sâkî-Nâme		"
328	Divân-ı Ebî Nüvâs		Mısır basması Arabî 1
329	Divân-ı Ebî Temmâm		"
330	Divân-ı İbn Hânî el-Endülüsî		"
331	Divân-ı İmrü'l- Kays		Basma, Arabî 1
332	Şerh-i Divân-ı Mısri		Arabî 1
333	Divân-ı Ebî'l-Velid		"
334	Divân-ı Buhterî		"
335	Divân-ı Hamse		"
336	es_Semîrû'l- Emîn		Basma, 1 tabî' beyrut
337	Mecmû'a-i Şerh-i Devâvîn		Basma, 1
338	Mecmû'a-i Gazeliyât		Fârisî, 1
339	Mecmû'a-i Lügat-ı Fârisî		"
340	Riyâz-ı Cinân		Türkçe 1
341	Divân-ı Mağrbî		Fârisî, 1
342	Vâmık-ı Azrâ		"
343	Mecmû'a-i Ragıp Paşa		Nesih, Türkçe, 1 hatt-ı nefis
344	Hâfiz Şerhî Sûdî		Türkçe 1
345	Mukta'ât-ı İbn Yemen		Ta'lik, Fârisî 1
346	Hüsrev u Şîrîn		Türkçe 1
347	Hüsrev u Şîrîn	Nizâmî	"

348	Divân-ı Sultan Murad		"
349	Gencine-i Râz	Yahya Beg	"
350	Divân-ı Refî'		"
351	Yûsufu Züleyhâ	Hamdî	Nesih Türkçe 1
352	Divân-ı Nefî		"
353	Külliyât-ı Sünbül-Zâde	Vehbî	"
354	Divân-ı Cânbâz		Fârisî, 1
355	Külliyât-ı Râgıp Paşa		Türkçe 1,
356	Divân-ı Sâmî		"
357	Hayriye-i Nâbî		"
358	Bahrü'l- Me'ârif	Surûrî Efendi	"
359	Divân-ı Atâ		Nesih, Türkçe, 1 müzehheb ve nefis
360	Divân-ı Yemenî		Fârisî, 1
361	Sûret-i Mekâtib		Türkçe, 1
362	Divân-ı Fehim		"
363	Divân-ı Ca'fer		"
364	Divân-ı Ebu'l- Abbas	Ahmed el- Endülüsî	Basma, Arabî, 1
365	Divân-ı İzzet		Türkçe 1
366	Divân-ı Mağribî		"
367	Esâsü'l- İktibâs	Gıyâsu'd-Din el-Hüseynî	Arabî, 1
368	Bedâyi'u'l- Bidâ'a	li-İbn Zâfer	"
369	Hızânetü'l- Edeb		Basma, Arabî, 1
370	Sınavi'u'l- Eş'âr		Nesih, Fârisî, 1
371	Nesîmu's-Sabâ		Arabî, 1

372	Harâbât	Ziya Beg	Basma, Türkçe,1
373	es-Sâkî ale's-Sâkî	li Ahmed Fâris	Bsama, Arabî 1
375	Şinasi Divânı		Basm, Türkçe, 1
376	Şefik-Nâme Şerhi		"
377	Divân-ı Mevlânâ		Nesih, Fârisî 1
378	Divân-ı Hikmet		Nesih, Türkçe 1
379	en-Nefhü'l-Miskî		"
380	el- Aslû'l- Cedîd		"
381	Şerh-i Divân-ı Ali		"
381	Ta'lîm-i Edebiyet		"
382	Divân-ı Câmî'		Fârisî 1
383	Divân-ı Tuğrânî		Arabî 1
384	Divân-ı Şemsi		Türkçe 1
385	Makâmâtü's-Sıhha		"
387	Münşe'at-ı Feridun Beg		Basma, Türkçe 2
388	Kenzü'l- Esrâr		Basma Arabî, 1
389	el- Kâmil li'l- Müberred		Basma Türkçe 1
390	Mebâniyü'l-İnşâ		Basma Arabî 1 "
391			"
392	Hamse-i Nizâmî		
	Kütüb-i Me'ânî		
393	Şerhü'l- Muhtasar		
		li İbrahim el- İsfere'în	Nesih, Arabî 1
394	Şerhü'l- Bed'iyye	li'l-Hamevî	"

396	Küncü'l-Ahbâr	Ali Efendi	Nesih, Türkçe, 2
398	Mutavvel		Ta'lik, Arabî, 1 nefis nüshadır
399	Muhtasarul- Me'ânî	li-S'adettin	"
400	Hâşiye-i Lütfullah	Sa'dettin	Nesih, Arabî, 1
401	Mutavvel	"	Ta'lik, Arabî 1
402	Miftahu'l-Ulûm	li- Sekkâkî	Nesih Arabî 1
403	Telhîs	li'l- Hatîbü'd-Dimekî	"
405	Tecrîdü'l- Benânî alâ Muhtasari's-Sa'id		Basma, Arabî, 1
	Kütüb-i İlm-i Arûz		
406	Arûz	Vahîd Tebrîzî	Ta'lik Fârisî, 1
407	Arûz-i Endülûsî		Nesşh, Türkçe, 1
408	Muhîtu'd-Dâ'irefî ilmi'l- Arûz ve'l- Kâfiye		Basma Arabî 1
	Kütübü'n-Nahv		
409	Molla Câmî		Ta'ilk Arabî, "
410	ed-Dav		"
411	Şerh-i Kavâ'id-i'l- İ'râb		Nesih Arabî "
412	Tercume-i Muhtasari'l- İknâ'		" hatt-ı kadim gayet nefis
413	Nahiv Cümlesi		"
414	Mûsilu't-Tullâb		"
415	Risale-i Nahviyye		"
416	Kâfiye		"
417	İcmâl-i ilm-i Nahv		"
418	Reşidetü't-Tullâb		"

	Kütüb-i İlm-i Sarf		
419	Sarf-ı Fârisî		Nesih, Fârisî 1
420	Fransevî		"
421	Mikyâsü'l- Lisân Kıstâsü'l- Beyân		"
422	Misbâhu'l- Mesâbih		Basma, Arabî 1
	Kütüü'l-Lügat		
423	Luğât-ı Çağatây		Basma, Arabî 1
427	Kenzü'l-Lüğa		"
448	Burhân-ı Kât'		Basma, Arabî 1
429	Şifâü'l-galîl	Şehabeddin	"
430	Mir'atü's- Sünne		"
431	Külliyât-ı Ebu'l-Bekâ	Ebu'l- Bekâ	"
432	Sırrü'l-Leyâl		"
433	Vankuli		" 2
434	Lehçetü'l- Lüğa	Es'ad Efendi	Nesih, Türkçe 1
435	Şerhu Bahr'l- Garâ'ib	Hlmî	"
436	Lisânü'l-Acem	bi hattı mu'ellif	Ta'lik, Türkçe 1
437	Muhtarü's-Sihâh	Ebi Bekr Râzî	Ta'lik, Arabî 1
438	Dekâuiku'l- Hakâyik	İbn Kemâl	Ta'lik Türkçe 1
439	İstlâh-ı Fars		Nesih Fârisî 1
440	Kavâ'id-i Fârisi		Nesih, Fârisî,1
441	Lügat-ı Fârisî		"
442	Durretü'l- Gavvâs	li'- Harîfî	Ta'lik Arabî 1
443	Düstüru'l-Amel	Riyâzî	Ta'lik Türkçe 1

444	Etvâkû'z- Zeheb	li'z- Zemahşerî	Nesih, Arabî 1
445	Düstu'l-Luğa		Nesih, Fârisî 1
446	Tuhfe-i Rızâ'i		"
447	Şerhü Bahrü'l- Garâ'ib	Subhî	Nesih, Yürkçe 1
450	Kavâ'id-i Fârisî		Ta'lik Fârisî 3
451	Cinâsü'l- Cinâs		" 1
452	Müntehabâtü'l- Lüga		Nesih, Arabî 1
453	Ta'rifâti's- Seyyid	Seyyid Şerif	"
454	Kâmusu'l- Ervân	Sâlih Efendi	"
455	Manzume-i Lügat		"
456	Tercümetü'l- Alâ'iyye		Nesih, Türkçe, 1
457	Tercuman-ı Lügat		"
458	Esâmî fi'l- Esâmî		Nesih, Fârisî, 1
459	Şerh-i Kâmûs	li'l-Münâvî	Mesih, Arabî, 1
460	Şerh-i Kâmûs		Nesih, Arab+i, "
461	Şerhü'l- Makâmât	li'l-Ma'ribî	"
462	Kâmûs	li'l- Firuzâbâdî	"
463	Fihristü'l-Lüga	bi hattî mü'ellif	"
464	Kânûnu'l-Edeb	li-İbni'l- Fazl	Ta'lik, Fârisî 1
465	Lügat-ı Ni'metullah		Ta'lik türkçe 1
466	Kügat-ı Es'ad Efendi		Nesih, Türkçe, 1
467	el-Câsûs ale'l-Kâmûs		Basma Arabî 1
468	Uknûm-i Acem		T'a'lik Fâris+i 1
469	Lügat		Nesih, Türkçe, 1

472	Şerh-i Şâhidi		"
473	Şerh-i Halîmî		Ta'lik, F+arisî, 1
474	Şüzûru'z-Zeheb		1
475	Lûgat-i Arabî ve Fransavî		1
476	Şerh-i Müşkilât-ı Divân-ı Nevâ'i		1
477	Lûgat-ı Kur'ân		1
478	Vesiletü'l- Mekâsıt		1
479	Tuhfe-i Vehbî		1
480	Lûgat-i Yunânî		
481	Lûgat-ı Bosna		11
482	Lûgat-ı Manzûme-i Arabî		1
483	el- Müntehab min'z-Zâhir li'l-Anbârî		Arabî, 1
484	Fıkhu'l-Luga li's-Sa'lebî		" hattı kadîm
485	el- mazhar fi- Usûli'l-Luga	li's-Süyûfî	Arabî 1
488	Kâmûs-i Arabî		Basma, Arabî, 3 Mısır basması
489	el-Misbâh el-Münîr fi-Garîbi'l- Şerhi'l- kebîr		1
490	Muhitü'l-Muhît	Batros el- Bostânî	2
497	Merâsiü'l-İttilâ'a		2
498	Kenzü'l- Lûgati'l- Osmâniyye		1
	Kütüb-i İlm_i Mantık		
499	Tasvîrât-ı Tasdikât	li-Kutbuddin	Ta'lik, Arabî, 1
500	Şerh-i İsbâgöcî		"
501	Tasavvurât-ı Tasdikât		Basma, Arabî, 1
502	Mi'yârü'l-Ulûm		"

		Kütübü'l- Hikme et-Tabi'iyye ve'l- İlähiyye	
503	Şerhü'l-İşârât	Li't-Tüsî ve'l- Fahrettin er-Râzî	Ta'lik, Arabî,1 Veziri kıta Hint abadisi üzerine muharrer müzehhebe nefis cildi dahi nefistir.
504	Kitâbü'-Necât	li-İbn Sînâ	Nesih, Arabî, 1
505	Hallü'l- Müşklâti'l-İşârât	li- Muhammed et-Tüsî	"
506	Şerhü'l- İşârât	li-İbn Türkî ??	" Hatt-ı kadim
541	Resâi'l-i Celîle	li-İbn Kemâl	Nesih, Arabî, 35 nesh ve ta'lik
542	Lârî fi'l-hey'e		Nesih, Arabî, 1
543	Şerh-i Lârî	li- Ali Kuşcu	"
544	Res'ai'l-iArabî		1
545	İkl el- Terâcim	Ak Kirmânî	1
546	Hâşiye-i Lârî li-Gelenbevî		1
547	Usûl-i Felsefe		1
548	Ümmehâtü'l-Kelâm		1
549	Kavâ'idü'l-Tehavvülât fi-Harekâti'z-Zira'at		1
550	Tercümetü'l-Hikmet	li- Es'at Efendi	1
551	Kitâbü Aristo ??		Arabî, 1
552	Şerh-i ta'lîm-i Sâlis		"
553	Resâi'l-i İbn Sînâ		"
554	Şerh-i Cevâmî'ü'l-Kelim		"
555	Kitâbu'l- Tabi'iyât	li- İbn Sînâ	"
556	Risâle-i İbn Sînâ		"
560	Mecmû'a-i Riyaziyye		"

561	Merâsidü'l-Hikem		"
562	Lârî fi'l-hey'e		"
	Kütüb-i Tibb		
563	Makâlât-ı Tibbiye		Türkçe 1
564	Kitâbu Havâsu'l-Cevâhir		"
565	Mûcez		"
566	Yâdigâr-ı İbn Şerîf		"
567	Şerh-i Mesâil-i Cenîn		"
568	Câmi'ü'l-İftirâk		"
569	Teşrih		Türkçe 1
570	Muğnî Şerh-i Mûcez		Arabî
571	Kitâbu Şânî ve Manzûme-i Nidâ'î ve Akşemsaddin		Türkçe 1
572	Şerh-i Ebyât-ı Alâmât	bin el Avz	Arabî
573	Menâfi'u'l-Heyvân		Türkçe 1
574	Teşrih-i Etibba		"
575	Makâlât-ı Tibbiye		"
576	Risâletü't-Tıbb		"
577	İlm-i Nebâtât		"
578	İkdü'l-lhyâ		Arabî, 1
579	Hikmet-i Tabi'yye		"
580	Tercüme-i Kânûn		Türkçe 1
581	Usûl-i Kimyâ		Arabî 1
582	Tercüme-i Batyânôs		Ta'lik, Türkçe, 1

583	Şerh-illha ???	Antâbî	Nesih, Arabî, 1 hatt-ı kadim
5885	Şerh-i Kânûn		"
586	Şerh-i mücez-i Neffisî		"
587	Mecmû'a-i Akribâ		"
588	Şerhü'l-Kânûn	li'- Fâhrürrâzî	"
592	Mecmû'a-i Fi't-Tıbb		"
593	Kütübü't-Teşrih		Ta'lik Fârisî 1
594	Mecmû'a-i Câlinos		Nesih, Arabî, 1
595	Şerhü'l-Kanûn	li'-Şirâzî	"
596	Tıbbu'l-Bâh		"
597	Kitâbu't-Tasrif		"
598	Bidâ'etü'l- Mübtedî	li-Aliyy'l- Bursavî	Nesih, Türkçe, 1
599	Rubâ'ıyyât-ı Yûsufî		Nesih, Arabî, 1
600	Tuhfetü'l-Asr		"
601	Şerh-i Tiryâkî		"
602	Risâle-i Yûsuf Efendi		"
603	Kitâb-ı Nabz	el- Calinos	"
604	Şerh-i Tıbb-ı Cedid	Akrâbâdin	Nesih, Türkçe, 1
605	Mîzân-ı M'aden		Ta'lik, Fâriî 1
606	Kânûnçe		Nesih, Fârsî 1
607	Fusûl-i Bokrât		Ta'lik, Fârisî, 1
608	Kitâbü'n-Nüzha	li'-Şeyh Dâvû'l- Mısrî	Ta'lik, Arabî 1
609	Muhtarât-ı İbn Ebi hâl		Nesih, Arabî 1
610	Enmûzec	li-Emir Çelebi	Nesih, Türkçe 1

611	Emrâzü'l-Ayn		Ta'lik, Arabî 1
612	Kitâbü'l-Menfis		Nesih, Arabî 1
613	Risâle-i Tıbb		"
614	Mecmû'a-i Tıbb	Kâfi	"
615	Kânûn İbn Sînâ		Basma, Arabî, 1 tab'ı Roma
616	Şifâ Fi't-Tıbb		Nesih, Arabî, 1
617	Vesiletü'l-Metâlib		Nesih, Türkçe 1
618	Def-i Mudârü'l- Ağdiye		Nesih, Arabî, 1 hatt- kadim
619	Tuhfetü'l-Mü'minin		Nesih, Türkçe 1
620	Müfredât-ı Tıbb	Cedid	Basma, Arabî, 1 Mısır basması
621	Mâhadar-ı Tıbb		Nesih Türkçe 1
622	Cerâtü'l- Mücyiyât		Nesih, Arabî 1
623	Kitabu mâlâ yusa' el-Tabîb Cehle	İbn el-Kiti eş-Şâfî	Nesih, Arabi, 1
624	Feva'id-i Hayriyye		Nesih, Türkçe, 1
625	Kavâ'id-i Usûl-iTıbb-ı Cedid		Basma, Arabî, 1
626	Mecmû'a-i Tıbb		Nesih, Arabî, 1
627	et- Telvîhilâ Esrân't-Tenkîh		Nesih, Türkçe, 1"
628	Ömer-i Şifâ'i		"
629	Tıbb-ıÖmer eş-Şehrî		"
630	Menba'u'l-Hayât		"
631	Kitâbu't-Teshîl		"
632	Mecmû'a-i Ömer Şifâ'î		Nesih, Arabî, 1
633	Telvîh Ba'zı Resâ'il-i Tibbiye		"
634	Arâyisü'l-Cevâhir	Nsîr Tûsî	Nesih, Fârisî, 1

635	Tercüme-i Enmûzec	Li-Emir Çelebi	Nesih, Türkçe, !
636	Emrâz-ı Dâhiliye el-C'alinos	Tercüme-i Huneyn	Nesih, Arabî, 1
637	Tervihu'l- Ervâh		"
638	Keşfü'l-Esrâr		Basma, Arabî,1 Mısır basması
639	İlmi Hız-ı Sıhhat		Basma Türkçe 1
640	İlm-i Emrâz-ı Umûmiyye		"
641	İlm-i Hayvanât		"
643	Emrâz-ı Dâhiliyye		"
644	Müfredât-ı Tıbb		"
645	Nihaytü'l-E'râz fi-İlmi'l-Emrâz		"
646	Metâli'u'l-Bedûr		Basma, Arabî,
647	Menâfi'ul-A'zâ		Basma, Türkçe 1
648	Kitâbu'l- Hayvanât	Mehmed Dâniş	"
649	Resâ'il-i C'alinos	C'alinos	Nesih, Arabî,1
650	Külliyât-ı Kânûn	İbn Sinâ	" yediyüz otuz sekiz tarihinde tahrir olunmuştur.
651	Külliyâtü'l-Kânûn	"	"
652	Nefîsî Ale'l- Esbâb ve'l-Alâmât		"
653	Bahrü'l-Cevâhir		"
654	Muhtarât-ı İbn Hâbl		"
655	Mecmû'atü't-Tıbb	li-Ömer eş-Şifâ'i	"
656	Mecmû'a-i Fi't-Tıbb		Ta'lik, Arabî, 1
657	Minhâc-ı Şifâ'î		"
658	Cevherü'l- Ferîd	li-Omerü'l-Burusavî	"
659	Teşrih-nâme		Nesih, Türkçe 1

660	Müfredât-ı İbn Baytâr		Nesih, Arabî, 1
661	Kştabğ'l-İknâ'		"
662	Müfredât-ı Fi't-Tıbb		"
663	Tenkîhü'l-Meknûn		"
664	İzhârü'l-Efkâr		"
665	Hallü'l-Mu'cez	Aksarayî	"
666	Ferâ'izü'l- Müfredât		Ta'lik, Türkçe, 1
667	Tercüme-i Brakolyos		"
	Kütübü'n-Nucûm		
668	Kit+abu Ebi Mahşer	Ebi Mahşer	Nesih, Arabî, 1
669	Mahmiyye-i Cevrî	Cevrî	Nesih, Türkçe 1 Hattı kadim
670	Şerh-i Eleğ Beg ?	Eleğ	Ta'lik, Fârisî, 1
671	Hikei-i Nâme		Nesih, Türkçe, 1
672	Şerh-i İbiz-iYahya Bukrat ?		Nesih, Arabî, 1
673	Risâletü'ş-Şehâbiyye	li'l-Mardinî	"
674	Nucûmu'z- Zâhire		"
675	Melheme-i Diger		"
676	Şerhü'l-Yâsemîne		"
677	Resâ'il-i Behum		Nesih, Türkçe 1
678	Resâ'il-i İrtifâ'		Nesih Arabî 1
679	Ahkâm-ı Kırânât	Muhyiddin	Ta'lik, Fârisî, 1
680	Şerh-i Sî Fasl		"
681	Zî Cilâlânet		Nesih, Arabî 1
682	Hâvi'l-Muhtasarât		"

683	Rûz-nâme		"
684	Hülâsâ		"
685	Müneccim Takvimi		"
686	Risâle-i Rasat		"
687	Şerh-i behumu's-Şârikât Fî'l- Amel Bedî'l- Muktazaraât	Celaledin	"
688	Rîc-i Nazûrûn		"
689	Rîc-i Kasîfî		"
691	Çiftçilik		Basma, türkçe 1
692	Fellâh-nâme	Yahya bin Mehmed	Nesih, Türkçe 1
693	Risâle-i Lâle		1
694	Ormancı Cüzdâmı		1
695	Cihânnuma-yı Kebîr ve Takvîmü'l-Buldân ve sâ'ire	Kâtib Çelebi	T3'lik, türkçe 1 müzehheb ve mahfazalı
696	Tekmile-i Cihânnumâ	kâtib Çelebi	Nesih, Türkçe 1 mücellid nefis
699	Mu'cem'l-Buldân		Nesih, Arabî, 3
700	Tercüme-i Harîde-i el- Acâ'ib		Nesih, Türkçe, 1
701	Kitâbu Hadisü'n-Nev		"
702	Kitâbü'l-Müşterek fî Esmâu'l- Buldân		Basma ,Arabî 1
703	Evdahü'l- Mesâlik	Siyâhî-zâde	Nesih, Türkçe 1
704	Levâmi'u'n-Nûr fî Zülûmet-i Atlas Minor		"
705	Coğrafya-i Umûmi		1
706	Coğrafya-i Umûmi		1
707	Târih-iCoğrafya		1
708	Kitâbü'l- Ekâlîm	li-Ebi İshâk el-Fârisî	Arabî 1
709	Kitâb-ı Nuhbetu'd-Dehrfî-Vekâyyi' ed-Duhur	Muhammed bin Ebi Tâlib el-Ensârî	Arabî 1

710	Bedâyi'u'z-Zuhûr fi Vekâyi' ed-Duhûr	Mehmed bin Ali bin Abbas	"
711	Nuzhetü'l-Meşârik		"
712	Takvimü'l-Vildân		Fârisî 1
713	Zübde-i Coğrafya		Türkçe 1
714	Atlas Kebir		Arabî" 1
715	Ekâlimü'l-Araz		"
716	Futûhu'l-Buldân		"
717	Merâsilu'l-İttlâ'	Ebi'l- Abbas Ahmed bin Yahya	Basma, Arabî, 1
718	İcmâl-i Coğrafya		" Tab' Londra
719	Coğrafya-iRiyâzî		"
720	Risâle-i Coğrafya		"
721	Coğrafya-i Tabi'iyye		"
722	Coğrafya-i Mısır		Basma, Türkçe 1
723	Mlr'âtü'l- Vaziyye		"
724	Tekmile-i Cihannümâ'	Kâtib Çelebi	"
725	Akvamü'l-Mesâlik		"
726	Acâ'ibü'l-Mahlukât		"
		Kütübü Tabakât	
727	Tezkire-i Devletşâh	li-Devletşâh	Ta'lik, Türkçe 1
728	Tabakâtü'l- Memâlik	Celâl-zâde	Nesh, Türkçe 1
729	Zeyl-i Şakâ'ik-i nu'mâniyye	li-Şeyhî	Ta'lik, Türkçe 1
730	Tabakâtü'l- Ümem		Basma, Türkçe 1 Mısır basması
731	Hüsn-i Dil li- Lâmi'i		Nesih, Türkçe, 1
732	Kitâb-iMünâcât		Nesih, Fârisî 1

733	Kitâb-ı Nefâis	Ali Efendi	Nesih,Türkçe 1
734	Hadâ'ikü'l- Hakâ'ik fi- Tekmileti's-Şaka'ik		"
735	Tabâkâtü'l- Üdebâ'	li-Âşık Çelebi	nesih,Arabî, 1
737	Tezkiretü's- Şu'arâ		Nesih , Türkçe 2
738	Tezliret-i Hasan Çelebi		"
739	Tezkire-i Evliyâ		Ta'lik, Fârisî 1
740	Tezkiretü's-Şü'ara	Latifî	Türkçe 1
741	Tezkire-i Harzemşâhi		Fârisî 1
742	Tezkiretü's- Şu'ara li- Devletşâh		Fârisî 1
743	Tercüme-i Nefahâtü'l- Üns		Türkçe 1
744	Vefiyât-ı Baldır-zâde		"
745	Reşahât	li- Hüseyin el- Kâşifî	Fârisî, 1
746	Tabakât-ı Ülemâ-yı Sultân Selîm Hân		Türkçe 1
747	Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam		Arabî 1
748	Tezkiretü's- Şü'ara	Lütfî	Türkçe 1
749	Tezkire-i Riyâz		"
750	Şerh-i Eshâb-ı Bedir	Mübtenî	Nesih Arabî 1
751	Tezkiretü's- Şü'ara		Türkçe 1
752	Tezkiretü's- Şu'ara		"
753	Tabakât-ı Ehl-i Mûsikî	li- Es'ad Efendi	"
754	Nigâristânî Gaffârî		Fârisî 1
755	Tezkire-i Padişahân		Türkçe 1
756	Tabakât-ı Ümem		" 1
757	Tezkiretü's- Şu'ara li- Devletşâh		" 1

758	Bahce-i A'yân		" "1
759	el-Müneccim fi'l- Mu'cem		" 1
760	Kirâmât-ı Veliyyüddin	el- Burusavî	1
761	Uyunu'l- Enbâ fi- Menâkıb'l- Etibbâ		1
763	Tabakâtü'l- Kübrâ		Basma, 2 evvel ve sâni
764	Târihü'l- Hükemâ	Cemaleddin	Arabî 1
765	İkdü'l- Ferid		Basma, Arabî 1
766	Zeyl-i Sefinet'r- Rü'esâ		Nesih, Arabî 1
767	Şebistân-ı Hayâl		T'alik Fârisî 1
768	et- Tebuku'l- Mesbûk fi- Gazavâti'l-Cezayir ve'l- Mulûk		Nesih, Türkçe 1
769	Feva'idü'l- Behiyyefi, Terâcimi'l- Hanefiyye		Basma, Arabî 1
771	Kitâbü'l- Fihrist		Basma, Arabî 3
772	Mecmû'a-i Tabakât-ı Ricâl		Nesih Arabî, 1 nefis
773	Misbâhü'l- Asr		Arabî, 1
774	Uyûnu'l- Enbâ' fi- Tabakâti'l- Etibbâ		Mısır , basma, Arabî 1
775	Tehzibu'l- Esmâ		Basma, Arabî 1
776	Meşâhirü'n- Nisâ	Zihnî	Basma, Türkçe 1
777	Âteşgede		Basma, Fârisî, 1
778	Li-Kıt'atil'lAclan		Basma, Arabî 1
		Kitâb-ı Tevârih	
779	Târih-i Geylân		Basma, Türkçe 1
786	Târih-i Mes'ûdî		Basma, Arabî 7 tab'l Londra
787	Târ+ih-i Endülüs		Basma, Türkçe, 1
788	Târih-i Muharebe-i Rusya		"

790	Târîh-i Ebulfidâ		Basma, Arabî 1
791	Târîh-i Murâdî		Basma, Türkçe 1
792	Târîh-i Kudemâ el- mısıriyyin		Basma, Arabî, 1
793	Târîh-i İtalya		Basma, Türkçe 1
794	İth+afû'l- Mülûku'l- Elbâ		Basma, Arabî 1
801	Târîh-i İbn Haldun		Basma, Arabî, 7
802	Târîh-i Hânî		"
803	Târîh-i Taberistân		" 2
805	Ravzatü'l- Ahbâb		"
807	Mustazraf		Basma, Türkçe 2
808			"
809	Futûhu'ş- Şâm		Basma, Arabî 1
810	Katerina Târîhi		Basma, Türkçe 1
811	Takvimü't- Tevârih		"
812	Ntâ'cü'l- Vukû'ât		"
813	Fransızla Mısır Hâkimlerinin Târîhi		"
814	Târîh-i Vassâf		Basma, Fârisî 1
815	Târîh-i Fransız ve Purusta		Basma, Türkçe 1
816	Târîh-i Askerî		"
817	Târîhü Ehli'l- Sâlib		"
818	Târîh-i Falâsife-i Yunan		"
819	Süleyman-Nâme		Ta'lik Türkçer 1 müzehheb
820	Tercüme-i Furûhu'- Şâm		Nesih Türkçe 1mucelled
821	Fındıklı Târîhi		"

822	Nizâmü't- Tevârih	li'l-Kadı es-Sa'id	Nesih Arabî, 1
823	Târîh-i Vassâf		Nesih Fârisî 1
824	Târîh-i Sabri		Ta'li,k, Fârisî 1
825	Târîh-i Âsım Efendi	Âsım Efendi	Ta'lik, Türkçe 1
826	Ravsatü's- Sefâ		Basma, Fâris'i 1
827	Zeyl-i Şaka'ik	li-Nev'i-Zâde	Nesih Türkkçe 1
828	Târîh-i Mulûku'r- Run		Nesih Arabî 1
829	Hicret-i seniyyenin on birinci senesinden alınmışbirinci senesine dek tarig		Nesih, Türkçe, 1
830	Târîh-i Âli Muzaffer		"
831	Târîh-i Sultân üleymân		"
832	Rârîh-i Âli Osmân		"
833	Tuhfetü'l- Kibâr		"
834	Ahbârü'd- Düvel veAsârü!!- Evvel		Nesih, Arabî 1 hattı kadim
835	Hadikattü'l- Cevâmi'		Nesih, Türkçe, 1
836	Târîh-i Burusa		"
837	Şemsü't- Tevârih-i âji Osmân		"
838	Târîh-i Mısır		"
839	Târîh-i Âli Osmân		"
842	Nişancı Târîhi		"
843	Tedbîr-i Fetre ji- Hasan Paşa		"
845	Rârîh-i Devlet-i Osmâniyye		"
846	Menâkub-ı âli Osmân		"
847	Vak'a-i Kerbela		"
848	Târîhu'l- Yemen	li- Ahmedü'l- Mübtedi	Arabî, 1 bi-hatti müellif

849	Târîh-i Sultân Mehme Hân		Türkçe 1
850	Târîh-i Fezleke		"
851	Cennetmekân Sultân-ı Evvelin Manzûm Târîhi		"
852	Hattat	Makrizî	"
853	Târîh-Tahkîk-i Tedkik	li- Râgıp Paşa	Ta'lik, Türkçe 1
854	Zeyl-i Ravzattü'l- Ebrâr		Ta'lik, Türkçe, 1 nefis
855	Hayrettin Paşa nın Fransa ya Amedi Zamanında vuku'bulan Havadis Zabıt-nâmesi		"
856	Târîh-i Osmânî		"
857	Solak-zâde Târîhi		"
858	Târîh-i İzzi		"
859	Müntehabü't- Tevârih		"
860	Târîh-i Mustafa Necib Efendi		"
861	Kitab-iBehnisâ		"
862	Târîh-i Ahvâl-i Hazin		"
863	Târîh-i Ülemâ-i Buhara		"
864	Koçi Bey Risâlesi		"
865	Târîh-i Timurhân		Basma, Türkçe 1
866	Târîh-i Nigâristân		Nesih, Fârisî 1
867	Mukaddime-i İbn Haldun		Arabî 1
868	Vak'a-i Sultân Ahmed-i Sâlis	li- Allame Efendi	Türkçe 1
869	Zeylü'-Zeyl Atâ'i	li- Şeyhî- Zâde	"
870	Târîh-i Ramazan Oğlu		"
871	Târîh-i Hasan Bey-Zâde		"
872	Defterü't- Tâsi	İbn Kemâl	"

873	Târih-i Râşid Bey		"
874	Takrîr-i Ahmed Resmî Efendi ve Risâle-i Koçi Bey		"
875	Târih-i Mısır	li- Süheylî	"
876	Dürretü'l- Yetîme fî- Ahvâl-i Mısır'l- Kadîme		"
877	Hadikatü'l- Mulûk		"
881	Târih-i Ceberti		Arabî, 4 Mısır basması
882	Netaâyicü'l- Fünûn		Ta'lik, Türkçe 1
883	Târih-i İshâkî		Arabî 1
884	Târih-i İdris		Nesih, Türkçe 1
885	Fâkîhetü'l- Hülafâ		Arabî, Mısır basması
887	Enisü'l- Calîl		"
890	Tekmiletü'l- İber		Türkçe 3
891	Müdâfa'a		"
894	Târihü'l- İslâm		"
895	Nizâm't- Tevârih	li'l- Beyzâvî	Fârisî 1
896	Târihü't- Tevârih		Nesih, Türkçe 1
897	Târih-i Selânikî		Ta'lik Türkçe 1
898	Târih-i Mir'atü'l- Edvâr ve Mirkâtü'l- Ahbâr		Türkçe 1
900	Târih-i Na'imâ		Türkçe 2
902	Şânî Zâde Târîhi		Nesih, Türkçe 1
903	Târih-i Sultân Süleyman-i Evvel		Türkçe 1
938	Behcetü't- Tevârih		"
939	Müntehabü't- Tevârih		Fârisî 1
940	Tercüme-i Târ'ih-i İbn Kesîr		Türkçe 1

941	Tercüme-i Târih-i Siyah		"
942	Tercüme-i Târ'ih-i Mekke-i Mükerrerme		"
943	Rıdvan Paşa-zâde nin Mısır Târîhi		"
944	Târîhu Ceybü's- Siyer		Fârisî 1
945	Târîhu Ahbârü'd Düvel ve Âsârü'l- evvel		Arabî 1
946	Târîh-i Lütüfî Paşa		Nesih, Yürkçe 1
947	Zübdetü't- Tavârih		Türkçe 1 , Manzum
948	Târîh-i Âli Osman	li Hadidî	Türkçe 1
949	Târîh-i Kıssa-i Musa ve Fıravn Manzum	li-Nazmi-zâde	Nesih Türkçe 1
950	Gülşen-i Hülefâ'		"
951	Üss-i Zâfer		"
952	Mecmu'a-i Târîh-i Hitâ ve Hatın		Ta'lik , Türkçe 1 Müzehheb Musavver ve cildi nefisdir
953	Târîh-i Peçevî		Türkçe 1 bi hattı mü'ellif
954	Târîh-i Saġmuye		Ta'lik, Türkçe 1
955	Târîh-i Cezâyir-i Bahr-ı Sefid		Nesih, Türkçe 1 haritalı
956			Ta'lik Türkçe 1
963	Târîh-i İbn Haldun		Ta'lik Arabî 7 hattı kadim
964	Mukaddime-i İbn Haldun		Arab+i 1 hattı kadim
965	Kıt'a-i İbn Haldun		Nesih, Türkçe 1
966	Müntahab-ı Seçukiyyeden Kıt'a		"
967	Fezleke-i Kâtib Çelebi	bi hattihî	Ta'lik Arab+i 1 gayet nadir nüshadır.
970	Müneccim Başı Tarihi		Basma, Türkçe 3
972	Elf leyle ve leyletün		Arabî 2 Mısır basması
974	Vefiyyetü'l- A'yân	İbn Hallikân	Arabi 2 Mısır basması

978	Nefû't- Tıbb	Makarrı	Arabî 4 Viyana basması
979	Şehnâme-i Firdevsi		Ta'lik, Fârisî 1
980	Tercume-i Şehnâme-i Firdevsi		Nesih, Türkçe 1
981	Târii İskender Manzûm		Ta'lik, Türkçe 1
982	Fransa Tarafından Gönderilen Elçi Runam Tarafından Babı Aliye Takdim Olunan evrakı--1 Resmiye Tercümesi		Nesih, Türkçe 1
983	Kısâs-ı Enbiyâ	li'l- F3arabî	Ta'likFâris+i 1
984	Kelile ve dimne		Nesih, Fârisi 1
985	Tühfetü'r- Riyâz		Nesih, Türkçe 1
986	Târih-i Solak-zâde	Solak-Zâde	"
987	Hümâyûn-Nâme		Ta'lik, Türkçe 1 nefisdir
988	Târih-i Muhibbî	Abdülaziz Efendi	Nesih, Arabî 1
989	Mir'atü's- Safa		Türkçe 1
990	Menâkıb-ı Mevlânâ		"
991	Mecmu'a-i Mu'ahedât		"
992	Mecnu'a-i Diğer		"
993	Vak'a-i Nâbî Efendi		"
994	Keşfü'z- Zünûn		Basma, Arabî, 1
996	Târih--i Hmîs		Nesih, Arabî 1
997	Zafer-nâme-i Sultân Murat	Rahiî-zâde	Ta'lik, Türkçe 1
998	Letâ'if-i Ezrûnî	Hafız Kızıl İlyas	" Müzehhebdir
999	Tercume-i Târih-i İbn Hallikân	Rodosî-zâde	"
1000	İbn Hallikân		Arabî,1 hattı kadim
1001	Fethü'l-Vehbî Ala Târîhi Ebi Nasri'l- Aynî		Nesih, Arabî 1
1002	Vekâyî'-i Fâzıl Ahmed Paşa		Nesih, Türkçe 1

1003	Târih-i Şâh Cem		"
1004	Oğuz Hân ve Evladı ve al-i Cengiz VeSeçûkiyân ve Osmaniyân Rârihi		1
1005	Altı Yüz Kırkyedi Senesinde Fransızların Mısr a Hücûmundan Timurun Karabağa Avdetine Dek zabt olunmuş Mufassal Mecmu'a Târihi 1		
1006	Târih-i Hülefâ	Li's- Suyûtî	Arabî 1
1007	Târih-i Aynî		Arab+i 1
1009	Yetmiş iki Senesi Kırım Muharebe Târihi		Türkçe, 3 evvel ve sâni
1010	Tâttrihi-i Âli Osman		Türkçe 1
1011	Nuhbetu't- Tevârih ve'l- Ahbâr		"
1012	Târih-i Peçevî		"
1013	Târih-i Arabî		1
1014	Târih-i Mukîm Hân		Fârisî 1
1015	Târhi-i Kürdistân		Ta'lik, Fârisî 1
1016	Bedâyi'u'z- Zuhur	Mevlânâ İyâs	Arabî,1 cidi kadim
1017	Seyahat-Nâme-i Evliya Çelebi		Türkçe 1
1019	Târih-i Kırım		"
1020	Târih-i İbn Esirden Bir Kıt'a		"
1021	Türkçe Târih		"
1022	B. Zâhire		Arabî 1
1023	Târih-i Enverî		Türkçe 1
1024	Menâkıbu'l- Hilâyât		Fârisî 1
1025	Tenkîh ve Tevârlh-i Mulûku'l- Ekâlim es- Seb'a	Kâtib Çelebi	Nesih, Türkçe 1 bi hattı mü'ellif
1026	el-Hâdi Li's- Şâdi		Nesih, 1
1027	Târş-ih-i Peçevî		"
1028	Mithatü Ehlül'l- Asrı-Târih-i Mehmed Ali Paşa		Arabî 1

1029	Mirâtü'l- Memâlik	li-Seyyid Ali el- Kâtibî	Nesih Türkçe 1
1030	İskender-Nâme		Türkçe 1
1031	Evâ'il-, Ahd-ı Sultân Mahmûd Hân-ı Sâni		"
1032	Rtâr-h-i Arabî		Ta'lik Türkçe 11
1033	Târş-ih-i Tevârih		
1034	el-Muhtasarü'l- Müfid fi- İlmi't- Târih	Kâfiyeci	Türkçe 1
1035	Sultân Mustafa Hân'ın Teşrifâtı		"
1036	Tercüme-i Nizâmü't- Tevârih	li'l-Beyzâvî	1
1037	Rârihü'l- Vüzerâ		Fârisî 1
1038	Târih-i Macaristân		Türkçe 1 bi- Hattı Kemal Paşa
1039	Târih-i Hasan		Türkçe 1
1040	Bin Yüz Kırk sekiz SenesindenElli İki Senesine Dek Müverrih Subhî ninMüstakillen Yazdığı Vekârî'dir		dir " "
1041	Câm-ı Cihannumâdan Evâsıt-ı Seçukiyye-i Düvelden Sultân Bâyezid-iSâni Vaktine Dek bir kıt'adır		Türkçe 1
1042	Teğilü'l- Ezhâr fi- Acâ'ibu'l- Ekdâr	Abdullah Bin Rıdvân	"
1043	Târih-i Şâni-Zâde		"
1044	Târih-i Peçevî		" Musavver ve müzehheb ve cildi atik
1045	İşrâkü't- Tevârih	li- Yakub bin Attar	1
1048	Târih-i Peçevî		Türkçe 1
1049	Cümelü't- Tevârih		Fârisî 1
1050	Târih-i Yemen	İsa bin Litfullah	Arabî 1
1054	Nişancı Târihi		Türkçe 4
1055	Rodos Târihi		Türkçe 1
1057	Târih-i Âli Osman	li-Âşikî	Türkçe 2
1058	Târih-i Feth-i Girit		Türkçe 1

1059	Târih-i Fetret		"
1060	Sultân Selim-i Evvel Târihi		"
1061	Hulâsâtü'l- Vefa bi Ahbâri Dârü'l- Mustafa		Arabî 1
1062	Târih-i Âli Osman Manzum	li- Hadîdî	Türkçe 1
1063	Târih-i Suhbetü'l- Ahbâr		"
1064	Târih-i Berkü'l- Yaman fi- Feth-i Âli Osman		Arabî 1
1065	Târih-i Osmanî		Türkçe 1
1066	Fezâ'il-i Âli Osman		"
1067	Sefaretnâme-i Râsîh Efendi		"
1068	Târih-i siyâh		"
1070	Tâtihi Lâti		"
1071	Hâce Sa'dettin Târihi		"
1073	Hayatü'l- Hayvan		" 2
1074	Ravzatü'l- Ebrâr		"
1077	Târih-i Şeyhülsîlâm	Kara Çeşebi-Zâde	"
1078	Menâkıb-i Selâtin-i Âli Osman		"
1079	Târih-i Cedîd		"
1080	Ahvâl-i Bilâd-i Çerkes		"
1081	Târih-i Afgan		Basma Türkçe 1
1085	Târih-i Ceberti		Arabî, 4
1086	Târih-i Mes'ûd		Arabî 1
1087	Târih-i Şeyhülsîlâm	Abdül Aziz Efendi	Türkçe 1
1089	Târih-i İbn Hallikân		Türkçe 2
1092	Târih-i Kâmil		Basma Türkçe 3

1093	Târih-i Makedonya		Rik'a Türkçe 3
1094	Târih-i Hind		"
1097	Târih-i Cevdet		Basma, Türkçe 3
1098	Târih-i Sultân Süleyman		"
1099	Târih-i Hulefâ'i Raşidin		"
1100	Tevârih'l- Kirâm		"
1104	Hulâsâtü'l- Eser fiA'yâni'l- Karni'l- Hâdî Aşer		Arabî 4 1
1106	Târihü't- Tevârih		Türkçe 2
1112	Târih-i Na'imâ		Basma, Türkçe 6
1113	Târih-i İbn Verdi		Arabî 1
1114	Târih-i Penaport		Türkçe 1
1115	Bidâyetü'l- Kudemâ ve Hidâyetü'l- Hükemâ		Arabî 1
1116	Gülşen-i Hulefa	Nazmî-Zâde	"
1117	Târih-i İskender		Türkçe 1
1118	Târih-i Umûmi	Mehmed Murad Bey	"
1119	Kâ'inât		"
1120	Mir'atü'l- Haremen		"
1121	Zübdetü't- Tevârih	Ali Efendi	"
1122	Câmi'u't- Tevârih		"
1123	Futûhu's- Şâm		Basma Arabî 1
1124	Haber-i Sahih		Türkçe 1
1125	Bec Târihi		"
1126	Târih-i Askeri		Basma Türkçe 1
1127	Târih-i İran		Basma Fârisî 1

1128	Fürçetü'l- Müteferric		Basma Arabî 1
1129	Târih-i Posfos		Arabî 1
1130	Esmârü't- Tevârih		Türkçe 1
1132	Târih-i Lütî		"
1134	Târih-i İzzi ve Subhi		"
1136	Kitâbu'l- Hitat	li'l- Makrizî	Arabî 2
1138	Târih-i Râşit		Türkçe 1
1139	Târih-i Taberî		"
1140	Târih-i Vassaf		"
1150	Târih-i Kemâl		Arabî 10
		Kitâbu Hikâyât	
1151	KiTabu'l- Usûl		
1152	Mir Zebân-Nâme		Nesih, Türkçe 1
1153	Tuhfetü'l- Bahreyn		"
1154	Ebkâr-ı Efkâr Fikri	Ledorîş	" Manzum
1155	Menâkıb-ı İmâm-ı Hanbel		Arabî 1
1157	Tuhfetü'l- Haremeyn		Türkçe 2
1158	Nevâdir ve Hikâyât		Nesih, Türkçe 1
1159	Sur-Nâme-i Vehbî		Türkçe 1
1160	Fırkat-Nâme-i Halîfî		"
1164	Târih- Elf-i Leyle ve Leyle		Nesih, Arabî 4 Mısır basması cildi nefis
1165	Hikâye-i Ebu Ali Sînâ		Nesih, Türkçe 1
1166	Sened-i Attâr		Nesih, Fârisî 1
1167	Perviz Nigareş		Mesih, Fârisî 1

		Devâ-yin-i Fârisiyye	
1168	Divân-ı Selmân		Ta'lik, Fârisî 1
1169	Divân-ı Hafız		" Musavver ve müzehheb
1170	Bustân-ı Sa'dî		" cildi acemkari
1171	Divân-ı Örfî		"
1172	Külliyât-ı Divân-ı Nevâ'î		" Müzehheb ve musavver cildi acemkari
1173	Leyla Ve Mecnûn		"
1174	Hamse-i Mîr Alişir Nevâ'î Mecmuası		"
1175	Külliyâtı Divân-ı Hüsrev Dehlevî		"
1176	Divân-ı Sâbit		Ta'lik, Türkçe 1
1177	Rihle-i İbn Bat'uta		Arabî,1 Mısır basması
1178	Hindistan ve Afganistan		Türkçe 1
1179	Rihle-i İbn Batûta		Nesih, Arabî 1
1180	Muhtasar Rihle-i İbn Batûta	li'l- Beynuni	"
1181	Hindistan ve Afaganistan Seyahatnamesi		Basma, Türkçe 1
1182	Hamretü'l- Muciyye fi'r- Rihleti'l- Kutsiyye		Basma, Arabî 1
1184	Afrika seyahatnâmesi		Basma, Türkçe 1
1185	Hive Seyahatnâmesi		"
		Kütüb-i Münşe'at	
1187	Münşe'at- i Veysî		Türkçe 2
1195	İnşâ		" "
1196	Münşe'at- i Veysî		" 1
1197	İnşa ve Sak		"
1198	Münşe'at-ı Lütifiyye		"

1199	Münşâ't-ı Râgıb		"
1200	Münşe'at-ı Ali		"
1201	Gülşen-i İnşâ		"
1202	Mecmu'a-i Münşe'at		"
1204	Münşae'at-ı Nabî		" 2
1205	Münşe'at-ı Kerim		"
1206	Usûl-i İnşâ	Ali	"
1207	Mmünşe'at-ı Celal Paşa		"
1208	Fevâ'idü'l- İnşâ	li-Mehmed el- Geylânî	"
1209	Usûl-i İnâ		"
1210	Münşe'ât-ı Kânî		"
1211	İnşâ'-i Tâc-zâde		"
1212	Terselât-ı İbrahim		"
1213	Münşe'ât-ı Refî'a		"
1214	Nünşe'ât		"
1215	Medhal-ı İnşâ		"
1220	Mu'ahedât-ı umûmiyye		Basma, Türkçe 5
1222	Hukuk-ı Düvel		Basma, türkçe 2
1223	Arabî Düstûr		Basma, Arabî 1
1224	Nizâmât-ı Askeriyye		Basma, Türkçe 1
1226	Kavânin-i Osmâniyye		Basma, Türkçe 2
1227	Kanun-i Ebuss'ud		Basma, Türkçe 1
1228	Hukûk-ı Milel		"
1229	Şerh-i Mecelle		"

1231	Kânun-nâme-i Osmânî		"
1232	Kânûn-nâme-i Askerî		"
1234	Kânun-nâme-i Süleyman		Nesih, Türkçe 2
1235	Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Divân		"
1236	Kanun-nâme-i Lütîfi Paşa		Basma, Türkçe 1
1237	Kanun-i Arazi		"
1238	Kanun-name-i a'sar		"
1241	Kânuna Mûte'allik Risâle		" 3
1242	Nizam ve kanun mecmu'ası		"
1243	Kâvânın-i Bahriyye		"
1244	Ebu'l- Ferh ve'l- Megâzi Sultân Mehmed Hân-ı Sâni Zamannada Cemi' Olunan kânun-i Osmanî		"
1245	Kvânin Risâlesi	Aynî Ali Efendi	"
1246	Kânun-Name-ş-i Cedid		"
1247	Kânun-i İbn Sînâ		Basma, Arabî 1
1250	İmtiyazât ve Mukavelât		Basma, Türkçe 3
1251	Mükâleme Mazbatası		Türkçe 1
1252	Pasaport Nizamnâmesi		Basma, Türkçe 1
1253	Sada'yi Hakikat		"
1254	Ta'limat-ı Umumiyye		"
1255	Kânun-i Askeri-i Fenni Harb		"
1256	Fenn-i Muhasara-i Kıla'		Basma, Türkçe 1
1257	İr'at-ı Mecelle		"
1258	Tafsil		"
1259	Mecelle		"

1260	Kânunu'l- Muhakemât		"
1263	Düstur		" 3 İkinci ve dördüncü
1264	Mebâdi-i İlm-i Servet		Basma, Türkçe 1
1265	Kânun-nâme-i Bahriyye		"
1266	Sevkü'l- Ceşş		"
1267	Berlin Kongeresi Protokolleri		"
		Kütüb-i Mecâmi'u'l-Fünûn	
1268	Vakfiye		Nesih, Türkçe 1 Nefis ve müzehhebdır
1269	Mecmu'a		
1270	Mecmu'a-i Hafid		Nesih, Arabî 1
1271	Mecmu'a-i Eş'ar ve Resâ'il-i Celile		Arabî 1 hattı kadim
1274	Mecmu'a-i Münşe'at		"
1275	Mecmu'a-i Siyet		"
1276	Mecmu'a-i Resâ'il		"
1277	Mecmu2a-i fikh ve saire		"
1278	Mecmu'a-i Kavanın-i Kadim		"
1279	Mecmu'a-i Arabî		Nesih, Arab+i 1
1280	Mecmu'a-i Tasavvuf		Nesih, Türkçe 2
1282	Mecmu'a-i Tıbb		"
1283	Mecmu'attü'l- fehâris		"
1284	Mecmu'a		"
1285	Mecmu'a-i Münşe'at		Nesih, Fârisî 1
1286	Mecmu'a-i Münşe'at		Nesih, türkçe 1

1287	Mecmu'a-iMünşe'at-ı Mergube		"
1288	Mecmu'a-i Musiki		"
1289	Mecmu'a-i suver-i Mekâtib		"
1290	Mecmu'a-i Münşe'at-ı Resmiye		Nesih, Türkçe 1
1291	Mecmu'a-i se Risâle		"
1293	Mecmu'a		" 2
1294	Mecmu'a-i Tasavvuf		"
1295	Mecmu'a-i Resâ'il		"
1296	Mecmu'a-i Sak		"
1299	Mecmu'a-iBazı Rsâ'il		Türkçe 3
1301	Mecmu'a-i Mutûn		"
1302	Âsâr-ı Ehl-i İrfan		"
1303	Mevmu'a-i Suyutî		Arabî 1
1304	Mevmu'a-i Hendese		Türkçe 1
1305	Risâle-i Hendese		"
1306	Risâle-i Kâtib Çelebi		"
1307	Mecmu'a-i İnşâ		"
1308	Mecmu'a-i Kasâ'id		"
1309	Mecmu'a-i Fıkhiyyat		"
1310	Mecmu'a-i Eş'ar		"
1311	Mecmu'a-i Makamât		

EK 10: 1860 Tarihli Bursa Haritası

Kaynak: BOA, *HRT*. h, 569, 29 Zilhicce 1278 / 27 Haziran 1862.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

a) *Babıali Evrak Odası*

Babıali Evrak Odası (BEO)

Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)

b) *Dahiliye Nezareti*

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d)

c) *Hariciye Nezareti*

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)

d) *Harita*

Haritalar (HRT.h)

e) *İrade Tasnifi*

İrade Dahiliye (İ.DH)

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır Taltifatı (İ.MTZ.(05)TAL.)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Maliye (İ.ML)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)

f) *Maarif Nezareti*

Mektubî Kalemî Evrakı(MF.MKT)

g) *Mabeyn-i Hümayun*

Mabeyn-i Hümayun Evrakı (MB.)

h) Meclis-i Vâlâ

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)

i) Sadaret Tasnifi

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD)

Sadaret Divan(Beylikçi) Kalemi Evrakı (A.DVN)

Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı (A.TŞF)

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL)

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret Dea'vir Evrakı (A.MKT.NZD)

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

j) Satın Alınan Evrak

Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)

k) Şura-yı Devlet

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)

l) Taşra Evrakı

Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM.)

m) Yıldız Tasnifi

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

II. Kaynak Eserler, Tezler ve Araştırma Eserler

ABDURRAHMAN SAMİ PAŞA, *Rumuz-u'l-Hikem*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası,
İstanbul 1287.

AFYONCU, Erhan, *Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi,
İstanbul 1997.

AHMET CEVDET PAŞA, *Maruzât*, hzl. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

_____, *Tezâkir: 13-20*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.

_____, *Tezâkir 40*, yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986.

_____, *Tezâkir: 40-tetimme,1312/1895*,Türk Tarih Kurumu, Ankara 1967.

_____, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1301.

AHMET LÜTFİ EFENDİ, *Tarih-i Lütfi*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1306.

_____, *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, hzl.M. Münir Aktepe, Ankara 1990.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

AYDIN, Mahir, *Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*, TTK, Ankara 2013.

AYVERDİ, Samiha, *Hey Gidi Günler Hey*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2008.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev.Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

BALCI, Sezai, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2013, s.139-144.

- BASİRETÇİ ALİ EFENDİ, *İstanbul Mektupları*, hzl.Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.
- BAYDAR, Mustafa, *Hamdullah Subhi Tanrıöver ve Anıları*, Mentuş Kitabevi, İstanbul 1968.
- BÖCÜZADE SÜLEYMAN SAMİ, *Üç Devirde Gördüklerim*, TTK, Ankara 2011.
- BÖLÜKBAŞI, Ö. Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2005.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 2013.
- ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- ÇEŞME, Volkan, *Halkalı Ziraat Mektebi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- DAVUD FATİN EFENDİ, *Tezkire-i Hatimetü'l-Eş'ar*, 1283/1867, İstihkam Alayları Litoğrafya Destgahı, İstanbul 1271/1870.
- EL-HUSEYİNÎ, Muhammed, *Müntehabat Et-Tevarih li-Dimaşk*, Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut 1979.
- EPİKMAN, Refik, *Osman Hamdi: 1842-1910*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1967.
- ERDEM, Erdal, *Abdurrahman Sami Paşa ve Maarif-i Umumiye*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1998.
- ERDEM, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, TTK, Ankara 2013.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, İstanbul 1977.
- ERÜNSAL, İsmail E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

- ETHEM, Halil, *İslamî Nümismatik İçin Bir Bibliyografî Tecrübesi*, Kitap Yazarlar Kooperatifi, Ankara 1993,
- FATMA ALİYE HANIM, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, sdl:Metin Hasırcı, İstanbul 1994.
- FİNDLEY, Carter V., *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîâli (1789-1922)*, çev.İzzet Akyol, Latif Boyacı, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- GÜNERSU, Melek, *Nevbahar: Abdüllatif Subhi Paşa Konağı'nda Aşk ve Tarih*, Civi Yazıları Yayınevi, İstanbul 2004.
- HASKAN, Mehmet Mermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2001.
- HAYTA, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi, *Türk Müzeciliği*, hzl.Necmetin Turinay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmet Ali Paşa'dan Günümüze basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme*, IRCICA, İstanbul 2006
- İNAL, İbnü'l Emin Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarih-i Teşkilatı ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1335.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, hzl.İbrahim Baştuğ, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

_____, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

İZZET Mehmet, *Darıüşşafaka: Türkiye’de İlk Halk Mektebi*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1927.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VI-VII-VIII*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

KINALİZÂDE ALİ ÇELEBİ, *Ahlâk-ı Alâî*, hzl.Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KOCAMEMİ, Fazıl Bülent, *Baba Oğul Torun Devletin Zirvesinde Üç İsim*, Ekinoks Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Bir Türk Ailesi’nin 450 Yıllık Öyküsü: Koca-Memi Paşa Ailesinin Tarihçesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999.

KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999.

MAHMUD CEVDED B. ŞEYH NAFİ’, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraâtı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

MUHTAR, Sermed, *Topkapı Sarayı Hümayunu Meydanında Kain Müze-i Asker-i Osmani Züvvarına Mahsus Rehber*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1925.

MÜBAREK Mehmed, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu Kısım-ı Salis: Mülûk-i Cengiziyye ve İlhâniyye ve Celâiriyye ve Kırım Hânları Meskûkâtı*, Mahmud Bey Matbaası, Konstantiniyye 1318.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011.

_____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1987.

ÖNTUĞ, M. Murat, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Palet Yayınları, Konya 2009.

ÖZER, Murat, *Doğu Batı Sentezinde Bir Paşa-Şeyh-Maarif Ailesi Morevîler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

PAKALIN, Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tedkik Kurulu, Ankara 1977.

RIFAT, Ahmet, *Lügât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Mahmud Bey Matbaası 1300.

SADIKOĞLU, Sevil, *Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

SAİT PAŞA, *Hatırat*, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328.

SAMİ, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.

SERASLAN, Halim, *Hamdullah Subhi Tanrıöver*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1986.

SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 2011.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara 1994.

SUBHÎ BEY, *Miftah el-İber*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1276.

SUBHÎ PAŞA, “*Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyiha*”, Hazine-i Evrâk. Nr: 15,16,18,19.

SÜREYYA Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, hzl. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Sicill-i Osmanî*, c. IV, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308.

ŞEKER, Şemsettin, *Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013, s.209.

TAHİR, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342.

TEKDEMİR, Aziz, *Ticaret Nezareti (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, hzl.Bekir Sıtkı Baykal, TTK, Ankara 1987.

ÜLGENER, Sabri F., *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Mayaş Yayınları, Ankara 1983.

_____, *Makaleler*, hzl.Ahmed Güner Sayar, İstanbul 2006.

VALEY A. Du, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı, Ankara 1978.

YILDIRIR, Mehmet, KADIOĞLU, Songül, *Defterhâne'den Tapu ve Kadastro'ya 'Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Tarihçesi*, Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

Müze-i Hümayun Luhud ve Mekabir-i Atika Kataloğu, Mihran Matbaası, İstanbul 1310.

YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

III. Makaleler

AKYILDIZ, Ali, "Subhi Paşa, Abdülatif" *TVDİA*, XXXVII, s.450-452.

_____, "Tanzimat", *TVDİA*, XXVIII, s.1-10.

- ADIYEKE, Nuri, “*Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri*”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S.XI(2000), s.769-823.
- ARTUK, Cevriye, “Nümismatik İlimine Yardım Edenlerden Birkaçı”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, c.I, Bülten IX(1982), s.22-27.
- AYDIN, Mahir, “Ahmet Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Bellekten*, c.LXI, S.215(1992), s.69-165.
- ÇAKIR, Coşkun, “Bir Tanzimat Bürokrat ve Düşünürü Abdülatif Subhi Paşa ve Islahat Lâyihası” *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, hzl.Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, c.I, İstanbul 2013, s.423-449.
- DOSTOĞLU, Neslihan, “Modernleşme Döneminde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2009, s.11-30.
- ERALP, T. Nejat, “Osmanlılarda Nişan ve Madalya”, *Türkler*, XIII, s.683-686.
- ERDEM, Yasemin Tümer, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Üsküdar Kız Mektepleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler 1-5 Kasım 2007*, I, İstanbul 2007, s.103-120.
- _____, “II. Abdülhamid Döneminde Ticaret Eğitimi”, *Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan*, ed.:Prof Dr. Cemil Öztürk, Ankara 2011, s.641-657.
- ERDER, LEİLA, “Factory Districts in Bursa During the 1860’s”, *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*,c.I, S. I(1975), s.85-99.
- FİŞEKÇİOĞLU, Güvendik, “Türk Nümismatik Derneğinin Bastırdığı Hatıra Madalyonlar”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, c.I, S.V(1980), s.27-32.

- GÖNCÜOĞLU, Faruk, “İstanbul’un Fethi Sonrası Kurulan İlk Semt: Saraçhane”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Hakemli Dergisi*, S.22(2009), s.27-82.
- İŞLİ Necdet, “II. Mahmud’un Hazire Kataloğu”, *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed.:Çoşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s.388-409.
- KADIOĞLU, Sevtap, “Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, S.I(2002), s.99-117.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s.55-60.
- MAHMUD ESAD, “Defter-i Hakani Hakkında Bir Layiha”, *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c.I (1325), s.13-17.
- MARDİN, Şerif, “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s.46-53.
- MORALI, Seniha, “Subhi Paşa”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c.II, S.11(1968), s.69-74.
- OKUMUŞ, Ejder, “İbn Haldun’un Osmanlı Düşüncesi’ne Etkisi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.15(2006), s.141-185.
- OLCAY, Nekriman, “İstanbul Arkeoloji Müzelerinin Sikke Kabinesi”, *Anatolia Antiqua*, Tome I(1991), s. 205-208.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Hac(Osmanlı Dönemi)”, *TVDİA*, XIV, s.400-408.
- ÖZEL, İsmet, “Tanzimatın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s.61-64.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Sanayi’-i Nefise, Müze-i Hümayun Osman Hamdi Bey İçin Belgeler” *Tarih ve Toplum*, c.XVII, S.97(1992), s.12-17.

- ŞAHİN, Gürsoy, “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XXVI, S.XLII(2007), s.101-125.
- TANMAN, M. Baha, “Subhi Paşa Konağı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII, s.51-52.
- TANSEL, Feyziye Abdullah, “Sami Paşazade Sezai”, *Türkiyat Mecmuası*, c.XIII(1958), s.1-30.
- TERZİOĞLU, Habil Arslan, “Abdüllatif Subhi Paşa Konağı”, *Antika*, c.II, S.17(1986), s.13-17.
- ÜREKLİ, Fatma, “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, *TVDİA*, XXXVI, s.93-94.
- YARCI, Güler, “Osmanlı Devleti’nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi ve Defterhâne-i Âmire Nezareti: İdarî, Hukukî ve Malî Düzenlemeler İle Merkez ve Taşradaki Yankıları”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi: 21-23 Kasım 2012*, I, Ankara 2013, s.33-68.
- YILDIRIM, Yavuz, “Türkçe’de İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.IV, s. 139-174.

IV. Gazete ve Mecmualar

Ceride-i Havadis

Hakayiku’l-Vekâyi

Hazine-i Evrak

Ruzname-i Ceride-i Havadis

Takvim-i Vekâyi

Tarik.

Tasvir-i Efkâr